Право соціального забезпечення України

Київ
Видавництво
Істина

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Право соціального забезпечення України

Навчальний посібник

За редакцією доктора юридичних наук,
професора *П. Д. Пилипенка*

НБ ПНУС
731640

Київ
Видавництво "Істина"
2007

ББК 67.304.2
П68

П68 **Право соціального забезпечення України**: Навчальний посібник / За ред. П.Д. Пилипенка. — К. : Істина, 2007. — 224 с.

ISBN 978-966-8909-04-7

Посібник підготовлено з метою надання допомоги студентам вищих навчальних закладів юридичного профілю для підготовки до іспиту з права соціального забезпечення. Конспектований характер викладення посібника допоможе систематизувати та пригадати набуті в процесі навчання знання, побудувати схему відповіді на іспиті.

Посібник може бути корисним також аспірантам, викладачам, практичним працівникам та всім іншим особам, які бажають отримати знання з права соціального забезпечення.

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ:

Пилипенко П.Д., доктор юридичних наук, професор — розділи: 1, 2, 3, 4 (п. 12—17);

Бурак В.Я., кандидат юридичних наук, доцент — розділи: 8, 10, 12, 14;

Синчук С.М., кандидат юридичних наук, доцент — розділи: 4 (п. 18, 19) 6, 9, 13;

Стрепко В.Л. — розділ 11;

Кульчицька О.І. — розділи: 5, 7.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Болотіна Н.Б. — кандидат юридичних наук, доцент

Іншин М.І. — доктор юридичних наук, доцент

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ББК 67.304.2

ISBN 978-966-8909-04-7

© Колектив авторів, 2007 р.

© Видавництво «Істина», 2007 р.

Розділ 1
ПОНЯТТЯ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЙОГО СИСТЕМА

1. Соціальне забезпечення та його місце у системі соціального захисту

Основний Закон нашої держави у ст. 1 проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, *соціальною* та правовою державою. При цьому наголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. А права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Отже, здійснюючи притаманну їй *соціальну функцію*, держава тим самим забезпечує соціальний захист своїх громадян у сфері суспільних відносин.

Соціальний захист в широкому значенні цього терміна є окремою ланкою суспільних відносин, що існують у державно організованому суспільстві, що стосуються забезпечення достатніх можливостей особи для її всебічного розвитку та нормальної життєдіяльності. Суб'єктами соціального захисту виступають усі громадяни, а не лише ті, що в силу об'єктивних обставин втратили роботу (безробітні), пенсіонери, хворі, інваліди тощо. Проголошуючи, наприклад, право громадян на безпечне і здорове довкілля (ст. 50 Конституції) держава тим самим гарантує соціальний захист кожному громадянину, а не лише тим, які постраждали внаслідок техногенних катастроф. Або ж, створюючи можливості здобуття освіти своїм громадянам, держава піклується про кожного з них, забезпечуючи гарантії соціального захисту права на освіту (ст. 53 Конституції).

Соціального захисту потребують особи, які працюють, займаються підприємницькою діяльністю, служать у війську, правоохоронних органах тощо. У разі порушення законних прав і свобод людини держава гарантує соціальний захист ними своїх прав шляхом звернення до суду, до уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і навіть до відповідних міжнародних судових установ чи до інших органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55 Конституції).

Отже, *соціальний захист* є явищем досить містким та широким за змістом на відміну від іншого поняття, що властиве для

системи суспільних відносин, які існують у сфері такого захисту. Йдеться про поняття соціальне забезпечення.

Термін *"соціальне забезпечення"* вважається більш поширеним та відомим, ніж попереднє поняття — соціальний захист. Досить часто і на практиці, і в літературі ці два поняття ототожнюються, що, однак, є не зовсім правильним. Насправді ми маємо справу з двома різними за змістом поняттями, які опосередковують собою дещо відмінні між собою суспільні явища, які співвідносяться як частина і ціле.

Існують кілька варіантів наукового визначення поняття *соціального забезпечення.* Зокрема, воно розглядається як: *форма* розподілу, що гарантує громадянам нормальний рівень життєвого та культурного стандарту понад винагороду за працю з настанням старості, втрати працездатності чи годувальника[1]; *система* матеріального забезпечення і обслуговування громадян за віком, через хворобу, інвалідність, безробіття, на випадок втрати годувальника, виховання дітей та в інших випадках, передбачених законодавством[2]; *спосіб* розподілу частки валового внутрішнього продукту шляхом надання громадянам матеріальних благ з метою вирівнювання їх особистих доходів у разі настання соціальних ризиків за рахунок коштів цільових фінансових джерел в обсязі та на умовах, встановлених державою для підтримання їх повноцінного соціального статусу[3].

Дещо інше визначення поняття соціального забезпечення знаходимо у роботах Н.Б. Болотіної. Вона, зокрема, визначає його як організаційно-правову діяльність держави щодо матеріального забезпечення, соціального утримання, обслуговування, надання медичної допомоги за рахунок спеціально створених фінансових джерел осіб, які зазнали соціального ризику, внаслідок якого втратили здоров'я та (або) засоби до існування і не можуть матеріально забезпечити себе та своїх утриманців[4].

Тут уже наголошується не на функції держави щодо розподілу матеріальних благ поміж особами, які цього потребують в силу об'єктивних обставин, а йдеться про те, що соціальне забезпечення є організаційно-правовою діяльністю держави.

---

[1] Див.: *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — М., 1986. — С. 22.

[2] Див.: *Батыгин К.С.* Право социального обеспечения. Общая часть: Учебное пособие. — М., 1998. — С. 7.

[3] Див.: *Захаров М.Л., Тучкова Э.Г.* Право социального обеспечения России: Учебник. — М., 2001. — С. 15.

[4] Див.: *Болотіна Н.* Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // Право України. — 2000. — № 4. — С. 38.

Такий підхід можна вважати більш правильним, оскільки держава справді є неодмінним учасником відповідних суспільних відносин та гарантом соціальних прав громадян.

Однак якщо розглядати *соціальне забезпечення* як суспільне явище, а тим більше як правову категорію, то необхідно виходити з того, що ми маємо справу з певним видом суспільних відносин. І ці відносини передбачають наявність взаємних прав і обов'язків суб'єктів з приводу матеріального забезпечення осіб, які в силу об'єктивних обставин втратили роботу, здоров'я, працездатність, а разом і засоби до існування та не можуть себе матеріально забезпечити.

Якщо *соціальний захист* у суспільстві досягається завдяки здійсненню державою своєї соціальної функції, в результаті чого ми отримуємо певну сферу суспільних відносин, то *соціальне забезпечення* — всього лише елемент, складова частина *соціального захисту* і окремий вид суспільних соціально-захисних відносин, які мають назву соціально-забезпечувальні відносини і виступають об'єктом правового регулювання.

Стаття 46 Конституції, проголошуючи право громадян нашої держави на соціальний захист, передбачає, що воно включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Як бачимо, законодавець до *соціального захисту* відносить *соціальне забезпечення* і при цьому робить наголос на окремих його видах, що традиційно розглядаються у науковій та навчальній літературі саме як різновиди *соціального забезпечення*. Однак для повного і об'єктивного визначення соціального забезпечення важливе значення має і друга частина цитованої статті Основного Закону. Тут, зокрема, наголошується, що "це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними". Тобто, *соціальне забезпечення* — це не тільки заходи держави як основного соціального гаранта, спрямовані на матеріальну допомогу непрацездатним, хворим, інвалідам, безробітним тощо, а й створення спеціальної мережі соціального страхування з метою мобілізації коштів (страхових внесків) роботодавців, найманих осіб для забезпечення гарантій соціального захисту

громадян. Отже, якщо визначати відносини соціального забезпечення, то конституційна норма ст. 46 Основного Закону цілком адекватно відображає сутність цих суспільних відносин з відповідними суб'єктами, об'єктами та характером змісту. Відповідно, поза сферою *соціального забезпечення* залишаються інші види соціального захисту: медична допомога і медичне страхування, соціальне житло, екологічна безпека, обов'язкова освіта, соціальне партнерство тощо.

Таким чином, ***соціальне забезпечення*** *можна визначити як систему суспільних відносин, що існують для створення достатніх умов життя і діяльності осіб, які з незалежних від них обставин втратили засоби до існування, завдяки мережі соціального страхування, бюджету та іншого фінансування.*

2. Поняття соціально-забезпечувальних відносин

З огляду на необхідність створення належних гарантій дотримання прав громадян у сфері соціального захисту населення соціальне забезпечення як самостійний вид суспільних відносин об'єктивно потребує своєї законодавчої регламентації, тобто цілком закономірно воно стає об'єктом правового регулювання. У правничій літературі такі відносини отримали назву *соціально-забезпечувальні відносини.*

Теоретичні засади формування системи соціально-забезпечувальних відносин вперше дослідив В.С. Андреєв. У 1966 р. він, з огляду на тоді ще радянську систему соціального забезпечення, обґрунтував особливості цих відносин: 1) аліментарний характер; 2) специфічний суб'єктний склад (громадяни та державні органи); 3) фінансове джерело — суспільні фонди; 4) підстава виникнення — особа не працює через непрацездатність або звільнена державою від цього обов'язку[1].

Згодом у галузевій правовій літературі з'явилось декілька концепцій обґрунтування сфери соціально-забезпечувальних відносин, кожна з яких доводила необхідність формування на їх основі окремої галузі права. Найбільш відомими вважаються

[1] *Андреев В.С.* Конституционные основы советского права социального обеспечения // Вопросы теории и практики социального обеспечения. — М., 1978. — С. 7—8.

чотири з них: *непрацездатності, соціальної аліментарності, індивідуальної форми розподілу* та *соціального ризику.*

Автори ***концепції непрацездатності*** В.С. Андрєєв, Я.М. Фогель виходили з того, що відносини соціального забезпечення — це відносини щодо надання допомоги за рахунок суспільних фондів лише непрацездатним громадянам. Непрацездатність розглядалась ними як неспроможність людини самостійно здійснювати суспільно корисну діяльність за станом здоров'я, за віком та з інших причин.

Ця концепція була однією з найперших, а тому цілком закономірно, що в сучасних умовах вона не зовсім повно відображає систему соціально-забезпечувальних відносин. Адже за рахунок соціальних фондів також здійснюється фінансування соціальних виплат і працездатним громадянам. Зокрема, ця теорія залишає поза сферою соціально-забезпечувальних відносин ті з них, що стосуються забезпечення сімей з дітьми державними допомогами; надання населенню субсидій, матеріальної адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям, допомог по безробіттю тощо.

Концепція соціальної аліментарності (А.Д. Зайкін, Р.І. Іванова) базується на тому, що соціально-забезпечувальні відносини мають *аліментарний характер*, тобто матеріальне забезпечення та послуги за рахунок державних позабюджетних фондів соціального призначення, Державного чи місцевих бюджетів здійснюється безоплатно та поза зв'язком з трудовою діяльністю чи сплатою страхових внесків, безеквівалентно, але з урахуванням трудового (страхового) стажу, чи частково нееквівалентно, як правило, на недоговірній основі.

Незважаючи на те, що соціальна аліментарність все ще є переважаючою, вона тим не менше не може бути визначальною ознакою соціально-забезпечувальних відносин, а тому не можна її покласти в основу виокремлення останніх з-поміж інших суспільних відносин соціального захисту. Опираючись на концепцію соціальної аліментарності, неможливо обґрунтувати, наприклад, природу відносин щодо надання державних допомог та відносин у сфері державної форми навчання.

За ***концепцією індивідуальної форми розподілу*** (В.Ш. Шайхатдінов) відносинами соціального забезпечення вважаються відносини щодо безпосереднього матеріального (грошового) забезпечення конкретного громадянина (наприклад, надання пенсії). Але таке обґрунтування відносин соціального забезпечення теж не безспірне. Індивідуальна форма розподілу не може

бути визначальною при з'ясуванні соціально-забезпечувальних відносин, оскільки одним із видів соціального забезпечення вважається також соціальне обслуговування. А воно зазвичай передбачає колективні форми споживання соціальних фондів (до них належать: соціальне обслуговування громадян у будинках-інтернатах, будинках престарілих тощо), а отже, зрозуміло, що форма споживання (індивідуальна чи колективна) не може бути визначальною при виділенні соціально-забезпечувальних правовідносин.

І, нарешті, остання концепція визначення соціально-забезпечувальних відносин базується на доволі поширеній нині ***теорії соціального ризику.*** Більшість вчених у сучасній галузевій літературі (Н.Б. Болотіна, О.Є. Мачульська, В.Д. Роїк) вважають, що саме соціальні ризики — події, в результаті яких особа втрачає засоби до існування через незалежні від неї обставини*, є тим визначальним критерієм, завдяки якому можна найбільш повно і об'єктивно окреслити сферу соціально-забезпечувальних відносин.

Такий підхід до визначення соціально-забезпечувальних відносин, з огляду на об'єктивний характер тих критеріїв (соціальні ризики), які покладені в основу виникнення у особи права на соціальне забезпечення, можна вважати найбільш прийнятним для характеристики одного з важливих видів суспільних відносин, що складаються у сфері соціального захисту населення. Разом з тим треба мати на увазі, що соціальне забезпечення як суспільні відносини щодо матеріальної підтримки осіб, які зазнали соціального ризику (події), полягають у виплаті пенсій, допомог, наданні пільг і соціальних послуг, в основі свого існування мають конкретні, визначені законодавством обставини (дії), а учасниками таких відносин виступають, крім того, спеціалізовані страхові фонди, державні органи, комунальні та приватні заклади, що покликані надавати допомогу та догляд таким особам. Тому соціально-забезпечувальні відносини не можна визначати лише з огляду на соціальні ризики, які лежать в основі виникнення у особи *права на соціальне забезпечення.* Фактично такі відносини матимуть місце при здійсненні (реалізації) особою цього свого права на соціальне забезпечення.

---

* Детальніше про соціальні ризики див. далі.

3. Види соціально-забезпечувальних відносин

Соціально-забезпечувальні відносини, що виступають основою (ядром) предмета права соціального забезпечення, теж не є однорідними і поділяються на кілька відносно самостійних видів суспільних відносин. Спільним, що їх об'єднує в одну групу і завдяки чому вони розглядаються як єдиний вид суспільних відносин, є визначені законом соціальні ризики, з настанням яких у особи виникає право на соціальне забезпечення.

Зміст права на соціальний захист, що проголошується у ст. 46 Конституції, дає підстави для виділення у структурі соціально-забезпечувальних відносин трьох окремих їх різновидів: ***пенсійних відносин, відносин щодо надання матеріальних допомог та відносин щодо надання соціальних послуг.***

Необхідно зазначити, що кожен із цих різновидів соціально-забезпечувальних відносин може бути поділений на певні підвиди, а в структурі останніх можна виділити ще дрібніші, але порівняно самостійні групи суспільних відносин.

Пенсійні відносини поділяються, зокрема, на відносини щодо пенсійного забезпечення за рахунок соціального страхування та відносини щодо пенсійного забезпечення з Державного бюджету, яке застосовується до окремих категорій громадян.

Відносини щодо пенсійного забезпечення за рахунок соціального страхування є сукупністю таких відносин, як: відносини щодо пенсій за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника.

Серед відносин щодо надання матеріальних допомог можна виділити: відносини, пов'язані з наданням допомог у зв'язку з безробіттям; відносини щодо надання допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю; відносини щодо забезпечення допомогами сімей, які мають дітей; відносини з приводу надання допомог на поховання та інші.

Таке доволі багате розмаїття відносин соціального забезпечення або, як зазвичай їх називають — соціально-забезпечувальних відносин, не впливає на характер їхньої правової природи, яка зумовлена сутністю соціального захисту громадян як одного з обов'язків і завдань соціальної держави. Разом з відносинами соціального страхування та процедурними відносинами вони складають якісно однорідну групу суспільних

відносин, що існують у життєво важливій сфері суспільства і формують тим самим предмет правового регулювання самостійної галузі права — права соціального забезпечення.

4. Предмет права соціального забезпечення

Суспільні відносини є доволі динамічним соціальним явищем. Одні з них існують від зародження соціально організованого суспільства і до його найвищих форм розвитку, інші — зникають зі спливом певного часу, а ще інші, навпаки, з'являються на більш пізніх етапах розвитку суспільства. Саме до останніх належать ***відносини щодо соціального захисту***, які достатньо виразно постали лише з появою ринкових капіталістичних відносин, у зв'язку з чим виникла потреба впорядкувати стосунки між капіталом та трудящими, і держава взяла на себе обов'язок захисту інтересів слабшої ланки цих відносин — найманих працівників.

Значно пізніше, вже у XX столітті, постала необхідність появи у системі відносин соціального захисту окремого їх різновиду — ***відносин соціального забезпечення***. І цілком закономірно, що ці відносини так само потребували свого юридичного впорядкування, тобто вони підпадали під сферу правового регулювання. Їх правовий характер досить виразно проявлявся не лише в індивідуальних інтересах членів суспільства, а й відображав загальносоціальні інтереси. При цьому взаємні інтереси учасників цих відносин могли найбільш повно реалізуватися за умови, коли кожен із них погоджувався на певне ущемлення власних інтересів заради задоволення інтересів іншого. Крім того, згода учасників відносин соціального забезпечення виконувати певні правила, з огляду на їх обов'язковість, в разі необхідності може бути посилена застосуванням державного примусу.

Якщо врахувати, що завдяки цим ознакам визначається сфера правового регулювання, то зрозуміло, що відносини соціального забезпечення виступають об'єктом нормативного впливу і формують таким чином предмет окремої галузі права — права соціального забезпечення.

Про право соціального забезпечення як самостійну галузь права почали згадувати в середині 60-х років минулого століття. Вважається, що на теренах колишнього Радянського Союзу

найбільш повно ідею самостійності цієї галузі обґрунтував В.С. Андрєєв.

За останні півстоліття відносини соціального забезпечення зазнали суттєвих змін, і закономірно, що це не могло не позначитися на визначенні предмета права соціального забезпечення. Ці відносини набули ще більш вираженого соціального характеру. На зміну планово-розподільчій системі матеріального забезпечення непрацездатних та членів їх сімей, де провідну роль відігравала держава в особі своїх уповноважених органів, прийшли нові, більш сучасні форми соціального захисту прав громадян, які базуються на соціальному страхуванні. Останнє передбачає активну участь у фінансуванні соціальних виплат не лише держави, а й роботодавців та самих найманих працівників. Відповідно, право соціального забезпечення як самостійна галузь ще міцніше утвердилось на чільних позиціях системи права України.

При визначенні предмета права соціального забезпечення необхідно мати на увазі, що крім соціально-забезпечувальних відносин, які за своїм складом не є однорідними, до сфери правового регулювання цієї галузі належать ще деякі самостійні види суспільних відносин, які покликані забезпечити існування соціально-забезпечувальних відносин. Такими, зокрема, є ***соціально-страхові відносини*** та ***відносини, пов'язані із встановленням юридичних фактів, що є підставою для реалізації особою права на соціальне забезпечення***. Останні прийнято називати ***процедурними*** відносинами.

Процедурними відносинами у сфері соціального забезпечення вважаються такі відносини, які виникають та існують при визначенні і встановленні юридичних фактів, що є необхідними для існування матеріальних відносин соціального забезпечення. Їх значення для предмета права соціального забезпечення є досить вагомим. Адже порушення процедури при встановленні юридичних фактів, необхідних для виникнення матеріальних відносин, може призвести до відмови у призначенні того чи іншого виду соціального забезпечення.

Важливу роль у структурі предмета права соціального забезпечення відіграють ***соціально-страхові*** відносини. Вони традиційно доповнювали соціально-забезпечувальні відносини, але фактично тільки з кінця минулого століття їм було надано у нашій державі статусу відносин соціального захисту. Після ухвалення 14 січня 1998 р. Основ законодавства України про

загальнообов'язкове державне соціальне страхування[1] та низки законів щодо соціального страхування окремих видів соціального забезпечення[2] соціально-страхові відносини стали невід'ємною частиною предмета вітчизняного права соціального забезпечення.

Соціально-страховими вважаються відносини, які існують у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, щодо організації соціального страхування, утворення соціальних страхових фондів, формування коштів останніх та розподілу цих коштів між особами, які потребують соціального забезпечення.

Галузевий характер соціально-страхових відносин досить виразно проявляється у тому, що їх існування зумовлено необхідністю створення достатніх можливостей для реалізації громадянами свого конституційного права на соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних причин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Тобто ці відносини логічно доповнюють соціально-забезпечувальні відносини.

Отже, ***предметом права соціального забезпечення*** *є комплекс якісно однорідних суспільних відносин, що існують у сфері соціального забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику (соціально-забезпечувальні відносини), а також пов'язані з ними процедурні та соціально-страхові відносини.*

5. Метод права соціального забезпечення

Важливе значення для характеристики будь-якої галузі права, крім предмета правового регулювання, має і метод, тобто специфічний спосіб впливу держави (законодавця) на відповідні суспільні відносини. Зазвичай такий вплив здійснюється за допомогою правових норм та інших юридичних засобів.

---

[1] Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 23. — Ст. 121.

[2] Див.: Закони України від 2 березня 2000 р. "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття", від 23 вересня 1999 р. "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", від 9 липня 2003 р. "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

В теорії права виділяють два основні методи правового регулювання: диспозитивний та імперативний.

Диспозитивний (децентралізований) метод передбачає взаємну координацію цілей та інтересів учасників суспільних відносин. Він характерний для галузей права, що належать до сфери приватного права.

Імперативний (централізований) метод регулювання суспільних відносин базується на субординації учасників цих відносин. Завдяки йому регулюються відносини, у яких пріоритетними визнано загальносоціальні інтереси. У державно організованому суспільстві загальносоціальні інтереси виражає передусім держава, яка здійснює централізоване управління соціальними процесами. Вона наділяє учасників цих відносин владними повноваженнями, які вони використовують в інтересах усього суспільства.

Оскільки методів правового регулювання існує лише два, а галузей права понад півтора десятка і кожна з них формується на базі певної групи достатньо самостійних суспільних відносин, то за цих умов не менш важливим для ефективності правового регулювання є *спосіб* впливу на суспільні відносини, який застосовує законодавець.

Розрізняють три основні способи поведінки учасників суспільних відносин: чинити тільки так *(припис)*; так не чинити *(заборона)*; чинити так, як вважають за потрібне *(дозвіл)*[1]. Кожен із цих способів поведінки дістає свій вияв у нормі права, яка визначає вчинки учасників суспільних відносин. І залежно від набору комбінацій зазначених способів та від того, які з них переважають у правових нормах, визначається метод правового регулювання. Наприклад, для імперативного методу характерним є переважання *приписів*, а для диспозитивного — *дозволів*. Спосіб *заборон* може проявлятися і у першому, і в другому випадках і тим самим впливати на специфіку методу окремої галузі права.

Для характеристики методу кожної конкретної галузі застосовують додаткові юридичні ознаки, завдяки яким проявляється специфіка тих суспільних відносин, які формують її предмет. Такими ознаками є: характер юридичних фактів, що виступають підставами для виникнення правових відносин; правове становище суб'єктів правовідносин; характер встановлення прав та обов'язків; характер юридичних засобів впливу для забезпечення виконання зобов'язань (санкції).

---

[1] Див.: *Лившиц Р.З.* Теория права: Учебник. — М., 1994. — С. 96.

Характер юридичних фактів, що виступають підставами для виникнення правових відносин

Найбільш суттєво ця ознака методу проявляється стосовно соціально-забезпечувальних правовідносин, які складають ядро предмета. В основі цих правовідносин лежать соціальні права людини. Вони, хоч і не породжують безпосередніх правовідносин, але саме факт юридичного проголошення цих прав презюмує появу у перспективі правовідносин щодо кожного з них. Тобто держава, встановлюючи в імперативному порядку приписи — гарантувати, надати, виплатити, забезпечити тощо, визначає спосіб реалізації громадянами своїх прав на соціальне забезпечення.

Ще однією обставиною, яка впливає досить суттєво на характер методу права соціального забезпечення, є те, що реалізація права на соціальний захист можлива тільки з настанням обставин, незалежних, як правило, від волі людини (подій), так званих соціальних ризиків — смерті, каліцтва, хвороби, втрати роботи та ін. Але ці соціальні ризики не породжують фактичних правовідносин. Вони є лише підставою для звернення заінтересованої особи до уповноважених органів про призначення їй відповідного виду соціального забезпечення. Без такого звернення особи матеріальне забезпечення надаватися не буде. І, нарешті, завершальною ланкою у цій низці обставин, яка стане підставою для виникнення відносин соціального забезпечення, є рішення компетентного державного органу про призначення того виду соціального забезпечення, на який претендує особа.

Схематично виникнення соціально-забезпечувальних відносин виглядає таким чином:

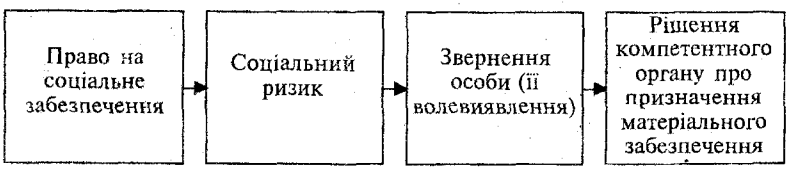

Правове становище суб'єктів правовідносин

З'ясування цієї додаткової ознаки не є зайвим, оскільки диспозитивні чи імперативні відносини самі по собі не є однорідними і специфіка рівноправності чи підпорядкованості (субординації) може по-різному проявлятися щодо певної групи суспільних відносин. Підпорядкованість (субординація) учасни-

ків адміністративних, кримінальних, фінансових, земельних правовідносин є неоднаковою. Аналогічно правове становище учасників соціально-забезпечувальних правовідносин має свою специфіку, яка істотно впливає на характер імперативного методу права соціального забезпечення.

Якщо в управлінських (адміністративних) правовідносинах субординація суб'єктів майже завжди одностороння і держава та її органи мають владні повноваження щодо інших учасників правовідносин, то у соціально-забезпечувальних правовідносинах субординація суб'єктів виглядає дещо інакше. Тут держава і її органи виступають зобов'язаними суб'єктами стосовно інших основних учасників цих відносин, які наділені правом вимагати відповідної поведінки від них. Така субординація спостерігається вже на етапі так званих абсолютних правовідносин, коли держава, проголосивши відповідні соціальні права, бере на себе зобов'язання забезпечити реалізацію їх потенційними суб'єктами при настанні соціального ризику.

Фактичні соціально-забезпечувальні правовідносини позначені субординацією, що є аналогічною абсолютним правовим відносинам. Уповноважені державні органи виступають тут зобов'язаними суб'єктами і їх діяльність врегульована на основі категоричних приписів. Вони не вправі на власний розсуд вирішувати, призначати (виплачувати) чи не призначати (не виплачувати) певний вид соціального страхування.

Отже, у соціально-забезпечувальних правовідносинах правове становище суб'єктів є відмінним від класичного адміністративного варіанту субординації (підпорядкування). Залежним, зобов'язаним суб'єктом виступають держава та її органи, що уповноважені здійснювати забезпечення соціальних прав громадян. Такий варіант субординації є результатом проголошення державою соціальних прав та здійснення нею соціальних функцій.

Характер встановлення прав та обов'язків. Імперативний метод правового регулювання, як вже зазначалося, має й іншу назву — централізований. Тому, зрозуміло, що за такої назви може йтися лише про централізоване встановлення прав і обов'язків суб'єктів, а на виявлення якихось додаткових ознак, характерних для методу права соціального забезпечення, годі сподіватися. Тим не менше специфіка предмета цієї галузі позначилася і на юридичній природі правил, які регулюють соціально-забезпечувальні відносини. Зрозуміло, що умови, порядок, види соціального забезпечення визначаються законами і не можуть бути змінені на договірному рівні. Однак у со-

ціально організованому суспільстві реалізація соціальних прав неможлива без залучення до участі у формуванні правових інститутів усіх соціальних партнерів — держави, роботодавців та профспілок. Тому Генеральна, галузеві та регіональні угоди, що ухвалюються за взаємної згоди усіх соціальних партнерів, містять спеціальні договірні норми, спрямовані на покращення прав і обов'язків суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин.

Договірне регулювання можливе і на рівні колективного договору. Роботодавці та профспілки, що представляють інтереси найманих працівників, вправі передбачити у колективному договорі підвищені розміри допомог сім'ям з дітьми, допомог одиноким матерям тощо.

Фактично у сфері договірного регулювання перебувають відносини, що визначають умови матеріального забезпечення поза державною системою соціального забезпечення.

Отже, встановлення прав і обов'язків учасників соціально-забезпечувальних правовідносин відбувається переважно на централізованому рівні, хоча допускається застосування і договірних норм, які ухвалюються в результаті соціально-партнерських стосунків.

Характер юридичних засобів впливу для забезпечення виконання зобов'язань. Чимало галузей права не мають своїх власних санкцій, а тому при необхідності захисту порушених прав суб'єктів правовідносин використовують засоби впливу (санкції), що містяться в інших галузях права. Право соціального забезпечення насамперед і належить до таких галузей. Основними способами впливу на порушників соціально-забезпечувальних правовідносин вважаються санкції адміністративної та майнової відповідальності. При цьому заходи юридичної відповідальності в основному застосовуються лише до громадян, які виступають носіями суб'єктивних прав, або до їх страхувальників (роботодавців). Відповідальність державних страхових фондів і державних органів, що надають соціальне забезпечення громадянам, не передбачена. Тому для забезпечення виконання ними своїх обов'язків перед застрахованими особами використовуються традиційні методи оскарження дій державних органів і страхових фондів до вищестоящих органів або до суду.

Отже, ***метод права соціального забезпечення має імперативний характер,*** *що зумовлений реалізацією громадянами права на соціальне забезпечення та соціальними ризиками, які лежать в*

основі правовідносин, передбачають підпорядкованість держави та її органів, централізоване, в основному, встановлення прав і обов'язків суб'єктів, а також адміністративно-судовий захист порушених прав.

6. Система (структура) права соціального забезпечення

Норми права, які формують галузь права, розташовуються у певному порядку, який об'єктивно зумовлений характером суспільних відносин. Тобто система будь-якої галузі права — це зумовлене характером суспільних відносин внутрішнє розташування правових норм в середині галузі.

Норма права вважається найдрібнішим структурним елементом системи будь-якої галузі права. Та, зазвичай, суспільні відносини, які формують предмет правового регулювання, за своїм характером не є однорідними. А це дає підстави виділяти всередині кожної з галузей права відносно стійкі групи правових норм, які забезпечують регулювання відповідних груп однорідних суспільних відносин. Вони відомі як *інститути права* або *правові інститути*. Зрозуміло, що й у структурі системи права соціального забезпечення можна виділити галузеві правові інститути, які об'єднують близькі за змістом і характером правові норми.

Усі правові інститути залежно від того, чи містять вони норми, які є визначальними для всієї галузі права і мають вплив на увесь комплекс суспільних відносин, що формують предмет правового регулювання, чи їх дія обмежується лише певним видом суспільних відносин, в теорії права прийнято поділяти на ***загальні*** інститути та ***спеціальні***.

Такий загальнотеоретичний підхід до розподілу правових інститутів за їх значенням для конкретної галузі права дає підстави для виділення в системі права соціального забезпечення Загальної і Спеціальної частин. Відповідно, кожна із цих частин містить властиві їй правові інститути, а останні, у свою чергу, складаються з норм права, які є найнижчою (найдрібнішою) ланкою внутрішньої структури галузі права.

Отже, ***система права соціального забезпечення*** *— це зумовлена характером суспільно-забезпечувальних та пов'язаних з ними відносин внутрішня структура галузі права, що виражається у розподілі всіх норм за правовими інститутами, які залежно від їх значущості формують Загальну та Спеціальну частини.*

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Склад Загальної частини формують ті правові інститути, які відображають специфіку галузі права і мають визначальне значення для більшості інститутів Спеціальної частини. Такими, зокрема, є: інститут, що визначає сферу дії та об'єкт правового регулювання; інститут правосуб'єктності учасників правових відносин; інститут державних соціальних стандартів та соціальних гарантій; інститут соціальних ризиків; інститут, що визначає принципи права соціального забезпечення; інститут загальнообов'язкового державного соціального страхування; інститут оформлення реалізації права на соціальне забезпечення (процедурні норми).

Серед правових інститутів, що формують Загальну частину, найбільш вагоме місце відводиться нормам, які визначають сферу дії та об'єкт впливу. І якщо у тих галузях права, де існує кодифікований акт (кодекс), це визначається саме у ньому, то для права соціального забезпечення визначальними у цьому плані є норми, які містяться у ст. 46 Конституції. У ній у концентрованому вигляді окреслено той комплекс суспільних відносин, що потребують самостійного правового регулювання, тобто визначено предмет галузі права.

Не менш важливим для Загальної частини права соціального забезпечення є інститут правосуб'єктності учасників соціальнозабезпечувальних та пов'язаних з ними правових відносин. Тут, зокрема, визначаються основні елементи правового статусу цих учасників. Цей інститут має комплексний характер, оскільки його норми містяться не лише у актах національного права — Конституції, законах, підзаконних актах, а й у деяких міжнародно-правових документах (угодах, укладених між державами— учасницями СНД), на які було надано згоду Верховною Радою України.

Відносно новим для вітчизняного права соціального забезпечення є інститут Загальної частини — соціальні ризики. Після ухвалення Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування норми цього інституту отримали своє довершення і посіли чільне місце у структурі галузі права. Ще більш повним цей інститут став після прийняття низки законів щодо окремих видів соціального забезпечення.

Комплексним інститутом, що теж був фактично заново сформований у структурі Загальної частини права соціального забезпечення, став інститут загальнообов'язкового державного соціального страхування. Він вважається чи не найбільшим правовим утворенням цієї галузі. А тому можна у його структурі

виділити норми, що мають якісну однорідність та слугують регулятором відносно самостійної групи соціально-страхових відносин — відносин страхового стажу. Тобто у складі комплексного інституту загальнообов'язкового державного соціального страхування виділяється самостійний *підінститут* — страховий стаж.

Спеціальна частина права соціального забезпечення, на відміну від Загальної частини, є менш сформованою. Принципово основні інститути цієї структурної ланки визначені достатньо повно і проблем щодо приналежності їх саме до Спеціальної частини фактично не існує. Є лише проблеми із внутрішнім нормативним наповненням самих інститутів цієї частини права соціального забезпечення.

Реформування системи законодавства у сфері соціального захисту і приведення його у відповідність з Конституцією та з урахуванням ринкових перетворень у нашій країні приводить до якісних змін і оновлення цілого ряду правових інститутів. Суттєво змінився інститут страхових та державних (нестрахових) пенсій. Після прийняття та набрання чинності Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" повністю оновлено ту частину інституту, яка формувалася за рахунок норм, що регулюють страхові пенсії. Загалом цей інститут набрав ще більш виразного соціального характеру.

Що стосується такого важливого інституту Спеціальної частини, як інститут страхових та державних допомог, то його сформованість та наповненість виглядають більш стабільними і визначеними. Нормативні акти, норми яких становлять зміст цього правового інституту, пройшли апробацію впродовж декількох останніх років і засвідчили свою ефективність у забезпеченні відносин щодо надання допомог по безробіттю, в разі тимчасової непрацездатності, у зв'язку з вагітністю і пологами та ін.

Досить вагоме місце у структурі Спеціальної частини права соціального забезпечення займає інститут соціальних пільг та соціального обслуговування. Тут об'єднані норми, які спрямовані на забезпечення медико-реабілітаційних, соціально-трудових, житлово-побутових та інших соціальних пільг, які надаються для підтримання життя особи з настанням соціальних ризиків, а також на здійснення соціального обслуговування та надання соціальних послуг.

Що характерно для Спеціальної частини, так це комплексність її основних інститутів. Наприклад, інститут страхових та державних (нестрахових) пенсій має у своїй структурі принаймні

два відносно самостійні утворення — страхові пенсії та державні (нестрахові) пенсії. При цьому норми, які формують кожен із цих підінститутів, можна об'єднати у менш значні за обсягом групи, що забезпечуватимуть регулювання подібних за характером груп соціально-забезпечувальних відносин: пенсій за віком, у зв'язку з інвалідністю, втратою годувальника тощо.

7. Система науки та система навчальної дисципліни "Право соціального забезпечення"

Крім системи права соціального забезпечення як галузевого утворення, розрізняють також систему науки права соціального забезпечення та систему навчальної дисципліни "Право соціального забезпечення".

Право соціального забезпечення як галузь права і суспільне явище є об'єктом вивчення галузевої правничої науки. На сьогодні достатньо виразно визначився такий її напрям, як наука права соціального забезпечення. Вона становить систему наукових поглядів, правових знань, ідей, які стосуються права соціального забезпечення як явища правової дійсності.

Крім вивчення права соціального забезпечення, його структури, характеру норм, окремих інститутів, предмета, методу, принципів, правосуб'єктності учасників правових відносин тощо, наука права соціального забезпечення досліджує також цілий ряд інших важливих у науковому плані аспектів, що мають безпосереднє відношення до цієї галузі права. Як і кожна галузева правнича наука, вона вивчає історичний аспект становлення і розвитку права соціального забезпечення, міжнародний досвід регулювання відносин у цій сфері, а також роль та значення актів міжнародних організацій і їх вплив на стан правового забезпечення соціальних прав громадян у нашій країні. Важливим напрямом науки права соціального забезпечення є вироблення наукових рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання суспільних відносин та практики застосування галузевих норм у сфері соціального забезпечення.

Важливо зазначити, що достатньо розвинута наука має неабиякий вплив на розвиток і вдосконалення галузі права як системи норм. Більше того, багатьма вченими-теоретиками обґрунтовується ідея про те, що право як загальносоціальне

явище — не тільки акти державної правотворчості, а й правова ідеологія, правова наука і правові відносини. Тому від фактичного стану правової науки залежить рівень правового забезпечення соціально-забезпечувальних відносин та його ефективність.

Донедавна вважалося, що вітчизняна наука права соціального забезпечення не набула ознак самостійності і є складовою науки трудового права. Однак за останній період, особливо наприкінці минулого століття, відбувся досить виразний процес формування наукової бази саме у сфері соціального забезпечення, що дає підстави вважати науку права соціального забезпечення самостійним напрямом правничої науки. Чималий внесок у її становлення і розвиток зробили Я.І. Безугла, Н.Б. Болотіна, Б.С. Стичинський, І.М. Сирота, С.М. Синчук, Б.І. Сташків та інші вчені.

Наука права соціального забезпечення як система наукових поглядів і знань теж має свою внутрішню структуру. Зазвичай вона будується за аналогією із структурою системи галузі права. Адже вивчення тих чи інших правових явищ є найбільш доступним з огляду на відповідні інститути та норми, що розташовані у закономірній послідовності в структурі галузі. Тому у системі науки права соціального забезпечення традиційно виділяють Загальну та Спеціальну частини, які, в свою чергу, поділяються на відповідні інститути. Відмінність полягає лише в тому, що самих інститутів є дещо більше. Це особливо характерно для Загальної частини.

Загалом предмет науки права соціального забезпечення значно ширший за предмет галузі права. Тому у структурі Загальної частини мають місце такі інститути, як історія права соціального забезпечення, теоретичні засади становлення і розвитку галузі, міжнародне співробітництво у сфері соціального забезпечення тощо.

Спеціальна частина науки права соціального забезпечення містить наукові знання і теоретичні позиції про конкретні правові інститути та підінститути, що регулюють відповідні види відносин соціального забезпечення.

Подібною до системи науки права соціального забезпечення є система навчальної дисципліни (курсу) "Право соціального забезпечення", яка вивчається у багатьох вищих навчальних юридичних закладах.

Система курсу "Право соціального забезпечення" зазвичай відповідає структурі навчальної програми. Відмінність від системи галузевої науки полягає лише в тому, що відповідні інститути тут мають назву — теми.

Розділ 2
ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

8. Поняття та види принципів права соціального забезпечення

Право соціального забезпечення як самостійна галузь вітчизняного права за останніх декілька десятків років цілком закономірно утвердилось на чільних позиціях системи права України. Зародившись у надрах колишнього радянського трудового права спочатку як самостійний інститут, воно з середини 60-х років минулого століття сформувалося в окрему галузь соціального права. У нашій державі право соціального забезпечення набрало свого довершеного вигляду лише з прийняттям Конституції, яка закріпила основні права громадян у сфері соціального захисту.

Ухвалення низки законів, що визначають систему соціального страхування та гарантії реалізації соціально-економічних прав нашими громадянами в умовах ринкової економіки, посилення їх соціальної захищеності, ще більше зміцнило позиції цієї галузі у системі вітчизняного права. Закономірно у зв'язку з цим постає питання про необхідність з'ясування місця права соціального забезпечення у цій системі та співвідношення і взаємодії його з іншими суміжними галузями права.

Право як явище об'єктивної дійсності будується за відповідними принципами, що виражають його сутність та призначення у суспільстві. Принципи права — це такі засадничі ідеї, вихідні положення, крізь які проявляється зміст права як системи норм[1]. Вважається, що ці вихідні положення повинні відповідати характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються у суспільстві. Така залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи й методи реалізації норм права[2].

Відомо, що *право як загальносоціальне явище* виникає та існує незалежно від держави. Воно формується усіма соціальними

[1] Латинський термін *принцип* (principium) відповідає українському — засада, основа.

[2] Див.: *Колодій А.М.* Принципи права України. — К., 1998. — С. 21.

інститутами громадянського суспільства, виникає на засадах безпосередньої взаємодії суб'єктів і існує у вигляді найбільш зрозумілих принципів правового порядку регулювання суспільних відносин. Тобто це таке право, яке безпосередньо утворює саме суспільство. Воно зумовлене природною свідомістю людей, їх життєвими потребами. Лише з появою держави виникає *юридичне право* у надрах уже існуючого загальносоціального права. Тому вважається, що принципи юридичного (позитивного) права необхідно шукати не в ідеологічних категоріях, а виводити безпосередньо із правової матерії. Відомий теоретик трудового права Р.З. Лівшиць писав, що принципи права охоплюють усю правову матерію — і ідеї, і норми, і відносини — та надають їй логічності, послідовності, збалансованості. У принципах права ніби синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Принципи — це свого роду "сухий залишок" найбагатшої правової матерії, її суть, звільнена від конкретики. Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права[1]. Отже, юридичне право не може суттєво відступати від усталених і апробованих постулатів загальносоціального права. Зрештою більшість з них держава закріплює у нормативних актах і вони продовжують свою регулятивну функцію вже як юридичне право.

Принципи права як основа системи юридичного права, підґрунтя, на якому воно розвивається, не перетворюються на якісь інші правові субстанції, а існують реально і одночасно з самою системою права.

Система чинного юридичного права повинна своїм змістовним нормативним наповненням чітко відповідати конкретним принципам права. Якщо через якісь об'єктивні обставини ті чи інші принципи права припиняють своє існування, то норми права, інститути або галузі, які на них опиралися, зазвичай втрачають свої регулятивні властивості. Так само, якщо певні правові акти розроблено і прийнято законодавцем без врахування вимог принципів права, то вони не забезпечуватимуть ефективного регулювання суспільних відносин і їх зрештою потрібно буде або скасовувати, або вдосконалювати[2].

---

[1] Див.: *Лившиц Р.З.* Теория права. — М., 1994. — С. 195—196.

[2] Законотворчість в Україні останнім часом є яскравим прикладом для ілюстрації невідповідності принципам права цілого ряду законів, прийнятих Верховною Радою. Кілька разів змінювався Земельний кодекс, закони про вибори, податкові закони тощо.

Принципи права як надбання всього історичного процесу розвитку людської цивілізації не можна змінювати, скасовувати чи, навпаки, створювати певним політичним силам чи групам, які визначають політику держави, зокрема і в сфері правотворення. Їх можна лише пізнавати, вивчати з більшою чи меншою проникливістю в їхню сутність і додержуватись (або ігнорувати — собі ж на шкоду) також з більшим чи меншим хистом, а відтак, і з більшим чи меншим успіхом. Відмінності можуть виявлятися не в природі принципів права (капіталістична, соціалістична чи ще якась), а, щонайбільше, лише в різному акцентуванні того чи іншого з них, в їх аранжуванні у національних, територіальних, історичних та інших системах права.

Отже, ***принципи (засади) права соціального забезпечення як галузі вітчизняного права*** — *це такі засадничі ідеї, які визначають сутність цієї системи правових норм і спрямовані на створення достатнього рівня правового захисту громадян, що зазнали впливу соціальних ризиків.*

До принципів, що визначають сутність та закономірності розвитку права соціального забезпечення України, належать:

— всезагальність права на соціальне забезпечення;

— залежність права на соціальне забезпечення від соціального ризику;

— соціальне страхування;

— гарантування соціальним забезпеченням гідного рівня життя особи;

— відповідність соціального забезпечення міжнародним стандартам соціального захисту.

Ці принципи є найбільш характерними для сучасного права соціального забезпечення. Вони досить виразно відображають основні закономірності розвитку цієї галузі права. Однак право соціального забезпечення, крім впливу галузевих принципів, постійно зазнає впливу керівних засад більш загального рівня — принципів соціального права та загальноправових принципів.

Такі відомі загальноправові принципи, як права людини — найвища цінність, верховенство права, юридична рівність усіх громадян перед законом і судом, соціальної справедливості, пріоритет норм міжнародного права, гуманізм, законність, відповідальність за вину тощо, визначають регулятивні властивості норм права соціального забезпечення та впливають на характер соціально-забезпечувальних правовідносин. Тобто завдяки цим керівним засадам право соціального забезпечення органічно

вписується в єдину систему вітчизняного права, стає її невід'ємним елементом.

Принципи соціального права, що відомі більше як міжгалузеві принципи, є свого роду проміжною (сполучною) ланкою між загальноправовими та галузевими принципами. Вони базуються на перших і виступають основою для формування других, відображаючи при цьому специфіку усіх галузей, які формують соціальне право загалом. До них належать такі принципи: право на захист від безробіття; право на охорону здоров'я; піклування держави та підтримка сім'ї, материнства, дитинства; право громадян похилого віку, інвалідів на соціальний захист; право на захист від злиденності та ін.

9. Загальна характеристика принципів права соціального забезпечення

Одним з галузевих принципів є: всезагальність права на соціальне забезпечення. Суть цього принципу полягає у тому, що усі громадяни мають однакові можливості соціального забезпечення їх у разі настання визначених у законодавстві юридичних фактів незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і службового становища, місця проживання, належності до релігії, політичних переконань та інших обставин.

Згідно з цим принципом держави визнають право на соціальне забезпечення як за своїми громадянами, так і за іноземцями та особами без громадянства. При цьому іноземцям та особам без громадянства це право гарантується за умови їх постійного проживання на території України. Тому буквально тлумачити формулювання ст. 46 Основного Закону, де вказується, що "*громадяни* мають право на соціальний захист...", як його закріплення винятково лише за громадянами України, не можна. Чимало інших соціально-економічних прав, що передбачені Конституцією, подаються у відповідних статтях з формулюванням: "*Кожен* має право...", тобто без вимоги щодо громадянства. Отже, гарантуючи *кожному*, наприклад, право на працю, право на зайняття підприємництвом тощо, держава забезпечує таким особам і соціальний захист в разі настання відповідних обставин. Так, Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачено, що загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню підлягають

громадяни України, іноземці (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) та особи без громадянства, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, створених відповідно до законодавства України, незалежно від виду діяльності та господарювання. Інша річ, що іноземні громадяни та особи без громадянства, які тимчасово перебувають на території України, правом на соціальне забезпечення не користуються. Вони можуть отримати таке забезпечення від своїх держав, у громадянстві яких перебувають, або на підставі міждержавних угод, якщо Україна є їх учасником.

Всезагальність права на соціальне забезпечення як принцип права дістає свій вияв при визначенні пенсійного забезпечення, а також інших соціальних виплат та допомог. Спеціальних обмежень щодо реалізації права на соціальне забезпечення законодавство України не встановлює.

Залежність права на соціальне забезпечення від соціального ризику. Цей принцип права соціального забезпечення лежить в основі визначення сфери правового регулювання, а також вказує на підставу виникнення у особи права на соціальне забезпечення.

Самі по собі соціальні ризики (непрацездатність, хвороба, безробіття) не дають підстав для правового регулювання і створення правових норм. Вони об'єктивно існували з давніх часів, але їм не надавалося жодного юридичного значення, допоки суспільство не досягло відповідного рівня розвитку, коли постала потреба у їхньому, так би мовити, узаконенні. Суспільство об'єктивно потребувало захисту від безробіття, нещасних випадків, хвороб тощо. В результаті цього соціальні ризики отримали належне визнання і з'явилася окрема група суспільних відносин, що підпадають під сферу правового регулювання. Правові норми, якими впорядковувались такі відносини, стали залежними від соціальних ризиків. Сутність і призначення цих норм, а також тенденції їхнього розвитку почали визначатися характером соціальних ризиків, на яких базувалися суспільні відносини, що потребували правового регулювання. Тобто принципом права соціального забезпечення вважаються не самі соціальні ризики як об'єктивні явища, а об'єктивно існуюча *залежність цієї галузі права від соціальних ризиків.* Соціальними ризиками вчені називають такі життєві обставини, які породжують суб'єктивне право особи на соціальне забезпечення. При цьому легальне визначення цього явища у законодавстві відсутнє так само, як і немає якогось єдиного нормативного переліку соціальних ризиків. Щоправда

такі переліки містяться у деяких документах Міжнародної Організації Праці та в міжнародно-правових актах про права людини. Однак наявні там системи соціальних ризиків не є вичерпними, оскільки не передбачають усіх підстав соціального забезпечення. А тому у питанні про соціальні ризики важливим залишається з'ясування критеріїв, що їх характеризують. Лише визначення найбільш характерних ознак цього явища дозволить повною мірою розкрити систему ризиків за правом соціального забезпечення.

Вважається, що соціальні ризики аби набути значення юридично значущих фактів, що безпосередньо впливають на виникнення у особи права на соціальне забезпечення, мають відповідати таким критеріям:

— по-перше, вони повинні належати до явищ матеріального світу і не можуть бути вигаданими подіями;

— по-друге, обов'язковою умовою є відображення їх у правових нормах, оскільки тільки в такому випадку вони набувають юридичного значення;

— і, по-третє, з їх появою настають обставини, що слугують підставами для виникнення правовідносин у сфері соціального забезпечення.

Отже, лише ті соціальні події, що відповідають зазначеним критеріям, належать до соціальних ризиків. Вони ж безпосередньо впливають на характер норм права соціального забезпечення, визначаючи їх сутність та регулятивні властивості. Через соціальні ризики фактично проявляється і соціальна спрямованість права соціального забезпечення, яке з огляду на таку залежність належить до сфери галузей соціального права, права більш високого порядку у системі вітчизняного права.

Соціальне страхування. В юридичній літературі соціальне страхування розглядається як одна з організаційно-правових форм соціального забезпечення та як окремий інститут права соціального забезпечення. Зараховувати його до принципів права соціального забезпечення донедавна ніхто з учених не наважувався. І для цього, очевидно, були вагомі причини, оскільки сама система соціального страхування у нашій країні не відповідала міжнародним стандартам, а тому суттєво впливати на характер норм, які забезпечували соціальний захист населення, воно не могло. Право соціального забезпечення більше залежало від бюджетних асигнувань, які виділялися державою для підтримки соціально незахищених осіб, аніж від соціального страхування. Тому й не дивно, що принципом права соціального забезпечення у навчальній літературі ще й досі називають —

здійснення соціального забезпечення за рахунок державних коштів[1]. Безперечно, що у сфері соціального забезпечення чимало залежить від Державного бюджету і підтримки державою матеріальної захищеності своїх громадян. Та навряд чи можна таку ситуацію розглядати як принцип права соціального забезпечення, як вихідну ідею, що покладена в основу існування цілої галузі права.

Важливу роль соціальне страхування як правове явище виконує у своєму загальносоціальному значенні — *виступаючи основою юридичного права.* Це принципове положення доволі виразно прослідковується в результаті аналізу системи правового регулювання соціального захисту в економічно розвинутих державах із стабільними ринковими відносинами. Правове регулювання соціального забезпечення громадян у цих державах неодмінно базується на розгалуженій системі соціального страхування. Саме соціальне страхування зумовлює розвиток правових норм, які спрямовані на забезпечення соціального захисту громадян. Чим вищий рівень соціального страхування, тим вищою є ефективність правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Характеризуючи соціальне страхування як об'єктивне явище, необхідно зазначити, що воно з'явилося на відповідному етапі розвитку суспільства і набуло ознак соціальної значущості на рубежі XIX—XX століття. Останнє століття стало, крім того, періодом найбільшого розквіту соціального страхування з усіма його позитивними властивостями, в тому числі і з огляду на вплив останнього на правотворчу діяльність у сфері соціального захисту.

Характеризуючи соціальне страхування як принцип права соціального забезпечення, потрібно зазначити, що завдяки йому галузеві норми адаптуються до найважливіших інтересів і потреб людини та суспільства. Воно є своєрідною ланкою, що пов'язує основні закономірності соціального розвитку з розвитком правових норм, які спрямовуються на соціальний захист громадян.

Гарантування соціальним забезпеченням гідного рівня життя особи. Вважається, що витоки цього принципу містяться у міжнародно-правових документах про права людини. Зокрема, Загальна декларація прав людини (1948 р.) в ст. 25 проголошує, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я

[1] Див.: *Иосифиди Д.Г.* Вказаний підручник. — С. 97.

і добробуту її самої та її сім'ї і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Його відображення знаходимо і у Конституції України. У преамбулі серед інших обставин, що спонукали до ухвалення Основного Закону, вказується і на турботу "про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя".

З цією метою в Україні було ухвалено Закон від 15 липня 1999 р. "Про прожитковий мінімум", яким закладено основи для його встановлення та врахування при реалізації державою конституційної гарантії громадян на достатній життєвий рівень.

Цим Законом *прожитковий мінімум* визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

Прожитковий мінімум розраховується на місяць на одну особу і при цьому окремо визначається стосовно основних соціальних і демографічних груп населення. Тобто встановлюється прожитковий мінімум для дітей віком до 6 років; від 6 до 18 років, а також окремо — для працездатних осіб та для тих, що втратили працездатність.

У сфері соціального забезпечення прожитковий мінімум застосовується для встановлення мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції та законів нашої держави. Він також має юридичне значення при визначенні права на призначення соціальної допомоги та державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування й забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо.

Законом передбачено, що прожитковий мінімум встановлюється Кабінетом Міністрів України після проведення спеціальної науково-громадської експертизи сформованих наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг. А затвердження прожиткового мінімуму на одну особу, в тому числі й за основними соціальними і демографічними групами населення, відбувається щорічно Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів. Передбачається, що це приурочується до початку розгляду Державного бюджету України та підлягає періодичному перегляду відповідно до зростання індексу споживчих цін.

Отже, прожитковий мінімум є тим соціальним стандартом, що має забезпечувати гідні умови життя громадян нашої держави і тим самим слугувати основою для ухвалення норм права соціального забезпечення як окремої галузі у системі вітчизняного права.

Відповідність соціального забезпечення міжнародним стандартам соціального захисту. Коли ми вживаємо термін "міжнародні стандарти соціального захисту", то маємо на увазі передусім *найвищий рівень, найкращу якість соціального забезпечення,* якому повинні відповідати норми, що встановлюються нашою державою для захисту своїх громадян, які зазнали впливу соціального ризику. Саме такі найвищі орієнтири і виступають тими засадами, на яких базується право соціального забезпечення як система норм. Безперечно, що і цей принцип права юридичного бере свій початок у природних правах людини, у праві в його загальносоціальному значенні. У суспільстві вже давно склались відповідні загальнолюдські цінності та ідеали, пов'язані із справедливістю, свободою, невід'ємними правами людини тощо. Поступово наповнюючись новим, більш широким змістом, вони лягли в основу концепції правової держави та знайшли своє відображення у міжнародних актах — конвенціях, деклараціях, пактах, угодах. Закріплені тут пріоритети загальнолюдських ідеалів та цінностей стали визнаними принципами суспільних стосунків та основою побудови правових систем усіх цивілізованих країн.

Право соціального забезпечення як один з елементів системи вітчизняного права не може не відчувати впливу на його норми світових тенденцій правового регулювання. Тому серед основних принципів цієї галузі і виділяється *відповідність соціального забезпечення у нашій країні міжнародним стандартам соціального захисту.*

Соціальні стандарти, що виражають найвищий рівень захисту громадян, отримали своє закріплення у Загальній декларації прав людини, яка була затверджена і проголошена ООН 10 грудня 1948 р. Пізніше їх було відображено у двох Міжнародних пактах: Про економічні, соціальні і культурні права та Про громадянські і політичні права (1966 р.). Чимало таких стандартів є і у інших міжнародних документах — конвенціях, деклараціях, рекомендаціях.

Науковці виділяють три варіанти впливу міжнародних норм на національну систему права: 1) пряме застосування міжнародних актів після їх ратифікації; 2) включення основних положень

міжнародних актів до текстів національних законів; 3) реалізація положень ратифікованих або нератифікованих актів за допомогою внутрішнього законодавства[1].

Тим не менше всі ці варіанти спрямовані на забезпечення так званої адаптації вітчизняного законодавства до норм, які ухвалені ООН, МОП, та директив і регламентів, прийнятих ЄС. Адаптація (з англ. *adaptation* — пристосовувати, переробляти) якраз і передбачає діяльність держави щодо приведення законодавства України у відповідність до міжнародних стандартів.

Разом з тим право — це не лише результат діяльності державної влади, а й основа її власної побудови та функціонування. Тому, спрямовуючи свою законодавчу діяльність на забезпечення відповідності соціального захисту у нашій країні міжнародним стандартам, держава повинна передусім керуватись загальними принципами, які визначають основні напрями правової політики у цій сфері. І тут принцип відповідності соціального забезпечення міжнародним стандартам соціального захисту відіграє неабияку роль. Адже йдеться не про звичайне пристосування (адаптацію) нашого законодавства до міжнародних актів, а про створення на основі засадничих положень міжнародних стандартів норм вітчизняного права. Такий підхід до побудови галузевих норм, які забезпечують соціальний захист громадян у нашій країні, гарантує, що за своєю суттю та змістом вони відповідатимуть об'єктивним закономірностям існування й розвитку людини та суспільства.

Чимало міжнародних стандартів соціального захисту, які містяться у згадуваних вже актах — Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Європейській соціальній хартії та інших документах, знайшли своє відображення у Конституції України й законах, прийнятих Верховною Радою України для врегулювання відносин соціального забезпечення у нашій країні. Найвищий рівень соціального захисту громадян, які зазнають впливу соціальних ризиків, став єдино прийнятним орієнтиром для вітчизняного законодавства при ухваленні нормативних актів у цій сфері. Закон України від 5 жовтня 2000 р. "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" визначає

[1] *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения: Учебное пособие. — М., 1999. — С. 204.

правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією та законами України основних соціальних гарантій. Цей Закон фактично акумулював у собі більшість тих міжнародних стандартів, які й стали визначальними для правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин у державі. Реалізація їх у правотворчій та правозастосовній діяльності означатиме досягнення відповідності права соціального забезпечення міжнародним стандартам соціального захисту.

Розділ 3
ДЖЕРЕЛА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

10. Поняття джерел права соціального забезпечення та їх особливості

Право соціального забезпечення як система загальнообов'язкових правил і норм дістає свій зовнішній вияв у формі відповідних юридичних документів — законів, підзаконних актів, міжнародних пактів, конвенцій, двосторонніх та багатосторонніх договорів. Саме ці акти і є зовнішньою формою виразу права соціального забезпечення і тому їх називають формами права. Разом з тим ці форми права соціального забезпечення, існуючи об'єктивно, слугують джерелами, з яких зацікавлені суб'єкти можуть почерпнути відомості про характер і зміст відповідних норм права, що містяться у них.

Право соціального забезпечення належить до сфери соціального права, норми якого спрямовані на забезпечення захисту осіб, що зазнали впливу соціальних ризиків, а тому можна окреслити деякі особливості його джерел.

Передусім необхідно наголосити, що суб'єктивне право особи на соціальний захист з боку держави належить до невід'ємних і невідчужуваних прав, зумовлених соціальною природою людини, її стосунками з суспільством та державою, до яких вона належить. Розвиток соціального забезпечення характеризує суспільство як гуманне, а державу як соціальну. Внаслідок своєї значущості для суспільства та держави забезпечення цього права перестало бути справою окремої держави, воно перебуває в центрі уваги міжнародної спільноти та провідних міжнародних організацій. Тому велику вагу серед джерел права соціального забезпечення України мають ***документи договірного характеру, що ухвалені на міжнародному рівні.***

Зважаючи на існуючу різницю в соціальних та економічних можливостях різних держав, міжнародні документи з прав людини встановлюють мінімальні стандарти соціального захисту, які не є нормами прямої дії, а виступають базою для правотворчості держав-учасниць, нормами-принципами, на які повинно орієнтуватися національне законодавство. Основні

положення права соціального забезпечення України, яка є одним із членів-фундаторів Організації Об'єднаних Націй, членом Ради Європи, базуються на нормах міжнародно-правових актів з прав людини. Двосторонні угоди нашої держави містять норми прямої дії, застосування яких відбувається в порядку, встановленому законами України.

Ще однією особливістю джерел права соціального забезпечення є їх ***множинність***. Відносини соціального забезпечення врегульовані великою кількістю нормативних актів. Більшість цих актів є загальнодержавними й ухвалюються відповідними державними органами, але у системі джерел права соціального забезпечення існують і акти, що мають місцевий (локальний) характер. При цьому останнім часом зростає роль актів органів місцевого самоврядування. Ці органи приймають нормативно-правові акти, якими регулюють окремі питання соціального забезпечення громадян (надання субсидій на житлово-комунальні послуги, надання соціальних пільг окремим категоріям населення тощо). Зростання ролі актів органів місцевого самоврядування серед джерел права соціального забезпечення зумовлено двома причинами:

— розширенням компетенції органів місцевого самоврядування у сфері регулювання відносин соціального забезпечення;

— збільшенням кількості виплат соціального забезпечення, що здійснюються за рахунок місцевих бюджетів.

Множинність джерел права соціального забезпечення є результатом того, що в Україні ***відсутній єдиний кодифікований акт***, який би врегульовував весь комплекс суспільних відносин, які є предметом цієї галузі. Об'єктивно цього на сьогодні досягти неможливо, оскільки система законодавства в сфері соціального забезпечення перебуває у стадії реформування.

Важливо зазначити, що серед джерел права соціального забезпечення особливе місце належить ***актам Міністерства праці і соціальної політики України***. Це зумовлено тим, що одним з основних його завдань є участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування, оплати праці, пенсійного забезпечення і соціального обслуговування населення. Правові акти цього міністерства сприяють правильному та однаковому застосуванню законодавства про соціальне забезпечення.

Ще однією характерною рисою джерел права соціального забезпечення може вважатися наявність серед них ***актів, які***

ухвалюються органами соціального страхування. За своєю юридичною природою вони не належать до актів державних органів, але після реєстрації у Міністерстві юстиції України набувають ознак нормативності та застосовуються на рівні з іншими нормативними актами.

Неабияке значення у системі джерел права соціального забезпечення відіграють ***закони про Державний бюджет на поточний рік.*** Завдяки Державному бюджету держава здійснює коригування багатьох показників соціального захисту своїх громадян, щорічно гарантуючи їм більш високі стандарти забезпечення.

Для джерел права соціального забезпечення властивим є також ***значний ступінь диференціації правового регулювання.*** Окремі види пенсійного забезпечення залежать, наприклад, від попередньої діяльності пенсіонерів, від належності їх до певних соціальних груп, умов праці тощо, і все це знаходить відображення у джерелах цієї галузі.

Таким чином, ***джерелами права соціального забезпечення*** *є нормативно-правові акти та акти договірного характеру, які ухвалюються компетентними державними та іншими уповноваженими органами з метою врегулювання соціально-забезпечувальних відносин.*

11. Види джерел права соціального забезпечення

Джерела права соціального забезпечення *класифікуються* за різними критеріями, з яких найбільш загальним є поділ усіх джерел цієї галузі права на дві великі групи з огляду на юридичну природу норм, що містяться в актах, які регулюють відносини соціального забезпечення. За цим критерієм вирізняють *акти договірного характеру* та *нормативно-правові акти.*

До перших належить чимала група джерел, норми яких є результатом договірного правовстановлення, тобто прийняті за угодою двох чи більше осіб і спрямовані на врегулювання відносин учасників, які уповноважили цих осіб на підписання договору. Зазвичай нормативно-правовий договір містить правила, що поширюються на певне коло неперсоніфікованих суб'єктів, вони є чинними впродовж тривалого часу або безстроково, не вичерпують своєї обов'язковості визначеною кількістю застосувань і їх виконання забезпечується державним примусом.

Систему договорів — джерел права соціального забезпечення України складають:

а) міжнародні договори (міжнародно-правові акти), які уклала, до яких приєдналася чи щодо яких в порядку правонаступництва підтвердила свої повноваження Україна;

б) договори, укладені у сфері соціального партнерства як результат колективних переговорів. Це договори, які, крім регулювання трудових відносин, містять положення, що стосуються соціального забезпечення.

Виходячи з особливостей нормативно-правових угод, укладених на міжнародному рівні, їх можна поділити на два види: міжнародні договори та міжнародно-правові акти. Міжнародний договір — це виражена певним чином угода між двома або кількома державами чи іншими суб'єктами міжнародного права щодо встановлення, виконання, зміни або припинення їх взаємних прав і обов'язків[1]. Ці угоди встановлюють відповідні норми права, які кожен з учасників договору зобов'язується виконувати, переважно на своїй території, стосовно другої сторони — держави, або стосовно громадян цієї держави.

Існують також міжнародні угоди, укладаючи які держави-учасниці беруть на себе зобов'язання дотримуватися певних норм права стосовно своїх громадян. Це міжнародно-правові акти з прав людини. Вони поширюють свою дію на територію відповідної держави після їх ратифікації уповноваженими державними органами. До таких актів належать майже усі документи з прав людини.

Законодавство України має відповідати ратифікованим Верховною Радою України міжнародно-правовим актам. Ці акти встановлюють загальноправові стандарти прав і свобод особи, що визначають відповідний рівень, нижче якого держави не можуть опускатися, гарантуючи права і свободи для своїх громадян. Універсальний набір прав і свобод, здатний забезпечити нормальну життєдіяльність людини, сформульований в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.). Завдяки цим документам людина стала суб'єктом міжнародного права.

---

[1] Международное право / Отв. ред. *Ф.И. Кожевников.* — М., 1981. — С. 106.

У системі джерел права соціального забезпечення є чимало двосторонніх угод, які містять норми прямої дії, наприклад, Угода між Україною і Королівством Іспанія про соціальне забезпечення громадян[1]; Угода між Урядом України та Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам про взаємне працевлаштування громадян і їх соціальний захист[2] тощо.

Крім міжнародних угод, джерелом права соціального забезпечення в Україні є також ***акти соціального партнерства*** — колективні договори і угоди. Це специфічний вид угод (договорів) з чітко визначеними законом сторонами, спеціальним порядком його укладення, вирішенням розбіжностей і з особливим юридичним значенням.

Колективні договори (угоди), що укладаються між профспілками (їх об'єднаннями) як представниками інтересів найманих працівників та роботодавцями або їх представниками відповідно до Закону України від 1 липня 1993 р. "Про колективні договори і угоди" з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів сторін, можуть містити норми, які надають працівникам якісь додаткові, порівняно з централізованим законодавством, пільги і переваги у сфері соціального захисту.

Це можуть бути додаткові виплати на оздоровлення, забезпечення медикаментами, путівками, доплати до пенсій ветеранам праці, пільги для жінок, що мають дітей, додаткові гарантії для інвалідів, надання житла за рахунок підприємства та інші соціальні пільги.

Більш поширеним джерелом права соціального забезпечення залишається ***нормативно-правовий акт***. Порівняно з іншими джерелами права він має ряд істотних переваг. Зокрема:

— у ньому найбільш чітко, повно і однозначно формулюються права і обов'язки учасників соціально-забезпечувальних відносин;

— завдяки йому існує можливість найшвидше і найповніше довести зміст правових норм до безпосередніх суб'єктів суспільних стосунків;

— він забезпечує умови для адекватного і однакового розуміння норм права;

— здійснює оперативне реагування на потреби правового регулювання відповідних суспільних відносин;

---

[1] Голос України. — 1997. — 23 грудня; Урядовий кур'єр. — 1997. — 25 грудня.
[2] Урядовий кур'єр. — 1998. — 10 лютого.

— нормативно-правові акти піддаються систематизації, а це сприяє полегшенню користування ними.

На відміну від актів договірного характеру нормативно-правові акти є волевиявленням держави або всього народу, тобто вони приймаються тільки державними або іншими органами, що наділені відповідними державно-владними повноваженнями, і є їхнім одностороннім волевиявленням; містять у собі правові норми; назовні виражаються у вигляді письмового документа встановленої форми; наділені юридичною силою, яка позначається на їх місці і ролі у системі законодавства та правового регулювання. За юридичною силою вони поділяються, відповідно, на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

За суб'єктами ухвалення нормативно-правові акти права соціального забезпечення належать до актів, що видаються органами держави; ***за сферою дії*** вони поділяються на загальнодержавні та локальні; ***за ступенем загальності правових норм*** — на загальні та спеціальні.

За юридичною силою ці джерела можна класифікувати на закони України та підзаконні нормативно-правові акти. З-поміж останніх виділяють: укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, нормативні акти міністерств та відомств, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування.

Закони України як акти вищої юридичної сили з огляду на їх значущість та місце у системі законодавства соціального забезпечення поділяються на:

— *конституційні або основні.* Це, передусім, Конституція та закони з питань, що безпосередньо випливають із Конституції. Конституція України є Основним Законом держави, у якому серед інших визначаються права особи у сфері соціального забезпечення. Положення, закріплені в Основному Законі, конкретизуються у конституційних законах. Прикладом такого конституційного закону може бути Закон України від 28 лютого 1991 р. "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", який конкретизує положення абзацу 1 ст. 50 Конституції: "Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди";

— *звичайні або поточні.* Це всі інші чинні в державі закони. До цієї групи законів у сфері соціального забезпечення можна віднести Закон України від 20 червня 1997 р. "Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення".

Підзаконні нормативно-правові акти ухвалюються компетентними органами на підставі закону та спрямовані на його виконання. У праві соціального забезпечення до них належать укази Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; інструкції, положення, розпорядження міністерств та відомств України; нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування. Питома вага підзаконних актів у системі законодавства соціального забезпечення України досить велика.

Підзаконні акти іноді ще називають похідними чи конкретизуючими. Такими, наприклад, є: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1112 "Деякі питання розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві", а також Порядок видачі свідоцтва про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р. № 1306.

Ще одним видом джерел цієї галузі є ***акти, що ухвалюються страховими фондами.***

Страхові фонди — це органи, які здійснюють керівництво та управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Вони належать до некомерційних самоврядних організацій, що діють на підставі статутів, затверджених у встановленому законами України порядку.

У межах своєї компетенції такі фонди вправі ухвалювати документи нормативного характеру, які стосуються прав і обов'язків страхувальників та застрахованих осіб. Ці акти підлягають державній реєстрації в порядку, встановленому для реєстрації нормативно-правових актів органів виконавчої влади. Тобто з моменту такої реєстрації вони отримують державне санкціонування і набувають ознак правових актів. Разом з іншими нормативно-правовими актами та нормативно-правовими договорами вони забезпечують повноту правового регулювання відносин у сфері соціального захисту громадян України.

Розділ 4
ПРАВОВІДНОСИНИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

12. Поняття та види правовідносин соціального забезпечення

Суспільні відносини, що зазнають впливу правових норм, набувають значення правових відносин. У сфері соціального забезпечення суспільні відносини постають в результаті дії відповідних норм права, а отже, законодавство про соціальне забезпечення є необхідною передумовою виникнення їх правової форми. Поза правом відносини соціального забезпечення існувати не можуть, оскільки за своїм соціально-цільовим призначенням вони спрямовані на створення реальних можливостей для здійснення одного з найважливіших прав людини — права на соціальний захист.

Переважно наявності лише норм права недостатньо для динаміки правовідносин соціального забезпечення. Вони виникають, змінюються чи припиняються після того, як учасники майбутніх правових відносин вчинять певні дії, наприклад зареєструються у державній службі зайнятості як особи, що шукають роботу, звернуться із заявою про призначення відповідної пенсії.

Учасники правовідносин соціального забезпечення, як і будь-яких інших, наділяються суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Держава при цьому виступає гарантом реалізації цих прав та їх здійснення.

Правовідносини соціального забезпечення за кількісним складом суб'єктів є ***простими***, оскільки права і обов'язки учасників розподілені між двома сторонами у взаємопротилежних напрямах (особа, що зазнала впливу соціального ризику — має права, а уповноважений державою орган чи установа — відповідно обов'язки). За характером дії зобов'язаного суб'єкта ці правовідносини вважаються ***односторонньо активними***, оскільки для реалізації суб'єктивного права зобов'язана особа повинна вчинити відповідні передбачені законом дії (призначити пенсію, сплатити страховий внесок тощо).

Правовідносини соціального забезпечення мають ряд спільних рис і ознак, що відображають їх природу, характер, склад

та зміст і завдяки яким вони виступають самостійним різновидом правових відносин. Разом з тим ці правовідносини досить різноманітні за своїми суб'єктами, об'єктами та підставами виникнення, у зв'язку з чим їх прийнято поділяти на окремі, відносно самостійні види. Вони утворюють систему взаємопов'язаних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами різного функціонального призначення: соціально-забезпечувальними (матеріальними), соціально-страховими та процедурними.

Характеризуючи правовідносини у сфері соціального забезпечення, необхідно брати до уваги весь комплекс суспільних відносин, які становлять предмет цієї галузі права. Тобто правовідносинами соціального забезпечення слід вважати не тільки соціально-забезпечувальні відносини, а й соціально-страхові відносини та відносини, пов'язані з встановленням юридичних фактів, що є підставою для реалізації особою права на соціальне забезпечення (процедурні відносини).

Отже, ***правовідносини соціального забезпечення*** — *це врегульовані нормами однойменної галузі права суспільні відносини, що існують у сфері соціального забезпечення осіб, які зазнали соціального ризику (соціально-забезпечувальні відносини), а також пов'язані з ними процедурні та соціально-стра*хові відносини.

Основою всієї системи правовідносин соціального забезпечення вважаються соціально-забезпечувальні правовідносини. Це правовідносини щодо матеріального забезпечення громадян, які зазнали впливу соціального ризику. Вони є визначальними для галузевих правовідносин. Саме завдяки їм відбувається реалізація права особи на отримання будь-якого з видів соціального забезпечення. Це типові правовідносини матеріального характеру. Всі інші правовідносини цієї системи виконують допоміжну роль.

Соціально-страхові правові відносини покликані забезпечити належний рівень фінансування та обліку соціальних коштів, що необхідні для матеріального забезпечення громадян. Саме завдяки соціально-страховим правовідносинам формується фінансова база коштів, які спрямовуються на оплату соціального забезпечення конкретного виду. Так, страхові внески в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття використовуються для соціального забезпечення безробітних та членів їхніх сімей, а кошти, що акумулюються у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві — скеровуються для забезпечення громадян при настанні такого випадку.

Основне функціональне призначення процедурних правовідносин полягає в організації практичної реалізації права громадян на матеріальне забезпечення. Для цього законом передбачено певний порядок та процедуру такої реалізації. Держава з прийняттям матеріальних норм одночасно визначає і форми їх реалізації, встановивши відповідні правила процедури. Скажімо, щоб отримати допомогу з тимчасової непрацездатності, особа попередньо повинна оформити у встановленому порядку листок непрацездатності. Тобто соціально-забезпечувальним правовідносинам з тимчасової втрати працездатності передують процедурні правовідносини щодо підтвердження факту непрацездатності між особою та медико-соціальною експертною комісією.

Соціально-страхові та процедурні правові відносини мають допоміжний характер стосовно матеріальних соціально-забезпечувальних правовідносин. При цьому вони або передують основним матеріальним правовідносинам (щодо встановлення юридичних фактів, сплати страхових внесків, реєстрації учасників відповідного соціального фонду тощо), або ж існують водночас з ними, супроводжуючи їх впродовж всього терміну існування таких правовідносин (щодо зміни групи інвалідності чи у зв'язку зі зміною виду соціального забезпечення).

13. Соціально-забезпечувальні правовідносини, їх види та підстави виникнення

Соціально-забезпечувальні правовідносини є визначальними у системі правових відносин соціального забезпечення. Вони становлять комплекс суспільних відносин, що врегульовані нормами права, та стосуються матеріального забезпечення громадян чи надання їм соціальних послуг і пільг у разі настання соціальних ризиків за рахунок коштів соціальних фондів та бюджетів різних рівнів.

За своїми сутнісними характеристиками соціально-забезпечувальні правовідносини належать до розподільчих відносин, оскільки в юридичній формі виражають і закріплюють економічні відносини перерозподілу витрат відповідних грошових коштів (Державного й місцевих бюджетів та спеціально створених фондів).

Характерною рисою соціально-забезпечувальних правовідносин є їх так звана персоніфікація (індивідуалізація). Вона

дістає вияв у тому, що обсяг права на соціальне забезпечення конкретної особи (наприклад, розмір пенсії) зумовлюється саме періодом її трудової діяльності та сплатою страхових внесків, розміром середнього заробітку, відсотком втрати працездатності, сімейним станом, кількістю утриманців тощо.

За тривалістю в часі соціально-забезпечувальні правовідносини можуть бути постійними (регулярними) або ж відбуватися як одноактна дія. Так, виплата пенсій усіх видів здійснюється щомісячно і впродовж певного терміну, на який вона призначена: наприклад, пенсії за віком та вислугу років призначаються довічно, по інвалідності — на весь час інвалідності особи або довічно, пенсії в разі втрати годувальника — до досягнення повноліття дітьми померлого годувальника тощо. Водночас такий вид соціального забезпечення, як допомоги, є переважно одноразовим (допомога по вагітності та пологах, одноразова допомога при народженні дитини, допомога з тимчасової непрацездатності тощо). Надання соціальних послуг також може відбуватись або одноразово, або регулярно (тривалий час). Так, наприклад, побутове обслуговування одиноких престарілих осіб органами соціального забезпечення здійснюється регулярно (2—3 рази на тиждень) протягом тривалого часу, а забезпечення інвалідів засобами пересування має одноразовий характер.

Соціально-забезпечувальні правовідносини, утворюючи єдину цілісну структуру, є тим не менше досить неоднорідними, що дає підстави класифікувати їх за різними критеріями.

Найпоширенішою можна визнати класифікацію за видами соціального забезпечення, де, як відомо, виділяють пенсійне забезпечення, допомоги, соціальні пільги та соціальне обслуговування. Зазначені види зумовлюють відповідний поділ соціально-забезпечувальних правовідносин на пенсійні, допомогові та правовідносини щодо надання соціальних пільг і обслуговування. Натомість чимало з цих видів можна класифікувати на окремі підвиди залежно від виду соціального забезпечення, на який претендує особа. Так, правовідносини у сфері державного пенсійного забезпечення поділяють на правовідносини пенсійного забезпечення за віком, у зв'язку з інвалідністю внаслідок загального захворювання, внаслідок професійного захворювання та внаслідок втрати годувальника (у солідарній пенсійній системі), забезпечення довічною пенсією чи одноразовою виплатою (у накопичувальній системі).

Для класифікації допомогових правовідносин, як і для класифікації самих видів допомог, використовуються дещо інші

критерії. Так, за характером суб'єктного складу всі ці правовідносини поділяються на правовідносини з надання соціальних допомог сім'ям з дітьми, тимчасово непрацездатним громадянам, безробітним, малозабезпеченим особам, особам, що постраждали внаслідок аварій, катастроф, стихійного лиха, а за джерелами фінансування — на допомогові правовідносини в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та у бюджетній сфері.

Чимало з цих видів потребують ще більш детального поділу. Так, класифікуючи допомоги сім'ям з дітьми за соціальним ризиком, можна виділити: допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами, одноразові допомоги при народженні дитини, допомоги для догляду за дитиною, допомоги на дітей одиноким матерям тощо.

14. Процедурні правовідносини за правом соціального забезпечення

Процедурними правовідносинами, що є складовим елементом правових відносин соціального забезпечення, можна вважати врегульовані галузевими нормами відносини, які виникають в результаті встановлення юридичних фактів, що є необхідними для функціонування соціально-забезпечувальних правовідносин.

Процедурні правовідносини вважаються допоміжними правовими відносинами. Їх основним призначенням є сприяння у виникненні і створенні умов для реалізації матеріальних правовідносин. За своїм характером вони належать до так званих правозастосувальних правових відносин. Об'єктом цих правовідносин є юридично значуще рішення компетентного органу про встановлення відповідних юридичних фактів.

Процедурні правовідносини виникають в результаті добровільного волевиявлення особи, що претендує на той чи інший вид соціального забезпечення. Зазвичай воно виражається у формі заяви самої особи або її законних представників до відповідного уповноваженого органу про встановлення юридично значущого факту для призначення конкретного виду соціального забезпечення. Слід мати на увазі, що для виникнення процедурних правовідносин на момент подачі такої заяви особа повинна володіти суб'єктивним правом на отримання певного виду соціального забезпечення. Тому законодавець зобов'язує громадянина разом із заявою подавати необхідні документи,

що підтверджують це його право. Без них заява сама по собі не матиме юридичного значення для вирішення питання по суті.

Суб'єктами процедурних правовідносин соціального забезпечення виступають: з одного боку — фізична особа, що звертається до компетентного органу за встановленням відповідного юридично значущого факту; а з другого — уповноважені державою органи, покликані встановлювати юридичні факти та приймати рішення про призначення соціального забезпечення.

Основу змісту процедурних правовідносин становлять взаємні права і обов'язки учасників цих правових відносин. На уповноважений орган покладається обов'язок встановити юридичний факт та призначити за наявності всіх необхідних об'єктивних підстав і документів, що їх підтверджують, той чи інший вид забезпечення, на який претендує і має право громадянин. Особа ж має право звернутися із заявою до компетентного органу про встановлення відповідних юридичних фактів та призначення належного їй виду соціального забезпечення. При цьому на неї покладається обов'язок подати необхідні документи і докази, що підтверджують її право на соціальне забезпечення. Додатковими елементами змісту процедурних правовідносин можуть бути інші взаємні права й обов'язки сторін: право вимагати від зобов'язаного суб'єкта сприяти у встановленні доказів, яких не вистачає; право вимагати своєчасного виконання зобов'язань іншою стороною; за наявності права на декілька видів соціального забезпечення, що виключають один одного, обирати на власний розсуд один із них тощо.

Визначальним для змісту цих правовідносин є, безперечно, конституційне право особи, якому відповідає кореспондуючий обов'язок компетентного правозастосовного органу розглянути заяву із доданими до неї документами та прийняти відповідне рішення — встановити юридичний факт або ж зафіксувати наявність повного юридичного складу з призначенням конкретного виду соціального забезпечення.

Саме результат діяльності компетентних органів, що фіксується у відповідному рішенні і який в подальшому стає юридично значущим фактом, необхідним для виникнення матеріальних соціально-забезпечувальних правовідносин, є об'єктом процедурних правовідносин.

Для з'ясування характерних особливостей процедурних правовідносин їх прийнято поділяти на окремі види. Зокрема, з огляду

на матеріальні правовідносини, які вони обслуговують, розрізняють: процедурні правовідносини у пенсійному забезпеченні; процедурні правовідносини у сфері соціальних допомог тощо.

15. Соціально-страхові правовідносини

Чільне місце у структурі правових відносин соціального забезпечення займають соціально-страхові правовідносини. Такими, зокрема, вважаються врегульовані нормами права суспільні відносини щодо збору страхових внесків та акумуляції коштів соціальними страховими фондами. Вони так само як і процедурні правовідносини є допоміжними та існують задля обслуговування основних — соціально-забезпечувальних правовідносин. Саме завдяки соціально-страховим правовідносинам реалізується право застрахованих осіб (членів їхніх сімей) на отримання соціальних виплат за кошти соціальних страхових фондів у разі настання страхового випадку.

Суб'єктами соціально-страхових правовідносин є застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їхніх сімей та інші особи, а також страхувальники і страховики. ***Застрахованою*** вважається фізична особа, на користь якої здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Коло тих осіб, які можуть бути застрахованими, визначається законами, які регулюють окремі види загальнообов'язкового соціального страхування.

Суб'єктами правовідносин соціального страхування є також ***страхувальники.*** Це ті особи, які зобов'язані (або мають бажання) сплачувати страхові внески відповідно до закону чи договору. Суб'єктами, що зобов'язані перераховувати до фонду внески, є роботодавці. Наймані працівники, які також сплачують їх на свою користь, теж належать до суб'єктів цього виду. Страхувальником, що сплачує страхові внески за власним бажанням, може бути будь-яка фізична особа, яка виявила інтерес до участі у соціальному страхуванні. Це можуть бути так звані самозайняті особи (підприємці без створення юридичної особи, адвокати, приватні нотаріуси тощо).

Страховиками у соціально-страхових правовідносинах виступають цільові страхові фонди: пенсійного страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страху-

вання на випадок безробіття і страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

З-поміж усіх цих учасників центральним суб'єктом соціально-страхових правовідносин вважається застрахована особа, адже саме її інтерес слугує об'єктом страхування.

Участь суб'єктів у соціально-страхових правовідносинах є доволі різноплановою за характером та змістом. Зокрема, правові стосунки страхувальників і застрахованих осіб майже відсутні у площині соціального страхування. Тут обов'язки участі страхувальників у соціально-страхових правовідносинах зумовлені наявністю трудових правовідносин із застрахованою особою. Тобто якихось додаткових зобов'язань між страховиком і застрахованою особою в частині сплати страхових внесків не виникає. Вони встановлені законом і виникають в результаті укладення трудового договору.

Інакше виглядає ситуація із взаємовідносинами страхувальників та страховиків. Тут специфіка правовідносин проявляється у тому, що об'єктом соціально-страхових правовідносин між страхувальником та страховиком є страхові внески, які і складають основу соціальних коштів. Натомість інший їх різновид — правовідносини щодо організації соціального страхування (реєстрація платників страхових внесків, персоніфікований облік, видача застрахованим документів, які підтверджують факт страхування тощо) мають своїм об'єктом результат дій суб'єктів, який відображений у правовому акті, що фіксує здійснення соціального страхування щодо конкретної особи.

Змістовні ознаки соціально-страхових правовідносин дістають вияв не лише в обов'язку страхувальників сплачувати страхові внески. Суб'єкти цих правовідносин можуть мати і інші права та обов'язки. Так, роботодавець як суб'єкт соціально-страхових правовідносин зобов'язаний в установленому порядку надавати виконавчій дирекції відповідного Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України відомості про: прийняття на роботу працівників; їх заробітну плату, використання робочого часу; сплату страхових внесків, у тому числі застрахованими особами; ліквідацію чи реорганізацію підприємства, установи, організації, зміну юридичної адреси тощо. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві, крім збору та акумуляції коштів, здійснює заходи, спрямовані на запобігання нещасним випадкам, усунення загрози здоров'ю працівників тощо.

Особливості виникнення, зміни та припинення соціально-страхових правовідносин зумовлені тим, що вони тісно пов'язані і до певної міри залежні від трудових чи цивільних правовідносин. Так, момент виникнення соціально-страхових правовідносин визначений законом та зумовлений обов'язковістю страхування всіх осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту). А таке ж страхування особами, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), та громадянами — суб'єктами підприємницької діяльності виникає з моменту добровільного укладення ними договору. Уклавши трудовий договір, працівник стає застрахованою особою і вправі вимагати від роботодавця перерахунку страхових внесків до соціальних страхових фондів. Роботодавець набуває статусу платника страхових внесків у 10-денний термін з дня отримання ним свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності або з дня укладення трудового договору з найманим працівником.

Розірвання трудового договору зумовлює припинення сплати страхових внесків, що, однак, не позбавляє особу статусу застрахованої особи в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, оскільки припинення трудових правовідносин може призвести до виникнення інших правових відносин. Наприклад, факт безробіття особи породжує право на продовження її участі в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, тільки вже у статусі забезпечуваної особи. Тобто тут виникають соціально-забезпечувальні правовідносини щодо виплати допомоги по безробіттю.

16. Юридичні факти, що передують соціально-забезпечувальним правовідносинам

Характерною особливістю соціально-забезпечувальних правовідносин є те, що на відміну від багатьох інших правових відносин вони в ідеалі як відносини суспільні не можуть існувати поза сферою правового регулювання. Та обставина, що при характеристиці предмета права соціального забезпечення ми виходили із класичного їх розуміння як суспільних відносин, що існують у сфері соціального захисту і потребують свого

законодавчого впорядкування, стаючи тим самим предметом права, зовсім не означає, що об'єктивно такі відносини можливі без правового регулювання. Якщо інші суспільні відносини (майнові, трудові, сімейні, земельні та ін.) можна уявити і без їх правової форми, то відносини соціального захисту — завжди є правовими відносинами. Адже не можуть існувати відносини з нарахування й виплати, наприклад, пенсій, якщо попередньо не буде проголошено право на пенсію. Так само не можна отримати субсидію на покриття комунальних послуг, якщо держава не гарантуватиме такої можливості. Отже, соціально-забезпечувальні відносини в їх ідеальному вигляді завжди мають правову форму і у традиційному значенні суспільних відносин як таких відносин соціального захисту не буває.

Зазначена обставина досить суттєво вплинула на характер юридичних фактів, які породжують виникнення, зміну та припинення соціально-забезпечувальних правовідносин. Більше того, при цьому визначальними тут все ж є юридичні факти, які виступають підставами виникнення цих відносин.

Галузева наука такі факти, що лежать в основі соціально-забезпечувальних правовідносин, називає юридичними складами, виділяючи при цьому три необхідні елементи юридичного фактичного складу (окремі юридичні факти). Це, передусім, об'єктивні обставини (факти), а також волевиявлення особи на отримання конкретного виду соціального забезпечення і рішення компетентного органу про призначення відповідного виду соціального забезпечення. Кожен із цих юридичних фактів, що у сукупності формують юридичний склад, є необхідним для виникнення врешті-решт соціально-забезпечувальних правовідносин. Відсутність хоча б одного з елементів цього ланцюжка виключає можливість появи правових відносин.

Об'єктивні факти — це такі передбачені юридичними нормами конкретні соціальні обставини, які є необхідними для виникнення у особи права на певний вид соціального забезпечення. Вони бувають абсолютно та відносно об'єктивними фактами.

Абсолютно об'єктивними фактами, тобто такими, що не залежать від волі самого суб'єкта правовідносин, вважаються соціальні ризики та стать особи. Вони визначають вид правовідносин та умови їх динаміки.

Відносно об'єктивними фактами є обставини, наявність чи відсутність яких ставиться у залежність від волі суб'єктів правовідносин. Такими є страховий стаж особи, її заробіток та деякі інші.

Щоб правовідносини соціального забезпечення постали в реальності, необхідне волевиявлення (ініціатива) громадянина або іншої визначеної законодавством особи, що діє в інтересах отримувача. Волевиявлення зазвичай має письмову форму і проявляється у вигляді заяви до відповідного компетентного органу, який ухвалює рішення про надання особі відповідного виду соціального забезпечення.

Найбільш характерним прикладом елементів волевиявлення, що властиві правовідносинам соціального забезпечення, можуть бути підстави виникнення пенсійних правовідносин усіх видів. Вони постають за наявності визначеної у законодавстві певної сукупності юридичних фактів, яка є індивідуальною для кожного з видів таких правовідносин. Так, для виникнення пенсійних правовідносин за віком юридичний склад повинен містити такі елементи: досягнення особою пенсійного віку, наявність страхового стажу певної тривалості; волевиявлення громадянина та рішення компетентного органу про призначення пенсії. Для виникнення пенсійних правовідносин у зв'язку з забезпеченням інвалідів юридичними фактами є: наявність однієї з трьох груп інвалідності у поєднанні з її причиною (загальне чи професійне захворювання), наявність страхового стажу певної тривалості (для пенсійного забезпечення по інвалідності внаслідок загального захворювання), волевиявлення інваліда та акт відповідного компетентного органу про призначення пенсії у зв'язку з інвалідністю.

Необхідним елементом юридичного фактичного складу є і рішення державного органу. Воно насамперед і зумовлює динаміку соціально-забезпечувальних правовідносин.

Рішення про призначення пенсії констатує наявність всіх необхідних умов для виникнення, зміни чи припинення пенсійних правовідносин. У фактичному складі — це завершальний елемент, який в сукупності з іншими призводить до певних юридичних наслідків — призначення соціальної виплати, зміни її розміру, припинення виплати тощо.

У сфері недержавного пенсійного забезпечення зовнішнім проявом волевиявлення сторін (скажімо, пенсійного фонду та вкладника) може стати пенсійний контракт. Змістом цього договору вважатимуться пенсійні ризики, настання яких зумовлює виникнення у особи-учасника права на пенсію, істотні умови застосовуваної пенсійної програми та умови реалізації пенсійного права особи. Укладення пенсійного контракту є первинним елементом юридичного фактичного складу у сфері недержавного пенсійного забезпечення.

17. Об'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин

Об'єктами соціально-забезпечувальних правовідносин вважаються конкретні матеріальні блага, з приводу яких вони виникають. І такими зазвичай є визначені законодавством види соціального забезпечення. До них належать: пенсії, соціальні допомоги, соціальні пільги та соціальне обслуговування. Кожен з цих видів соціального забезпечення, що виступає об'єктом правових відносин, має властиві йому особливості, завдяки яким можна відрізняти їх від інших аналогічних виплат чи послуг.

Поняття ***пенсія*** має латинське походження і в буквальному перекладі означає платіж (виплату). Беручи за основу таке її розуміння, вчені-правники визначають пенсію як *щомісячну (регулярну), періодичну виплату, що надається громадянам у грошовій формі.*

При визначенні пенсії акцентується увага на її грошовій формі. І це закономірно, адже саме грошова форма пенсійного забезпечення пройшла випробування часом й отримала визнання світового співтовариства. Вона вважається найбільш прийнятною та оптимальною завдяки тому, що не обмежує можливостей пенсіонера у задоволенні своїх потреб.

Характерними ознаками пенсії називають регулярність та систематичність пенсійних грошових виплат. Вона виплачується не у вигляді одноразової виплати, не епізодично, а щомісячно (систематично протягом тривалого проміжку часу) з тим, щоб бути постійним джерелом засобів до існування. Як виняток, у недержавній пенсійній системі існує одноразова виплата пенсії у випадках, що прямо зазначені у законодавстві.

Ще однією ознакою пенсії вважається її компенсаційний характер. Найбільш повно це знаходить своє відображення через механізм призначення пенсії. Розмір пенсії визначається у прямій залежності від обсягу винагороди, яку особа отримує за трудову діяльність. Зазвичай пенсія є нижчою від заробітної плати і встановлюється у відсотках до неї.

Отже, пенсією вважається грошове зобов'язання держави чи уповноваженого нею суб'єкта, що виплачується особі для її утримання з підстав та на умовах, передбачених законом у розмірі, що залежить від страхового стажу особи та її доходу.

Вітчизняне законодавство передбачає виплату двох видів пенсій: страхові та спеціальні.

Страхова пенсія — це щомісячні грошові виплати, які здійснюються застрахованим громадянам при досягненні ними пенсійного віку, встановленні інвалідності чи у зв'язку з втратою годувальника за рахунок коштів соціальних страхових фондів у порядку і розмірах, визначених законами "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Страхова пенсія передбачає три види пенсійних виплат, які призначаються та виплачуються особі окремо у солідарній, накопичувальній обов'язковій та недержавній пенсійних системах. У кожній з них особа має право лише на один визначений законом чи пенсійним контрактом вид пенсії.

У солідарній пенсійній системі особа має право на пенсію за віком, пенсію у зв'язку з інвалідністю та пенсію у зв'язку з втратою годувальника. Накопичувальна обов'язкова система передбачає виплату довічної пенсії або одноразової пенсійної виплати, а система недержавного пенсійного забезпечення — довічної пенсії, пенсії на визначений період або ж одноразової пенсійної виплати.

Другим видом пенсійних виплат є *спеціальні пенсії.* Умови та порядок призначення таких пенсій встановлюються спеціальним законодавством, яким визначається особливий правовий статус осіб, що виконують державні чи інші суспільно значущі функції, мають особливі заслуги перед державою, а також тих, що постраждали внаслідок техногенних та екологічних катастроф. Єдиного закону про спеціальні пенсії в Україні немає. Тому при визначенні пенсійного забезпечення таких осіб використовується декілька відповідних законодавчих актів.

За суб'єктами, що мають право на спеціальні пенсії, їх поділяють на пенсії для: військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ; осіб, які виконують обов'язки державної служби (державні службовці та прирівняні до них особи, посадові особи місцевого самоврядування, народні депутати, судді та службові особи органів прокуратури); наукових (науково-педагогічних) працівників; осіб, які мають особливі заслуги перед Україною; осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Варто зазначити, що за цільовим спрямуванням спеціальні пенсії виплачуються як додаток до страхової пенсії, яку особа може мати у солідарній пенсійній системі. А тому існують спеціальні пенсії за віком, по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника.

Пенсія за віком у системі спеціальних пенсій має назву пенсія за вислугу років. Основною особливістю, що є властивою для пенсії за вислугу років, є те, що вона призначається за умови припинення особою виконання трудової діяльності, яка зумовила право на такий вид пенсії.

Окремим видом матеріального соціального забезпечення, що є об'єктом соціально-забезпечувальних правовідносин, вважаються ***соціальні допомоги***.

В юридичній літературі існує чимало визначень цього виду соціального забезпечення. Усі вони, як правило, відображають найбільш характерні ознаки та особливості, що властиві соціальним допомогам за правом соціального забезпечення.

Передусім наголошується, що допомоги у переважній більшості надаються лише у грошовій формі.

Зазначається також, що вони, як правило, мають тимчасовий характер. Їх виплачують або одноразово, або періодично впродовж нетривалого терміну. Так, допомога по вагітності та пологах за загальним правилом призначається на весь період однойменної соціальної відпустки, що надається для догляду за дитиною до досягнення нею трьох років.

При визначенні соціальних допомог вважається за потрібне відобразити їх цільове призначення. Воно залежить від виду допомоги, яка надається особі. Так, допомоги мають на меті компенсацію втраченої заробітної плати особи (наприклад, допомога в разі тимчасової непрацездатності), або ж спрямовані на підтримку особи незалежно від факту її трудової діяльності (наприклад, одноразова допомога при народженні дитини є нічим іншим як додатковою соціальною підтримкою сім'ї у випадку народження дитини).

Ще однією ознакою соціальних допомог є те, що умови та порядок їх призначення передбачено законами України. Органи місцевого самоврядування можуть ухвалювати рішення про надання додаткових видів допомог за кошти місцевих бюджетів, що, однак, не позбавляє права особи на всі передбачені законодавством види соціальних допомог.

Нарешті, остання ознака, яка характеризує соціальні допомоги як вид соціального забезпечення, це їх розміри. За чинним законодавством допомога може виплачуватися у відсотках співвідносно до заробітної плати особи та еквівалентно її страховому стажу (це правило переважно стосується соціальних допомог, які виплачуються в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування) або ж у встановленій законом твердій сумі (фіксований розмір мають допомоги, які виплачуються за рахунок коштів місцевих бюджетів).

Враховуючи таким чином усі зазначені обставини, ***соціальну допомогу*** *можна визначити як короткострокову грошову виплату, що надається з метою компенсації втраченого особою заробітку чи для її додаткової підтримки у випадку настання соціального ризику за рахунок коштів соціальних страхових фондів чи бюджетів різних рівнів.*

Видовий поділ допомог та критерії їх розмежування визначаються здебільшого законодавцем у відповідних нормативно-правових актах. Тому у науковій літературі соціальні допомоги прийнято класифікувати за підставами їх настання (соціальними ризиками) та за суб'єктами, що мають право на такі допомоги. Видами тут є: допомоги з тимчасової непрацездатності, по безробіттю, від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги на поховання, допомоги малозабезпеченим сім'ям, дітям-інвалідам чи інвалідам з дитинства. Кожен із названих видів можна поділити на підвиди залежно від соціальних ризиків, що лежать в основі виникнення права на такі допомоги.

Важливе значення має поділ усіх допомог залежно від джерела їх виплати. Саме така класифікація визначає особливості правової природи кожного з видів допомог. За цим критерієм розрізняють *страхові* та *державні (нестрахові) соціальні допомоги.*

Страховими допомогами вважаються одноразові або періодичні грошові виплати короткотермінового характеру, які здійснюються за рахунок коштів соціальних страхових фондів при настанні страхового випадку. На відміну від страхових *державні допомоги* виплачуються незастрахованим особам за кошти державного або місцевого бюджетів. Лише страховими бувають допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, нещасним випадком на виробництві. Натомість допомоги малозабезпеченим сім'ям, особам, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, дітям-інвалідам чи інвалідам з дитинства є нестраховими. Змішаний характер, залежно від того, застрахована особа в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування чи ні, мають допомоги по безробіттю, допомоги сім'ям з дітьми. Щоправда від того, чи застрахована особа у системі соціального страхування, залежить розмір такої допомоги.

Ще одним видом соціального забезпечення громадян є *соціальні пільги.* Вони передбачають право особи на безкоштовне користування певними видами послуг (безоплатний проїзд у міському транспорті) чи їх привілейоване отримання (переважне право вступу до вищих навчальних закладів). Соціальні пільги — це певна підтримка, що є додатковим соціальним

забезпеченням особи. Вони надаються їй незалежно від будь-яких інших видів соціального забезпечення.

Найперше, що варто зазначити при характеристиці соціальних пільг, є те, що їх призначення та надання пов'язане зазвичай із соціальними ризиками так званого публічного характеру. Йдеться про випадки, коли особа постраждала від певних подій в державі чи, навпаки, її діяльність стала особливо значущою для держави та була визнана особливими заслугами.

Соціальні пільги надаються: ветеранам війни; ветеранам праці; особам, які мають особливі заслуги перед державою; багатодітним сім'ям; особам, які належать до постраждалих від Чорнобильської катастрофи; дітям-сиротам; реабілітованим особам, пенсіонерам, інвалідам, дітям-інвалідам.

Отже, ***соціальними пільгами*** *вважаються передбачені законодавством можливості повного чи часткового звільнення особи від виконання обов'язку або надання додаткових прав при настанні соціального ризику за наявності у особи значних заслуг перед державою.*

За характером усі соціальні пільги можна поділити на: житлово-комунальні; медико-реабілітаційні; транспортні; соціально-побутові; пенсійні; соціально-трудові.

Ще одним видом соціального забезпечення, що виступає об'єктом соціально-забезпечувальних правовідносин, є соціальне обслуговування особи. ***Соціальне обслуговування*** *визначається як діяльність державних органів чи уповноважених державою установ щодо надання громадянам соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг та матеріальної допомоги з метою їх соціальної адаптації та реабілітації.*

Чинним законодавством передбачено, що соціальне обслуговування може надаватись як соціальні послуги або як матеріальна підтримка громадян. Залежно від суб'єкта (отримувача соціальних послуг) вони бувають кількох видів. Зокрема, ті з них, що надаються особам, застрахованим у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, або особам, прирівняним до них, можуть бути поділені з огляду на соціальні ризики на: соціальні послуги безробітним, тимчасово непрацездатним та особам похилого віку. Соціальне обслуговування громадян похилого віку та одиноких непрацездатних громадян за формою його здійснення можна поділити на: соціальні послуги на дому та стаціонарне соціальне обслуговування. За цим критерієм розрізняють також стаціонарне

соціальне обслуговування інвалідів, соціальне обслуговування дітей, соціальну реабілітацію та адаптацію інвалідів, санаторно-курортне лікування, забезпечення протезно-ортопедичними виробами, надання засобів пересування.

Матеріальна підтримка як різновид соціального обслуговування у переважній більшості є натуральною за формою та полягає у наданні особі, яка потрапила у тяжкі життєві обставини, необхідних матеріальних благ: речей, одягу, засобів пересування тощо.

18. Страховий стаж за правом соціального забезпечення

Страховий стаж, що є одним з юридичних фактів, які забезпечують реалізацію соціальних прав громадян України, є порівняно новою обставиною, з якою норми права пов'язують виникнення правових відносин. Ще донедавна аналогічну функцію виконував інший юридичний факт — трудовий стаж. Термінологічно обидві ці обставини є подібними. Однак вони відмінні за своїми змістовними характеристиками. Трудовий стаж визначається як тривалість (період) трудової діяльності особи в системі суспільної організації праці і обчислюється на підставі записів до трудової книжки працівника. На відміну від нього страховий стаж передбачає обчислення тривалості сплати особою або на її користь іншими зобов'язаними суб'єктами страхових внесків до спеціальних страхових фондів.

Страховому стажу у системі права соціального забезпечення надається досить важливе значення. В одних випадках з ним пов'язане виникнення самого права на відповідний вид соціального забезпечення, в інших — від його тривалості залежить розмір соціально-забезпечувальної виплати. Зокрема, при загальній тривалості страхового стажу особи до 5 років розмір допомоги з тимчасової непрацездатності становитиме 60% її заробітку; від 5 до 8 років — 80%; понад 8 років — 100%.

Найбільш узагальнене визначення страхового стажу міститься в Основах законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Тут він визначається як період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачуються внески (нею, роботодавцем) на страхування, якщо інше не передбачено законодавством.

Страховий стаж є водночас правостворюючим юридичним фактом (оскільки необхідний для призначення різних видів соціальних виплат) і правозмінюючим (його збільшення приводить до зміни і перегляду суми вже призначених пенсій). Законодавець в одних випадках надає значення тривалості страхового стажу як умові для призначення того чи іншого виду соціального забезпечення (наприклад, всіх видів пенсій), а в інших — його тривалість лише презюмується. Зокрема, для призначення допомоги по вагітності та пологах чи у разі нещасного випадку на виробництві, що спричинив втрату працездатності, законодавством не вимагається кількісного критерію страхового стажу. Достатнім вважається факт, що особа є застрахованою, а отже, передбачається, що вона є потенційним носієм страхового стажу.

Особливості обчислення страхового стажу стосовно певних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування визначаються відповідними законами України. Зокрема, в Законі України від 18 січня 2001 р. "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, пов'язаними з народженням та похованням" цьому присвячено статті 6, 7, у Законі "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" це статті 4, 5, Закон "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" відвів для цього статті 8—11, а Закон "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" — відповідно статті 11, 12.

Як вже зазначалося, наявність страхового стажу визначається фактом сплати страхових внесків (платежів) уповноваженими суб'єктами. Розмір таких внесків встановлено законодавчими актами.

Базовими величинами для обчислення страхових внесків в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування є заробітна плата особи або інший дохід, в тому числі і дохід від підприємницької діяльності. Страхові внески сплачуються або особою самостійно, або (та) її роботодавцем. До страхового стажу зараховуються також періоди трудової діяльності (трудового стажу) особи, набуті нею до запровадження у нашій країні загальнообов'язкової системи соціального страхування, тобто до 1998 р.

Страховий стаж є сукупністю відповідних періодів, упродовж яких особа самостійно або на її користь інші уповноважені

суб'єкти сплачують страхові внески до спеціалізованих страхових фондів. Тобто факт виконання особою якоїсь певної роботи чи зайняття нею підприємницькою або ж іншою суспільно корисною діяльністю не впливає на характер самого страхового стажу і не дає підстав виділяти, як це прийнято, наприклад, щодо трудового стажу — загальний чи спеціальний страховий стаж. Від того, яку роботу, вид діяльності здійснює застрахована особа, чи яку посаду обіймає і які вона у зв'язку з цим має доходи, залежить лише розмір страхових внесків, та врешті-решт — розмір соціально-забезпечувальних виплат. Отже, страховий стаж за своїм характером є в усіх випадках однорідним явищем. І він або є або його немає зовсім, якщо особа не застрахована у встановленому законом порядку.

Тривалість страхового стажу безпосередньо впливає на зміст правомочностей суб'єктів правовідносин. Чим більша тривалість страхового стажу, тим більшими є зазвичай розміри соціальних страхових виплат. Страховий стаж є юридичним фактом, з яким пов'язане призначення усіх видів пенсій у солідарній пенсійній системі та допомоги в разі тимчасової непрацездатності та по безробіттю.

19. Спеціальний трудовий стаж та його значення для права соціального забезпечення

Для отримання відповідного пенсійного забезпечення застрахована особа повинна мати, крім страхового стажу, ще й спеціальний трудовий стаж.

Спеціальний трудовий стаж, якому надається значення юридичного факту, для виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин поділяється на два види: 1) спеціальний стаж, який дає право на призначення пільгового пенсійного забезпечення в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування на підставі Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"; 2) так звана вислуга років як особливий вид спеціального страхового стажу, що зумовлює виникнення права на пенсію за вислугу років, якщо це передбачено спеціальними законами.

З огляду на правила обчислення перший вид спеціального трудового стажу можна поділити на кілька підвидів. Це, зокрема:

а) стаж на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, визначених Списком № 1[1];

б) стаж працівників, які безпосередньо зайняті на роботах зі шкідливими і важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, визначених Списком № 2[2] ;

в) період трудової діяльності, яка здійснювалась в районах Крайньої Півночі та прирівняних до них місцевостях*;

г) період трудової діяльності на територіях радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Другий вид спеціального трудового стажу, що застосовується у пенсійному забезпеченні, має назву *вислуга років.*

Вислугою років вважаються відповідні періоди виконання особою особливого виду трудової діяльності, як то — державної, військової служби, служби і роботи в правоохоронних органах, а також іншої суспільно корисної діяльності, які дають право на пенсію незалежно від віку, але за умови звільнення зі служби (роботи), у зв'язку з якою призначається пенсія[3].

Важливою рисою вислуги років є те, що вона, як і вік та страховий стаж, належить до основних підстав, що зумовлюють право на пенсію. Таке її значення безпосередньо випливає із законодавчої презумпції про втрату професійної працездатності чи придатності внаслідок тривалого виконання того чи іншого виду діяльності до настання віку, який дає право на пенсію за віком на загальних підставах.

Як вид спеціального трудового стажу вислугу років поділяють залежно від суб'єктів, для яких вона є необхідною при пільговому пенсійному забезпеченні.

Найперше вислуга років використовується для нарахування і виплати пенсій військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ. Правове її регулювання у цьому випадку здійснюється на підставі Закону "Про

---

[1] Постанова Кабінету Міністрів України від 16 січня 2003 р. "Про затвердження Списків виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятість в яких дає право на пенсію за віком на пільгових умовах".

[2] Там само.

* Україна за своїм географічним положенням розташована далеко від районів Крайньої Півночі. Переважно цей вид стажу береться до уваги щодо тих осіб, які за радянських часів працювали у відповідних районах.

[3] *Иосифиди Д.Г.* Право социального обеспечения Российской Федерации: Учебник для вузов / Под ред. проф. *А.И. Бобылева.* — М.: Право и государство, 2003. — С. 232.

пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ".

Крім того, Законом України від 16 грудня 1993 р. "Про державну службу" вислуга років встановлена також для державних службовців. Порядок обчислення стажу державної служби визначається спеціальною постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 1994 р. № 283.

До державної служби, що зараховується як вислуга років, прирівнюється також трудова діяльність: 1) працівників Національного банку, які безпосередньо беруть участь у виконанні його функцій та займають посади, передбачені штатним розписом (Закон України від 20 травня 1999 р. "Про Національний банк України"); 2) журналістів державних і комунальних засобів масової інформації (Закон України від 23 вересня 1997 р. "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів"); 3) митників (Митний кодекс України); 4) посадових осіб органів місцевого самоврядування (крім виконання обов'язків на виборних посадах) (Закон України від 7 червня 2001 р. "Про службу в органах місцевого самоврядування"); 5) помічників-консультантів народних депутатів (Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затверджене постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 р.); 6) працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз (Закон України від 25 лютого 1994 р. "Про судову експертизу"); 7) дипломатичних працівників (Закон України від 20 вересня 2001 р. "Про дипломатичну службу"); 8) народних депутатів (Закон України від 17 листопада 1992 р. "Про статус народного депутата").

Важливо зазначити, що стаж державної служби має подвійне значення. З одного боку, це період, протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, тобто йдеться про страховий стаж, що дає право на пенсійне забезпечення за Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". З іншого — він розглядається як спеціальна підстава пенсійного забезпечення державного службовця за Законом "Про державну службу" (ст. 37).

Спеціальними законами передбачено порядок обчислення трудового стажу суддів (Закон України від 15 грудня 1992 р. "Про статус суддів") та прокурорсько-слідчих працівників (Закон України від 5 листопада 1991 р. "Про прокуратуру"). Тут, зокрема, передбачено, що періоди трудової діяльності цієї категорії працівників зараховуються до спеціального стажу державної служби, що дає право на соціальне забезпечення за Законом

"Про державну службу". Натомість періоди проходження державної служби не можуть бути зараховані до спеціального стажу суддів чи прокурорсько-слідчих працівників.

Ще одним видом вислуги років є спеціальний трудовий стаж науково-педагогічних працівників вищих державних навчальних закладів освіти III і IV рівнів акредитації. Цей вид стажу встановлений Законом України від 13 грудня 1991 р. "Про наукову і науково-технічну діяльність" та постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. № 257 "Про затвердження переліку посад наукових (науково-педагогічних) працівників підприємств, установ, організацій вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на призначення пенсії та виплату грощової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до статті 24 Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність".

Щодо цієї категорії працівників законодавець передбачив можливість взаємного зарахування державної служби та науково-педагогічного стажу. Тобто періоди здійснення науково-педагогічної діяльності при необхідності зараховуються до державної служби, і навпаки.

І на завершення зазначимо, що різновидом спеціального страхового (трудового) стажу є строкова військова служба. Період, упродовж якого особа перебуває у Збройних Силах, виконуючи свій загальний військовий обов'язок, зараховується до стажу будь-якого виду.

Розділ 5
СУБ'ЄКТИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

20. Загальна характеристика суб'єктів права соціального забезпечення

Суб'єктами права соціального забезпечення вважаються правоздатні особи, які в силу свого галузевого правового статусу виступають носіями відповідних прав та обов'язків. Щоб стати суб'єктом права соціального забезпечення, особа повинна бути наділена правоздатністю та галузевим правовим статусом. Правоздатність у сфері соціального забезпечення — це така властивість, яка передбачає можливість мати будь-які права та обов'язки. Іншою властивістю, яка характеризує суб'єкта права, є галузевий правовий статус. Це певна сукупність закріплених у Конституції та законах основних прав і обов'язків осіб у сфері соціального захисту.

Суб'єктів права соціального забезпечення необхідно відмежовувати від суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин. Щоб стати учасником (суб'єктом) правовідносин, особа має володіти так званою правосуб'єктністю, яка охоплює галузевий правовий статус, правоздатність і дієздатність за правом соціального забезпечення. Отже, наявність дієздатності перетворює суб'єктів права на суб'єктів правових відносин. Дієздатність, як здатність своїми діями набувати та здійснювати права і самостійно виконувати обов'язки, передбачає можливість усвідомлювати свої дії та керувати ними. Очевидно, що така можливість не є вродженою властивістю людини. Вона приходить з віком, досвідом та знаннями, що набуваються особою. Тому момент виникнення дієздатності визначається відповідно до законодавства для всіх громадян. Для права соціального забезпечення не існує якогось одного вікового критерію (наприклад, як це існує у цивільному праві — 18 років). Тут дієздатність може виникати як з 18-річного віку, так і з іншого віку, визначеного законом.

Одним із критеріїв класифікації суб'єктів права соціального забезпечення може бути правова функція, яку вони виконують у сфері соціального забезпечення. Так, одні суб'єкти отримують різні види соціального забезпечення, інші — виконують

функції з надання такого забезпечення, ще інші — підтверджують факти, які мають правове значення для надання соціального забезпечення.

З огляду на такі підстави суб'єктів права соціального забезпечення можна поділити на суб'єктів, які одержують соціальне забезпечення, і суб'єктів, які забезпечують реалізацію особою належного їй права на соціальне забезпечення. До другої групи суб'єктів належать суб'єкти, які надають соціальне забезпечення, і суб'єкти, які сприяють в отриманні соціального забезпечення.

Суб'єктами, які отримують соціальне забезпечення, є фізичні особи. Основу їх галузевого правового статусу складає право на соціальне забезпечення, яке виникає на основі соціального ризику. Як виняток суб'єктом, що відповідає загальним ознакам цього виду, є сім'я. Вона згідно з законодавством визнається суб'єктом права на отримання соціальних допомог (наприклад, існує державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям).

Суб'єктами, які надають соціальне забезпечення, є: 1) державні органи спеціальної компетенції; 2) соціальні страхові фонди; 3) спеціалізовані державні підприємства та установи. До суб'єктів, які сприяють в отриманні соціального забезпечення, належать особи, які підтверджують наявність спеціального правового статусу (статусу ветерана війни, учасника бойових дій тощо) або які підтверджують юридичні факти, що є підставою виникнення права на соціальне забезпечення. Такими є органи медико-соціальної експертизи, комісії із встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною, органи, які видають посвідчення, що підтверджують спеціальний галузевий правовий статус (посвідчення учасника бойових дій, ветерана війни тощо).

21. Громадяни як суб'єкти, що отримують соціальне забезпечення

З огляду на підставу виникнення права на соціальне забезпечення усіх громадян можна поділити на осіб, які набувають право на соціальне забезпечення у зв'язку із наявністю соціального ризику загального характеру (непрацездатність, безробіття), — загальні суб'єкти права соціального забезпечення, та осіб, право на соціальне забезпечення яких пов'язане з наявністю соціального ризику суспільно-історичного чи екологічного характеру (військові конфлікти, техногенні катастрофи), — спеціальні суб'єкти права соціального забезпечення.

Загальними суб'єктами, які отримують соціальне забезпечення, є фізичні особи, які володіють правоздатністю і загальним галузевим правовим статусом. Це: пенсіонери, які отримують пенсію на загальних підставах; інваліди, що отримали інвалідність внаслідок загального захворювання, трудового каліцтва чи професійного захворювання; тимчасово непрацездатні, безробітні, малозабезпечені, особи, які втратили годувальника внаслідок загального захворювання або трудового каліцтва чи професійного захворювання. Загальним суб'єктом, що отримує соціальне забезпечення, вважається також сім'я.

Правоздатність фізичних осіб за правом соціального забезпечення виникає в момент їх народження і припиняється зі смертю. Галузева правоздатність є однаковою для всіх фізичних осіб.

Загальний галузевий правовий статус, що характеризує загальних суб'єктів права соціального забезпечення, є сукупністю прав і обов'язків, які виникають з настанням соціального ризику. Основу галузевого правового статусу фізичної особи як суб'єкта права соціального забезпечення складає право цієї особи на соціальне забезпечення.

Особливим суб'єктом права соціального забезпечення вважається сім'я. Вона є суб'єктом права на відповідний вид соціального забезпечення, якщо це передбачено законодавством. Сім'єю можна вважати одиноку особу чи кілька осіб, які проживають разом і (або) об'єднані законними правами та обов'язками щодо утримання на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та на інших підставах, не заборонених законом.

Галузеве законодавство України розмежовує поняття "сім'я" та "члени сім'ї". Так, Закон "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" передбачає, що право на державну соціальну допомогу мають малозабезпечені сім'ї, які постійно проживають на території України. Натомість Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачається надання права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника.

22. Громадяни як спеціальні суб'єкти права соціального забезпечення

Спеціальними суб'єктами, які отримують соціальне забезпечення, є фізичні особи, для яких отримання соціального забезпечення залежить від наявності спеціального правового статусу.

До них належать інваліди та ветерани війни, ветерани військової служби, учасники бойових дій, ветерани праці, військовослужбовці та члени їхніх сімей, особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, реабілітовані репресовані громадяни, біженці, жертви нацистських репресій тощо. Виникнення спеціального правового статусу цих осіб пов'язане з наявністю відповідних юридичних фактів: виконання цими особами обов'язків, які мають важливе значення для держави (участь у бойових діях, у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, тривала сумлінна праця), або заподіяння шкоди цим особам внаслідок військових конфліктів, техногенних катастроф тощо).

Права та обов'язки, що формують спеціальний правовий статус цих осіб, існують додатково до загального правового статусу.

Спеціальний правовий статус суб'єктів права соціального забезпечення потребує його обов'язкового підтвердження для реалізації прав, які складають зміст цього статусу. Способом підтвердження може бути отримання відповідного посвідчення або іншого документа, що засвідчує спеціальний правовий статус, на підставі якого надаються відповідні пільги і компенсації.

Правовий статус спеціальних суб'єктів права соціального забезпечення визначається відповідними законодавчими актами, що встановлюють підстави, види та порядок надання соціального забезпечення цим категоріям громадян. До них, зокрема, належать, закони від 22 жовтня 1993 р. "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", від 24 березня 1998 р. "Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист", від 16 грудня 1993 р. "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні", від 23 березня 2000 р. "Про жертви нацистських переслідувань", "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" та ін.

23. Суб'єкти, які сприяють реалізації права на соціальне забезпечення

Залежно від підстави надання соціального забезпечення суб'єктів, які його надають, можна поділити на тих, які це роблять відповідно до законодавства, і тих, які надають його на добровільних засадах. Такими, що надають соціальне за-

безпечення відповідно до законодавства, є державні органи спеціальної компетенції; соціальні страхові фонди; спеціалізовані державні підприємства та установи.

Суб'єктами права соціального забезпечення виступають такі державні органи: Міністерство праці та соціальної політики України; Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій; обласні і районні управління праці та соціального захисту; Фонд України соціального захисту інвалідів; органи державної служби зайнятості. Основною функцією кожного з цих органів є надання населенню в межах своєї компетенції різних видів соціального забезпечення. Головним завданням цих суб'єктів є соціальне забезпечення громадян.

Важливими суб'єктами права соціального забезпечення можна вважати соціальні фонди. В Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування вони називаються цільовими страховими фондами. Це органи, які здійснюють керівництво та управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, проводять збір та акумуляцію страхових внесків, контролюють використання коштів, забезпечують фінансування виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та здійснюють інші функції згідно з затвердженими статутами.

Суб'єктами, для яких надання соціального забезпечення є законодавчо встановленим обов'язком, вважаються також спеціалізовані підприємства, установи та організації. До них належать протезно-ортопедичні підприємства, територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричні пансіонати, пансіонати для ветеранів війни та праці, дитячі будинки-інтернати, психоневрологічні інтернати тощо.

Серед суб'єктів, які надають соціальне забезпечення, необхідно виділяти тих, що надають його на добровільних засадах. Для юридичних осіб не існує жодних обмежень щодо можливості надання за рахунок власних коштів будь-якого виду соціального забезпечення. Вони можуть проводити свою діяльність шляхом встановлення додаткового пенсійного забезпечення, соціальних допомог та послуг у колективному чи трудовому договорах або в порядку благодійництва.

Суб'єктами, які сприяють в отриманні соціального забезпечення, вважаються юридичні особи, які здійснюють право-

встановлюючу діяльність. До них належать: органи медико-соціальної експертизи; комісії із встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною; органи, які видають посвідчення, що підтверджують відповідний статус (посвідчення учасника бойових дій, посвідчення ветерана війни, посвідчення інваліда війни, посвідчення біженця, посвідчення учасника ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і потерпілого внаслідок Чорнобильської катастрофи), тощо. Основним завданням діяльності цих суб'єктів у сфері соціального забезпечення є прийняття індивідуальних актів застосування норм права, які мають правовстановлюючий або правопідтверджуючий характер.

24. Державні органи як суб'єкти права соціального забезпечення

Суб'єктами права соціального забезпечення виступають такі державні органи: Міністерство праці та соціальної політики України; Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій; обласні і районні управління праці та соціального захисту; Фонд України соціального захисту інвалідів; органи державної служби зайнятості. Основною функцією кожного з цих органів є надання населенню в межах своєї компетенції різних видів соціального забезпечення. Головним завданням цих суб'єктів є виконання обов'язків саме у сфері соціального забезпечення громадян.

Найбільш відомим спеціально уповноваженим суб'єктом у сфері соціального забезпечення є ***Міністерство праці та соціальної політики України***. Його повноваження визначаються Положенням про Міністерство праці та соціальної політики України, затвердженим Указом Президента України від 30 серпня 2000 р. № 1035/2000. Основними завданнями Міністерства праці та соціальної політики України є:

1) участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, у тому числі ветеранів війни, праці, військової служби та громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, соціального страхування, оплати, нормування та стимулювання праці, умов праці, пенсійного забезпечення, соціального обслуговування населення, соціально-трудових відносин, трудової міграції;

2) керівництво діяльністю державної служби зайнятості, проведення заходів, пов'язаних з ефективним функціонуванням ринку праці, сприяння раціональній, продуктивній і вільно обраній зайнятості, підвищенню якості і конкурентоспроможності робочої сили;

3) розроблення і здійснення заходів для посилення мотивації до праці, вдосконалення її оплати, організації та нормування;

4) забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом своєчасного та адресного надання соціальної підтримки, в тому числі державної допомоги малозабезпеченим громадянам, у разі втрати роботи, працездатності, досягнення пенсійного віку тощо;

5) забезпечення розвитку соціально-трудових відносин та захисту прав працюючих громадян шляхом здійснення державного нагляду за додержанням роботодавцями вимог законодавства про працю;

6) розроблення заходів, спрямованих на реалізацію політики грошових доходів населення.

На місцевому рівні державними органами, що наділені повноваженнями у сфері соціального забезпечення населення, є ***головні управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації, управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської державної адміністрації і управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації.*** Правовою базою діяльності цих органів є Типове положення про головне управління праці та соціального захисту населення, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498.

У сфері соціального забезпечення діють також спеціалізовані органи, до повноважень яких віднесено соціальне забезпечення окремих категорій громадян. Такими є державна служба зайнятості, що має своїм завданням соціальний захист безробітних, Фонд України соціального захисту інвалідів, а також Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Державна служба зайнятості була утворена на базі існуючої раніше служби працевлаштування. Відповідно до Положення про державну службу зайнятості, затвердженого постановою

Кабінету Міністрів УРСР від 24 червня 1991 р. № 47, у структурі державної служби зайнятості є Державний центр зайнятості Мінпраці, центр зайнятості Автономної Республіки Крим, обласні, Київський та Севастопольський міські, районні, міськрайонні, міські і районні у містах центри зайнятості. Крім того, до її складу входять центри організації професійного навчання незайнятого населення, центри професійної орієнтації населення та інспекції з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення. Особливістю правового статусу органів державної служби зайнятості є те, що вони, з одного боку, перебувають в управлінні Міністерства праці та соціальної політики, а з іншого — виконують відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" функції виконавчої дирекції Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Одним із суб'єктів права соціального забезпечення, на який законодавством покладено здійснення соціального захисту окремих категорій громадян, є ***Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи***. Назване Міністерство є розпорядником коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, який існує у вигляді окремого рахунку Державного бюджету України і не є самостійним суб'єктом права. Суб'єктами права соціального забезпечення виступають також інші особи, які надають матеріальне забезпечення громадянам за рахунок цього Фонду.

Справами соціального захисту інвалідів займається в Україні ***Фонд соціального захисту інвалідів***. Він був утворений згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2002 р. № 1434 "Про затвердження Положення про Фонд соціального захисту інвалідів". Цей Фонд є урядовим органом державного управління, який діє у складі Міністерства праці та соціальної політики України та підпорядковується йому. Основними завданнями Фонду є: участь у реалізації державної політики у сфері соціального захисту інвалідів; здійснення контролю за додержанням підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності і господарювання нормативів робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів.

25. Соціальні страхові фонди як суб'єкти права соціального забезпечення

На сьогодні створено та успішно функціонують такі соціальні страхові фонди: Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття і Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. На майбутнє, відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" планується створення Накопичувального фонду. Крім того, після впровадження в Україні системи медичного страхування можливе створення ще одного соціального страхового фонду — фонду медичного страхування.

Правове становище соціальних страхових фондів визначається Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також законами про окремі види соціального страхування. Передбачається, що кожен із фондів соціального страхування є юридичною особою і набуває цього статусу з дня реєстрації статуту фонду, який затверджується його правлінням, у спеціально уповноваженому органі виконавчої влади. Особливостями правового статусу соціальних страхових фондів порівняно з іншими юридичними особами є цільовий характер діяльності цих суб'єктів, їх позабюджетність, некомерційність та самоврядність.

Цільовий характер соціальних страхових фондів означає, що їх кошти забороняється використовувати на цілі, не передбачені законом. Позабюджетними страхові фонди вважаються тому, що їх кошти не включаються до складу Державного бюджету України, а зараховуються на єдиний централізований рахунок в установах банків.

Некомерційність соціальних страхових фондів полягає в тому, що вони не мають на меті отримання прибутку. Засобом забезпечення дотримання правового статусу в цьому аспекті є заборона проводити будь-яку діяльність, крім передбаченої законом про відповідний вид соціального страхування та статутом фонду. Завданням страхових фондів є збір страхових внесків роботодавців і застрахованих осіб та надання застрахованим особам матеріального забезпечення і соціальних послуг при настанні страхових випадків.

Соціальні страхові фонди є самоврядними організаціями. Управління ними здійснюють на паритетній основі представники держави, застрахованих осіб та роботодавців. Вищим органом управління фондом є правління соціального страхового фонду. Воно затверджує статут фонду, бюджет та документи, що регламентують його внутрішню діяльність.

Страхові соціальні фонди наділені також владними повноваженнями. Зокрема, виконавчими дирекціями відповідних соціальних страхових фондів здійснюється контроль за сплатою страхових внесків. Вони ж вправі застосовувати штрафні санкції за порушення порядку сплати цих внесків.

До соціальних страхових фондів також належать недержавні пенсійні фонди. Правове становище недержавних пенсійних фондів визначається Законом України від 9 липня 2003 р. "Про недержавне пенсійне забезпечення". Недержавний пенсійний фонд є юридичною особою, що має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства). Він функціонує та проводить діяльність з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному законом порядку.

26. Пенсійний фонд України як суб'єкт права соціального забезпечення

Правовий статус Пенсійного фонду відрізняється від статусу інших соціальних страхових фондів. На сьогодні Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра праці та соціальної політики України. У зв'язку з цим обмежується самоврядність фонду. Адже відповідно до Положення про Пенсійний фонд України, затвердженого Указом Президента України від 1 березня 2001 р. № 121/2001, на підставі якого він діє, керівництво діяльністю фонду здійснюється правлінням, чисельність і персональний склад якого затверджуються Кабінетом Міністрів України. Натомість правління інших соціальних страхових фондів складається з рівної кількості представників застрахованих осіб, роботодавців і держави, які самими представницькими сторонами і обираються.

Закон "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачає приведення правового статусу цього фонду у відповідність із Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Абзац третій п. 12 розд. XV "Прикінцеві положення" названого Закону визначає, що у період до перетворення Пенсійного фонду України в неприбуткову самоврядну організацію він функціонує як центральний орган виконавчої влади на підставі норм цього Закону та Положення про Пенсійний фонд України, яке затверджує Президент України. Відповідно Закон "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" чітко не визначає тривалості перетворення Пенсійного фонду України в неприбуткову самоврядну організацію, однак, виходячи з положення абзацу другого п. 12 розд. XV названого Закону, можна зробити висновок, що для цього перетворення надається п'ятирічний строк із дня набрання чинності Законом.

Розділ 6
СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ

27. Поняття, ознаки та види соціальних ризиків

Поняття соціального ризику за правом соціального забезпечення базується на вузькому розумінні цієї групи ризиків як власне соціальних, тобто таких, які об'єктивно порушують життєдіяльність особи та пов'язані з соціально-економічними чинниками в державі.

Ознаками соціального ризику як інституту права соціального забезпечення можна назвати такі:

1. Соціальні ризики — це зазвичай явища об'єктивного характеру. Їх настання не залежить від волі особи та не є наслідком дій останньої. Негативні наслідки соціальних ризиків не можуть бути усунені нею самостійно через зовнішні чинники, а не з будь-яких суб'єктивних причин.

2. Наслідками настання соціальних ризиків є обмеження чи порушення життєдіяльності людини, що зумовлює її соціальну та матеріальну незахищеність.

3. Важливою ознакою соціальних ризиків є те, що вони потребують закріплення у законодавстві саме як обставини, внаслідок настання яких особа може потребувати допомоги держави чи суспільства.

4. Настання соціального ризику є потенційно можливим для кожної людини. Вони обов'язково або як правило трапляються чи можуть трапитись за певних обставин.

Таким чином, ***соціальний ризик*** — це соціально значуща обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їхніх сімей) не здатні самостійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави.

Соціальні ризики зумовлюють особливу природу права соціального забезпечення та визначають його функції як самостійної галузі у системі права України.

Сучасний перелік соціальних ризиків, що зумовлюють право особи на соціальне забезпечення, визнаний міжнародним співтовариством (Загальна декларація прав людини (1948 р.), Між-

народний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.), Конвенції Міжнародної Організації Праці) та закріплений у національному законодавстві (ст. 46 Конституції).

З огляду на організаційно-правові форми соціального забезпечення соціальні ризики можна класифікувати на страхові, тобто ті, які забезпечуються в рамках системи соціального (державного та недержавного) страхування, та нестрахові — забезпечуються за програмою соціальної державної підтримки. Така класифікація все ж таки є умовною, оскільки один і той самий ризик може бути як страховим, так і нестраховим.

Юридичне значення має поділ юридичних ризиків за їх змістом. Тут виділяють такі ризики: непрацездатність, безробіття (часткове безробіття), втрата годувальника та малозабезпеченість.

28. Непрацездатність як соціальний ризик

Непрацездатність — це соціально-фізіологічний стан людини, зумовлений втратою чи зменшенням природних функцій організму або ж зниженням професійної кваліфікації та неможливістю здійснення трудової діяльності відповідно до суспільно значущих вимог.

Непрацездатність може бути наслідком різних за природою юридичних фактів:

1) *загальносоціальних.* Вони притаманні кожній людині, оскільки зумовлені її фізіологічною та соціальною природою (наприклад, старість, вагітність та пологи, травма, не пов'язана з виробництвом, тощо);

2) *професійних.* Вони є наслідком чи пов'язані з трудовою діяльністю, яку виконувала особа (нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання);

3) *публічних.* Пов'язані з наслідками економічних, технічних, соціальних подій у конкретній державі (техногенні катастрофи, військові конфлікти, стихійні лиха тощо).

Розрізняють об'єктивно-фізіологічну непрацездатність, тобто за станом здоров'я чи при неповнолітті, та об'єктивно-юридичну, коли на законодавчому рівні дозволяється не працювати з досягненням певного віку.

За тривалістю в часі непрацездатність можна поділити на: постійну, стійку та тимчасову.

29. Загальна характеристика постійної непрацездатності

Юридичним фактом, що лежить в основі постійної непрацездатності особи, є досягнення нею пенсійного віку. Пенсійний вік можна диференціювати на загальний та спеціальний.

Загальний пенсійний вік, відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", становить 60 років для чоловіків та 55 років для жінок. З досягненням цього віку будь-яка особа може звернутися за призначенням їй пенсії за віком.

Спеціальний пенсійний вік встановлюється окремими законами для призначення пенсії з більш раннього періоду у зв'язку з виконаннями особою певного виду робіт або за станом здоров'я. Це стосується, зокрема, осіб, які працювали на підземних роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці за Списком № 1. Тут пенсійний вік становить 50 років для чоловіків та 45 для жінок. А для осіб, які виконували роботи, що визначені Списком № 2, пенсійний вік встановлено 55 років для чоловіків та 50 для жінок. За спеціальними правилами обчислюється пенсійний вік для інвалідів зору I групи (сліпих) та інвалідів з дитинства I групи, для жінок, які народили п'ятеро дітей та виховали їх до 8-річного віку, тощо.

Законодавством також передбачено збільшення пенсійного віку для призначення державних допомог особам, які не мають права на пенсію. Зокрема, право на таку допомогу мають чоловіки при досягненні віку 63 роки та жінки — 58 років.

Спеціальний пенсійний вік може визначатися у так званому пенсійному контракті, яким регулюється призначення пенсії у недержавній пенсійній системі. Тут пенсійний вік визначається учасником недержавного пенсійного фонду, але при цьому він не може бути меншим або перевищувати загальний пенсійний вік більш як на 10 років.

30. Поняття, ознаки та порядок встановлення стійкої непрацездатності

Юридичними фактами, що визначають настання стійкої втрати працездатності особи, є: 1) встановлення групи інвалідності; 2) встановлення групи інвалідності та ступеня втрати професійної працездатності; 3) встановлення ступеня втрати професійної працездатності.

Інвалідністю вважається соціальна недостатність (дезадаптація) внаслідок обмеження життєдіяльності людини, яка викликана порушенням здоров'я зі стійким розладом функцій організму, що призводить до необхідності соціального захисту і допомоги. При цьому соціальна недостатність (дезадаптація) визначається як нездатність людини виконувати звичайну для її становища роль у суспільстві.

Що стосується життєдіяльності, яка теж фігурує у законодавчому визначенні інвалідів, то тут йдеться про повсякденну діяльність, завдяки якій людина забезпечує своє існування і суспільства загалом шляхом навчання, спілкування, орієнтації, пересування, самообслуговування, контролю за своєю поведінкою, участі у трудовій діяльності тощо. Тобто обмеження життєдіяльності пов'язане з неможливістю здійснення активних функцій, властивих людині, що ставить її в незручне становище щодо інших членів суспільства.

Основними критеріями життєдіяльності людини законодавство України визначає: 1) здатність до самообслуговування; 2) здатність до пересування; 3) здатність до орієнтації; 4) здатність до спілкування (комунікативна здатність); 5) здатність контролювати свою поведінку; 6) здатність до навчання; 7) здатність до трудової діяльності.

Інвалідність у повнолітніх осіб визначається шляхом експертного обстеження медико-соціальними експертними комісіями, підпорядкованими Республіканському в Автономній Республіці Крим, обласним та міським в містах Києві та Севастополі центрам (бюро) медико-соціальної експертизи (МСЕК).

Скерування хворого до МСЕК з метою його огляду здійснюють ЛКК лікувально-профілактичних закладів за місцем проживання або лікування за наявності стійкого чи незворотного характеру захворювання, а також у тому разі, коли хворий був звільнений від роботи протягом чотирьох місяців з дня настання тимчасової непрацездатності чи протягом п'яти місяців у зв'язку з одним і тим самим захворюванням за останні дванадцять місяців, а при захворюванні на туберкульоз — протягом десяти місяців з дня настання непрацездатності.

Відповідно до Положення про медико-соціальну експертизу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1992 р. № 83, медико-соціальна експертиза повинна здійснюватись після повного та всебічного медичного обстеження, проведення необхідних досліджень, визначення клініко-функціонального діагнозу, соціально-психологічного стану, професійно-трудового прогнозу, отримання результатів віднов-

ного лікування, соціально-трудової реабілітації та інших даних, що підтверджують стійкий або незворотний характер захворювання.

Рішення про інвалідність ґрунтується на оцінці комплексу клініко-функціональних, соціально-педагогічних, соціально-побутових та професійних факторів.

Датою встановлення інвалідності вважається день надходження до МСЕК документів, необхідних для огляду хворого. Інвалідність встановлюється до першого числа місяця, наступного за місяцем, на який призначено черговий переогляд хворого.

Періодичний огляд інвалідів проводиться через 1—3 роки.

Законодавством передбачено три випадки, коли інвалідність встановлюється без зазначення терміну переогляду: 1) чоловікам старше шістдесяти років і жінкам старше п'ятдесяти п'яти років; 2) інвалідам, у яких строк переогляду настає у чоловіків після досягнення шістдесяти років, жінок — п'ятдесяти п'яти років; 3) при анатомічних дефектах і прирівняних до них станах, стійких незворотних змінах та порушеннях функцій органів і систем організму, неможливості відновлення соціальної адаптації.

Встановлення групи інвалідності на визначений термін (чи безстроково) не позбавляє права особу пройти освідування у МСЕК достроково. Переогляд інвалідів раніше вказаних строків, а також громадян, інвалідність яким встановлено без зазначення строку переогляду, проводиться при зміні стану здоров'я і працездатності або при виявленні фактів зловживань чи помилок, допущених у встановленні групи інвалідності.

Ступінь втрати професійної працездатності потерпілому від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання встановлюється МСЕК за участю Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. МСЕК встановлює ступінь обмеження професійної працездатності потерпілого, визначає професію, з якою пов'язане ушкодження здоров'я, причину, час настання та групу інвалідності у зв'язку з ушкодженням здоров'я.

Ступінь втрати професійної працездатності, що встановлюється МСЕК потерпілому, визначається у відсотках професійної працездатності, яку він мав до ушкодження здоров'я.

При встановленні втрати професійної працездатності МСЕК керується постановами Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1992 р. № 83 "Про затвердження Положення про медико-соціальну експертизу і Положення про індивідуальну програму реабілітації та адаптації інваліда", від 4 квітня 1994 р. № 221

"Про затвердження Порядку організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності" та наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22 листопада 1995 р. № 212 "Про затвердження Порядку встановлення медико-соціальними експертними комісіями ступеня втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків".

31. Загальна характеристика груп інвалідності

Залежно від ступеня втрати здоров'я законодавством передбачено встановлення трьох груп інвалідності — I, II і III[1].

Підставою для встановлення ***першої групи інвалідності*** є стійкі, значно вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини, неспроможності до самообслуговування і викликають потребу в постійному, що не регулюються, сторонньому нагляді, догляді чи допомозі.

До I групи інвалідності належать особи з найважчим станом здоров'я, які повністю нездатні до самообслуговування, потребують повного постійного стороннього догляду, допомоги або нагляду, абсолютно залежні від інших осіб або які частково здатні до виконання окремих елементів самообслуговування, потребують постійного стороннього догляду, допомоги або нагляду, залежні від інших осіб у забезпеченні життєво важливих соціально-побутових функцій.

Підставою для встановлення ***другої групи інвалідності*** є стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженим дефектом, що призводять до значного обмеження життєдіяльності людини, при збереженій здатності до самообслуговування, та не викликають потреби в постійному сторонньому нагляді, догляді чи допомозі.

До II групи інвалідності можуть належати також особи, які мають дві або більше хвороби, що призводять до інвалідності, наслідки травми або уроджені дефекти та їх комбінації, що в

[1] Про встановлення груп інвалідності. Інструкція Міністерства охорони здоров'я України, затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 7 квітня 2004 р. № 183.

сукупності функціональних порушень призводять до значного обмеження життєдіяльності людини та її працездатності.

Друга група визначається інвалідам з дитинства (учням, студентам закладів освіти I—IV рівнів акредитації) за наявності ознак інвалідності на період навчання; після закінчення навчального закладу надається довідка про придатність їх до роботи внаслідок набуття професії.

Інваліди II групи можуть виконувати ту чи іншу роботу в спеціально створених умовах: в спеціальних для інвалідів цехах, де забезпечується організація особливого режиму праці (скорочення робочого дня, індивідуальні норми виробітку, додаткові перерви у роботі тощо), на спеціально створених робочих місцях, в надомних умовах з індивідуальним ритмом роботи без обов'язкових норм виробітку, з доставкою в необхідних випадках сировини додому та прийманням вдома готової продукції.

Підставою для встановлення ***третьої групи інвалідності*** є стійкі, помірної важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травм або уродженими дефектами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності, в тому числі працездатності, які потребують соціальної допомоги і соціального захисту.

Помірно виражене обмеження життєдіяльності визначається частковою втратою можливостей до повноцінної трудової діяльності (втрата професії, значне зниження кваліфікації або зменшення обсягу трудової діяльності; значне утруднення в набутті професії чи в працевлаштуванні): значне зменшення (більш ніж на 25%) обсягу трудової діяльності; втрата професії чи значне зниження кваліфікації; значне утруднення в набутті професії чи в працевлаштуванні в осіб, що раніше ніколи не працювали та не мають професії.

32. Причини інвалідності

Одночасно з встановленням інвалідності МСЕК встановлює її причину. Причина інвалідності визначає вид соціального забезпечення, умови та порядок його надання. Такими причинами є:

1) нещасний випадок на виробництві (трудове каліцтво);

2) професійне захворювання;

3) поранення, контузія, травма, каліцтво, захворювання, пов'язані із виконанням особою обов'язків військової служби;

4) захворювання та травми, пов'язані з аварією на ЧАЕС;

5) загальне захворювання чи травма, не пов'язана з виробництвом; інвалідність з дитинства.

Законодавством України можуть бути встановлені й інші причини інвалідності.

Залежно від причини настання розрізняють три види інвалідності: внаслідок трудового каліцтва, внаслідок професійного захворювання та внаслідок загального захворювання.

Інвалідність вважається такою, що настала *внаслідок трудового каліцтва,* якщо нещасний випадок, який зумовив втрату працездатності, стався за обставин та умов, які безпосередньо пов'язані з виконанням особою трудової діяльності. Трудовою діяльністю вважаються всі види роботи, які зараховуються до трудового (страхового) стажу особи відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" (статті 8, 11).

Професійне захворювання як причина інвалідності особи також пов'язана з виконанням нею трудових обов'язків. На відміну від нещасного випадку воно не є раптовим, але може виникнути в особи внаслідок виконання певного виду робіт.

Для військовослужбовців причиною інвалідності можуть бути: 1) поранення, контузія, травма, каліцтво, захворювання, пов'язані із захистом Батьківщини; із перебуванням у партизанському загоні; з бойовими діями у період Великої Вітчизняної війни (або з наслідками бойових дій); отримані при виконанні обов'язків військової служби; отримані при виконанні інтернаціонального обов'язку; отримані при виконанні обов'язків військової служби під час ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, інших ядерних об'єктах та випробуваннях ядерної зброї; 2) захворювання, отримане в період проходження військової служби.

Для осіб, інвалідність яких пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС, причинами інвалідності називають: 1) захворювання, травма, каліцтво, пов'язані з роботами під час ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та інших ядерних об'єктах; 2) захворювання, пов'язане з впливом аварії на Чорнобильській АЕС.

Загальне захворювання як причина інвалідності особи визначається за залишковим принципом: тобто якщо інвалідність не стала наслідком жодної із раніше перерахованих причин, то її причиною визнається загальне захворювання.

До загального захворювання належать також каліцтво особи, що не пов'язане з нещасним випадком на виробництві: травми,

у тому числі отримані внаслідок заподіяних тілесних ушкоджень іншою особою, отруєння, самогубства, опіки, обмороження, утоплення, ураження електричним струмом, блискавкою, травми, отримані внаслідок стихійного лиха, контакту з тваринами тощо, які призвели до ушкодження здоров'я потерпілих (Порядок розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2001 р. № 270).

До загального захворювання прирівнюється також і інвалідність з дитинства. Вона встановлюється у дітей за наявності патологічних станів, які виникають при вроджених, спадкових, здобутих захворюваннях та після травм (Порядок видачі медичного висновку про дитину-інваліда віком до 18 років, затверджений наказом МОЗ України від 4 грудня 2001 р. № 482). Перелік медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України від 8 листопада 2001 р. № 454/471/516.

Медичні показання для визнання дитини (до 18 років) інвалідом встановлюються ЛКК дитячих обласних, багатопрофільних міських лікарень, спеціалізованих лікарень, диспансерів, де діти перебувають на диспансерному обліку та спеціалізованому лікуванні, Української дитячої спеціалізованої лікарні "Охматдит", Українського центру медичної реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи, клінік науково-дослідних установ МОЗ України та Академії медичних наук України після стаціонарного та амбулаторного обстеження.

33. Поняття та загальний порядок розслідування нещасного випадку на виробництві

Нещасний випадок — це обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що сталися у процесі виконання ним трудових обов'язків, внаслідок яких заподіяно шкоду здоров'ю або настала смерть.

Нещасний випадок вважається таким, що стався на виробництві, якщо він настав під час: виконання трудових (посадо-

вих) обов'язків, у тому числі і під час перебування у відрядженні; перебування на робочому місці, на території підприємства або в іншому місці роботи протягом робочого часу, починаючи з моменту приходу на роботу на підприємство, в установу, організацію до виходу, який повинен фіксуватися відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, або за дорученням роботодавця в неробочий час, під час відпустки, у вихідні та святкові дні; приведення в порядок знарядь виробництва, засобів захисту, одягу перед початком роботи та після її закінчення, виконання заходів особистої гігієни; проїзд на роботу чи з роботи на транспортному засобі підприємства, установи, організації або на транспортному засобі іншого підприємства, установи, організації, яке надало його згідно з договором (заявкою), за наявності розпорядження роботодавця; використання власного транспортного засобу в інтересах підприємства, установи, організації з дозволу або за дорученням роботодавця відповідно до встановленого порядку; провадження дій в інтересах підприємства, установи, організації, на якому (якій) громадянин працює, тобто дій, які не входять до його виробничого завдання чи прямих обов'язків; ліквідація аварій, пожеж та наслідків стихійного лиха на виробничих об'єктах і транспортних засобах, що використовуються підприємством, установою, організацією; прямування до (між) об'єкта (ми) обслуговування за затвердженими маршрутами або до будь-якого суб'єкта за дорученням роботодавця; настання природної смерті під час перебування на підземних роботах або після виходу на поверхню внаслідок гострої серцево-судинної недостатності тощо.

Заподіяння шкоди зародку внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання жінки під час її вагітності, у зв'язку з чим дитина народилась інвалідом, прирівнюється до нещасного випадку, який трапився із застрахованою мамою.

Процедура проведення розслідування і обліку нещасних випадків на виробництві визначається Порядком розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1112.

Кожний нещасний випадок оформляється актом про нещасний випадок на виробництві за формою Н-1. Акт складається щодо кожного потерпілого окремо.

34. Поняття та загальний порядок розслідування професійного захворювання

Інвалідність вважається такою, що настала внаслідок професійного захворювання, якщо захворювання, яке її зумовило, визнається професійним. Тобто воно виникло внаслідок професійної діяльності застрахованого та зумовлюється виключно або переважно впливом шкідливих речовин і певних видів робіт та інших факторів, пов'язаних з роботою. Професійне захворювання є соціальним страховим випадком незалежно від часу його настання чи виявлення. Воно буде вважатись таким і за умови, якщо трудові відносини з роботодавцем, під час яких було зумовлено захворювання, вже припинені.

Перелік професійних захворювань закріплено у постанові Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1662 "Про затвердження переліку професійних захворювань". Професійний характер захворювання визначається експертною комісією у складі спеціалістів лікувально-профілактичного закладу, якому надано таке право Міністерством охорони здоров'я. У разі необхідності до роботи експертної комісії залучаються спеціалісти (представники) роботодавця, робочого органу виконавчої дирекції Фонду, профспілкової організації, членом якої є потерпілий. Віднесення захворювання до професійного проводиться відповідно до Порядку встановлення зв'язку захворювання з умовами праці.

Зв'язок професійного захворювання з умовами праці працівника визначається на підставі клінічних даних і санітарно-гігієнічної характеристики умов праці, яка складається відповідною установою (закладом) державної санітарно-епідеміологічної служби за участю спеціалістів (представників) підприємства, профспілок та робочого органу виконавчої дирекції Фонду. У спірних випадках для остаточного вирішення питання про наявність професійного захворювання хворий направляється до Інституту медицини праці Академії медичних наук (м. Київ), рішення якого у разі незгоди хворого або роботодавця щодо встановлення діагнозу і зв'язку захворювання із впливом шкідливих виробничих факторів і трудового процесу оскаржується в судовому порядку.

35. Поняття, порядок підтвердження тимчасової втрати працездатності

Тимчасова непрацездатність передбачає неспроможність особи здійснювати трудову діяльність внаслідок короткотривалих обставин об'єктивного характеру.

Юридичні факти, що зумовлюють тимчасову непрацездатність громадянина, можна поділити на три групи.

Перша група зумовлює фізичну нездатність особи виконувати трудові обов'язки. До неї належать: 1) хвороба особи (загальне або професійне захворювання); 2) травма, що пов'язана або не пов'язана з нещасним випадком на виробництві; 3) вагітність та пологи.

До другої групи належать обставини, що зумовлюють неможливість виконання роботи через необхідність догляду за іншим членом сім'ї, а саме: за хворою дитиною; за хворим членом сім'ї; за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом віком до 16 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною.

І останню групу складають обставини, що викликані певними діями державних органів (наприклад, тимчасова непрацездатність особи внаслідок карантину, що накладається органами санітарно-епідеміологічної служби).

Порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність, визначено Інструкцією про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність громадян, затвердженою наказом МОЗ України від 13 листопада 2001 р. № 455.

Основним документом, що засвідчує тимчасову непрацездатність особи, є листок непрацездатності. Він видається лікуючим лікарем державних і комунальних закладів охорони здоров'я, стаціонарів протезно-ортопедичних установ системи Міністерства праці та соціальної політики України, туберкульозних санаторіїв, а також фельдшером у місцевостях, де відсутній лікар, чи на плаваючих суднах. Не мають права видавати листки непрацездатності лікарі туристичних баз, станції швидкої медичної допомоги, санаторно-профілактичних закладів, закладів судово-медичної експертизи, станцій переливання крові, приватних закладів охорони здоров'я тощо.

Листок непрацездатності у разі захворювання чи травми видається на весь період тимчасової непрацездатності до її відновлення або до встановлення групи інвалідності МСЕК.

Лікуючий лікар в амбулаторно-поліклінічних закладах може видавати листок непрацездатності особисто терміном до 5 календарних днів (з наступним продовженням до 10 календарних днів) або спільно з завідувачем відділення — до 30 днів. ЛКК продовжує листок непрацездатності надалі з періодичністю комісійного огляду хворого не рідше 1 разу на 10 днів, але не більше терміну, встановленого для направлення до МСЕК.

У разі лікування в стаціонарі листок непрацездатності видається за весь період стаціонарного лікування, а в разі протезування в стаціонарі протезно-ортопедичного підприємства листок непрацездатності видається на час протезування та проїзду до стаціонару і назад.

Листок непрацездатності у зв'язку з вагітністю та пологами видається за місцем спостереження за вагітною жінкою з 30 тижнів вагітності одразу на 126 календарних днів (70 календарних днів до передбачуваного для пологів строку і 56 — після); для жінок, які належать до I—IV категорії постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС — з 27 тижнів вагітності на 180 календарних днів. Якщо жінка не перебувала під наглядом з приводу вагітності до дня пологів, листок непрацездатності видається з дня пологів на період тривалості післяпологової відпустки (на 56 календарних днів). У разі передчасних пологів до 30 тижнів вагітності, якщо жінка виписується з живою дитиною, листок непрацездатності видається лікувально-профілактичним закладом, де відбулись пологи, на 140 календарних днів (70 днів — у випадку смерті дитини).

Для догляду за хворим членом сім'ї листок непрацездатності видається лікуючим лікарем одному із працюючих членів сім'ї або іншій особі, що фактично здійснює догляд. Термін листка непрацездатності залежить від суб'єкта, за яким здійснюється догляд:

— для догляду за дорослим членом сім'ї та хворою дитиною, старшою 14 років, при лікуванні в амбулаторно-профілактичних умовах — до трьох днів;

— для догляду за хворою дитиною до 14 років — не більше 14 календарних днів; якщо дитина — постраждала внаслідок аварії на ЧАЕС — на весь період хвороби, включаючи санаторно-курортне лікування; на двох і більше дітей, які хворіють одночасно, видається один листок непрацездатності;

— у разі стаціонарного лікування: дітей віком до 6 років — на весь період перебування в стаціонарі разом з дитиною; важкохворих дітей 6—14 років — на період, коли дитина потребує індивідуального догляду;

— у випадку хвороби матері (опікуна, іншого члена сім'ї, який перебуває у відпустці для догляду за дитиною віком до трьох років, виховує дитину-інваліда віком до 16 років) — на період, коли вона за висновками лікаря не може здійснювати догляд за дитиною.

Якщо мати або інша працююча особа, яка доглядає за хворою дитиною, перебуває у цей час у щорічній відпустці, відпустці у зв'язку з навчанням або творчій відпустці, у відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку чи без збереження зарплати, листок непрацездатності видається з дня, коли ця особа стане до роботи.

На період тимчасового відсторонення від роботи осіб, робота яких пов'язана з обслуговуванням населення, якщо вони перебували в контакті з інфекційними хворими або є бактеріоносіями, у разі неможливості здійснення їх тимчасового переведення за їх згодою на іншу роботу, не пов'язану з ризиком поширення інфекційних хвороб, листок непрацездатності видається інфекціоністом або лікуючим лікарем згідно з висновком лікаря-епідеміолога територіальної СЕС.

36. Поняття безробіття, часткового безробіття. Порядок визнання громадянина безробітним

Безробіття як соціальний ризик, що має самостійне правове значення, полягає у відсутності у працездатної особи працездатного віку роботи з об'єктивних причин.

Закон "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" замість поняття безробіття легалізує інший термін — "втрата роботи з незалежних від застрахованих осіб обставин".

У Законі "Про зайнятість населення" дається визначення безробітних. Зокрема, ***безробітними*** вважаються особи працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи (ст. 2).

Факт безробіття констатується на підставі Порядку реєстрації, перереєстрації та ведення обліку громадян, які шукають роботу, і безробітних, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 р. № 219.

Реєстрація та облік громадян, які звертаються за сприянням у працевлаштуванні, здійснюється державною службою зайнятості за місцем постійного проживання за умови подання паспорта і трудової книжки, а у разі потреби — військового квитка, документа про освіту або документів, які їх замінюють. Іноземні громадяни чи особи без громадянства можуть бути зареєстровані як безробітні за умови постійного проживання в Україні.

Громадяни, зареєстровані як безробітні, отримують допомогу як в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, так і в системі державної підтримки. Тому безробіття є страховим і нестраховим соціальним ризиком.

Закон "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" вперше на законодавчому рівні закріпив, що один з видів соціальних ризиків — це часткове безробіття. Таким вважається вимушене тимчасове скорочення нормальної або встановленої законодавством України тривалості робочого часу, перерва в одержанні заробітку або скорочення його розміру через тимчасове припинення виробництва без припинення трудових відносин з причин економічного, технологічного, структурного характеру.

Причинами тимчасового припинення виробництва є непередбачувані та непереборні події, що відбуваються незалежно від волі і бажання замовника або виконавця та призводять до порушення умов укладених договорів (війна, терористичний акт, масові заворушення, економічна блокада, страйк, пожежа, аварія, стихійне лихо, повінь, смерч тощо. Інші причини пов'язані із забороною експорту (імпорту), валютними обмеженнями, встановленими органами влади або забороною ними використання матеріалів, сировини, комплектуючих, які застосовувались у виробничому процесі.

37. Втрата годувальника як соціальний ризик

Важливою обставиною, що має значення для настання у особи права на пенсію в разі втрати годувальника чи щомісячних страхових виплат у випадку смерті годувальника від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, вважається такий соціальний ризик, як ***втрата годувальника***.

Соціальні виплати, які пов'язані із втратою годувальника, спрямовуються для підтримки непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника.

Непрацездатними членами сім'ї померлого годувальника вважаються:

1) діти, які не досягли 16 років (сюди також відноситься дитина померлого, яка народилась протягом не більше 10-місячного строку після його смерті); діти з 16 до 18 років, які не працюють, або старші за цей вік, але через вади фізичного чи розумового розвитку самі не спроможні заробляти; діти, які є учнями, студентами (курсантами, слухачами, стажистами) денної форми навчання — до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ними 23 років;

2) жінки, які досягли 55 років, і чоловіки, які досягли 60 років, якщо вони не працюють;

3) інваліди — члени сім'ї потерпілого на час інвалідності;

4) неповнолітні діти, на утримання яких померлий виплачував або був зобов'язаний виплачувати аліменти;

5) непрацездатні особи, які не перебували на утриманні померлого, але мають на це право;

6) один з подружжя або один з батьків померлого чи інший член сім'ї, якщо він не працює та доглядає дітей, братів, сестер або онуків померлого, які не досягли 8-річного віку.

Члени сім'ї померлого вважаються такими, що були на його утриманні, якщо вони перебували на його повному утриманні або одержували від нього допомогу, яка була для них постійним і основним джерелом засобів до існування, або ж мали на день його смерті право на одержання від нього такого утримання. Не вважаються такими, що перебували на утриманні, члени сім'ї, які мали самостійні джерела засобів до існування (одержували зарплату, пенсію тощо).

Останніми роками соціально-економічна ситуація в Україні докорінно змінила життя її громадян. Перебудова економічних відносин в умовах спаду виробництва, інфляції, зміни форм власності призвела до різкого зниження рівня життя населення, зменшення його платоспроможності, розшарування суспільства за рівнем доходів та появи якісно нового соціального ризику, при настанні якого громадяни потребують підтримки суспільства, — малозабезпеченості.

38. Поняття, критерії та порядок підтвердження малозабезпеченості

Вперше поняття малозабезпеченості отримало законодавче закріплення у Законі України від 1 червня 2000 р. "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям".

Малозабезпеченість як соціальний ризик визначає неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити середньомісячний сукупний дохід на рівні прожиткового мінімуму в державі.

Середньомісячним сукупним доходом сім'ї вважається обчислений у середньому за місяць дохід усіх членів сім'ї з усіх джерел надходжень протягом шести місяців, що передують місяцю звернення за призначенням державної соціальної допомоги. Правила та порядок його обчислення визначаються Методикою обчислення сукупного доходу сім'ї для всіх видів соціальної допомоги, затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 15 листопада 2001 р.

Рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для призначення допомоги малозабезпеченим сім'ям визначається законом про Державний бюджет на відповідний рік.

Малозабезпеченість є нестраховим соціальним ризиком, оскільки фінансується за рахунок асигнувань, які враховані в розрахунках розміру коштів, передбачених з Державного бюджету України до бюджетів Автономної Республіки Крим, обласних, міст Києва і Севастополь у вигляді дотацій та нормативів відрахувань від загальнодержавних податків та зборів.

Розділ 7
ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ ТА НОРМАТИВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

39. Державні соціальні стандарти та соціальні гарантії у сфері права соціального забезпечення

Державні соціальні стандарти — це законодавчо встановлені нормативи мінімальних розмірів матеріальних та інших благ, що забезпечують кожній особі необхідний для неї достатній рівень життя. Традиційно у міжнародній практиці достатній життєвий рівень включає харчування, одяг, житло, медичне забезпечення та соціальне обслуговування особи.

Базовими величинами, на основі яких встановлюються державні соціальні стандарти, є соціальні норми та нормативи. Вони слугують показниками необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, а також забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

Державні соціальні стандарти і нормативи формуються, встановлюються та затверджуються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України за участю та за погодженням з іншими сторонами соціального партнерства з урахуванням вимог, визначених міжнародними договорами України у сфері соціального захисту та трудових відносин.

З метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень законами встановлюються основні державні соціальні гарантії. Державні соціальні гарантії — це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, а також розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від визначеного державою соціального стандарту — прожиткового мінімуму.

Державні соціальні гарантії враховуються при затвердженні програм економічного та соціального розвитку та є базою для порівняння при оцінюванні досягнутого рівня життя. Вони

спрямовані на створення реальних умов, що забезпечують населенню можливість споживати ті чи інші блага і послуги в гарантованому обсязі.

Базовими державними соціальними гарантіями є мінімальна заробітна плата та мінімальна пенсія за віком, неоподатковуваний мінімум доходів громадян, розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат. Державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

40. Прожитковий мінімум — базовий державний соціальний стандарт

Відповідно до ст. 6 Закону України від 5 жовтня 2004 р. "Про державні соціальні стандарти та соціальні гарантії" базовим державним соціальним стандартом в Україні є прожитковий мінімум. На його основі визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Прожитковий мінімум — вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць, на одну особу, а також окремо диференційовано для тих, хто належить до основних соціальних та демографічних груп: а) для дітей віком до 6 років; б) для дітей віком від 6 до 18 років; в) для працездатних осіб; г) для осіб, які втратили працездатність. Такий поділ зумовлений особливостями людського організму та його потребами залежно від віку, стану, активності.

Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення, щорічно затверджується за поданням Кабінету Міністрів України Верховною Радою України до початку розгляду Державного бюджету України. Він періодично переглядається залежно від зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України та публікується в офіційних виданнях.

Прожитковий мінімум встановлюється Кабінетом Міністрів України після проведення науково-громадської експертизи. Складовими елементами величини прожиткового мінімуму є набір продуктів харчування, набір непродовольчих товарів та набір послуг.

Попри всю свою значущість прожитковий мінімум не є єдиним державним соціальним стандартом в Україні. Крім нього широко використовується інший вагомий показник — ***рівень забезпечення прожиткового мінімуму***. Він визначається як реальний державний соціальний стандарт, що слугує критерієм для визначення особи нужденною. Щорічно цей мінімум закріплюється у законі про Державний бюджет та використовується для призначення державних соціальних допомог.

Розділ 8
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

41. Поняття та види організаційно-правових форм соціального забезпечення

В Україні існує декілька організаційно-правових форм здійснення права на соціальне забезпечення.

Під *організаційно-правовими формами соціального забезпечення розуміються способи його фінансування та здійснення.* При їх характеристиці використовують такі ознаки:

1) спосіб акумуляції грошових коштів, за рахунок яких здійснюється соціальне забезпечення;

2) коло суб'єктів, які отримують соціальне забезпечення з відповідного фінансового джерела;

3) види забезпечення, що надаються в межах відповідної організаційно-правової форми;

4) система органів, які надають соціальне забезпечення.

Розрізняють такі види соціального забезпечення:

соціальне страхування, яке, в свою чергу, поділяється на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і недержавне соціальне страхування;

асигнування з бюджетів різних рівнів;

інші організаційно-правові форми соціального забезпечення.

До інших організаційно-правових форм соціального забезпечення можна віднести змішані форми фінансування соціальних виплат, а також локальні організаційно-правові форми соціального забезпечення.

Соціальне страхування — це відповідна система правових відносин щодо надання матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам (членам їхніх сімей) у разі настання страхових випадків у розмірах і порядку, визначених законами, за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхових платежів роботодавцями та особами, на користь яких здійснюється страхування.

Метою соціального страхування є перерозподіл соціальних витрат між роботодавцями, найманими працівниками чи іншими зацікавленими особами, які підлягають соціальному страху-

ванню, і державою для часткової або повної компенсації втраченого заробітку, а також компенсації потреб, які виникли при настанні страхового випадку.

Важливою організаційно-правовою формою соціального забезпечення в Україні є його ***асигнування з бюджетів різних рівнів***. Ця форма передбачає матеріальне забезпечення громадян державними пенсіями, допомогами, а також утримання і забезпечення престарілих і непрацездатних осіб за рахунок коштів Державного і місцевого бюджетів. З цих же джерел фінансуються соціальні послуги, які надаються державними або уповноваженими державою органами, а також пільги. Характерною ознакою цієї організаційно-правової форми є те, що соціальне забезпечення тут регулюється спеціальним законодавством.

Соціальне забезпечення за рахунок асигнувань з бюджету може фінансуватися такими шляхами:

1) пряме асигнування з Державного або місцевих бюджетів;

2) фінансування із відомчих бюджетів (Міноборони, внутрішніх справ, охорони здоров'я);

3) відшкодування страховим фондам з Державного бюджету коштів на надання деяких видів соціального забезпечення;

4) субвенції з Державного бюджету місцевим бюджетам.

Різноманітність організаційно-правових форм соціального забезпечення дозволяє охопити широке коло громадян, використовуючи при цьому для захисту їхніх інтересів різні джерела фінансування витрат цих заходів. Значення організаційно-правових форм соціального забезпечення полягає у тому, що вони дозволяють державі і суспільству найбільш раціонально розподіляти через систему соціального забезпечення сукупний валовий продукт, поклавши в основу такого розподілу принципи соціальної справедливості.

42. Відмінність загальнообов'язкового державного соціального страхування від цивільно-правового договору страхування

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування є одним з видів у системі страхових відносин в Україні, які спрямовані на формування, розподіл і використання грошових коштів для захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб і відшкодування їм матеріальної шкоди при настанні страхового випадку. Поряд з цим воно має деякі особливості, які харак-

теризують його правову природу та істотно відрізняють від цивільно-правового договірного страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування за своїм характером є імперативним. Умови участі у цьому виді страхування застрахованих, страхувальників і страховиків визначаються законом і не можуть бути змінені угодою сторін. Натомість особисте страхування здійснюється на підставі договору страхування, який укладається відповідно до Цивільного кодексу України на умовах, визначених Законом України від 7 березня 1996 р. "Про страхування". Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування передбачено, що всі працівники підлягають соціальному страхуванню і за ухилення від нього встановлена відповідальність, тоді як участь в особистому страхуванні є добровільною.

Відповідним законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування визначаються розміри і порядок сплати страхових внесків, а при особистому страхуванні ці та інші умови визначаються договором.

Система страхових випадків, що слугують підставою для здійснення соціальних виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, визначається спеціальними законами, як і розміри та умови здійснення цих виплат. Зазвичай суми соціальних виплат співмірні із розміром заробітної плати застрахованого.

Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню властива так звана деперсоніфікація страхової суми. Тобто вона не є об'єктом права власності застрахованої особи, а тому у разі її смерті чи ненастання страхового випадку відповідні кошти використовуються іншими учасниками цього виду страхування.

43. Поняття загальнообов'язкового державного соціального страхування та його види

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це цілісна система прав, обов'язків і гарантій соціального захисту для надання матеріального забезпечення громадянам у випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцями та самими громадянами, а також за рахунок бюджетних та інших джерел, визначених законом.

Правовою основою здійснення соціального страхування є передусім Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також ряд спеціальних законів, якими визначаються окремі види соціального страхування.

Воно ґрунтується на таких принципах:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян — суб'єктів підприємницької діяльності;
- надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю, тощо;
- обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування;
- солідарності та субсидування;
- державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;
- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;
- цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є застраховані особи, страхувальники і страховики.

Застрахованими вважаються фізичні особи, на користь яких здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Це передусім особи, які працюють на умовах трудового договору на підприємствах, в установах, організаціях та у фізичних осіб, а також самозайняті особи, які забезпечують себе роботою самостійно (наприклад, творчі працівники), а також громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності. Громадяни України, які працюють за кордоном та не застраховані в системі страхування країни, де вони працюють, мають право на забезпе-

чення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням в Україні за умови сплати ними страхових внесків.

Застраховані особи одержують свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яке є єдиним документом для всіх видів страхування і підтверджує право застрахованої особи на одержання послуг та матеріального забезпечення.

Страхувальниками є роботодавці та застраховані особи, які сплачують внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. У деяких випадках застраховані працівники не сплачують страхових внесків. Так, зокрема, при страхуванні від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, внески сплачують лише роботодавці. Страхувальники сплачують страхові внески з коштів, які направляються на оплату праці, або з оподатковуваного доходу.

Платники внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування підлягають обов'язковій реєстрації у відповідних страхових фондах за своїм місцезнаходженням або за місцем проживання.

Розміри страхових внесків, а також об'єкти сплати страхових внесків визначаються законами про окремі види загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Страховиками відповідно до Основ є цільові страхові фонди з пенсійного страхування, страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, а також страхування на випадок безробіття і медичного страхування.

На страхові фонди покладаються обов'язки щодо збору страхових внесків та надання застрахованим особам матеріального забезпечення і соціальних послуг при настанні страхових випадків. Вони є фінансовою основою системи загальнообов'язкового державного соціального страхування. Їхні кошти не зараховуються до Державного чи місцевих бюджетів.

За рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування фінансуються: страхові пенсії; страхові допомоги (по безробіттю, по тимчасовій непрацездатності; сім'ям з дітьми; у зв'язку з нещасним випадком на виробництві); різного роду страхові соціальні послуги (санаторно-курортне лікування, медична та соціальна реабілітація тощо).

Існує декілька видів загальнообов'язкового державного соціального страхування:

1) пенсійне страхування;

2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та у зв'язку з витратами, зумовленими народженням та похованням;

3) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;

4) страхування на випадок безробіття;

5) медичне страхування (в Україні воно ще не запроваджене);

6) інші види страхування, передбачені законами України.

44. Організація пенсійного страхування в Україні

Пенсійне страхування покликане акумулювати кошти для здійснення пенсійних виплат.

Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" систему пенсійного страхування в Україні розподілено на три рівні.

Перший рівень отримав назву — ***солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування*** (далі — солідарна система), яка базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Другий рівень — ***накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування*** (далі — обов'язкова накопичувальна система), в основу якої покладено принцип накопичення коштів застрахованих осіб у спеціальному Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

І нарешті — третій рівень — це ***система недержавного пенсійного страхування,*** яка базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Згідно із зазначеним розподілом пенсійне страхування у нашій державі існує у двох формах:

1) загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (властиве для солідарної і обов'язкової накопичувальних систем);

2) недержавне добровільне накопичувальне пенсійне страхування.

Громадяни України можуть бути учасниками пенсійного страхування одночасно усіх трьох рівнів та використовувати при цьому обидві форми пенсійного страхування.

45. Організація солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування

Основними суб'єктами солідарної системи пенсійного страхування закон називає: застрахованих осіб (а в окремих випадках — членів їхніх сімей та інших осіб), страхувальників, Пенсійний фонд, уповноважений банк, а також підприємства, установи, організації (далі — організації), що здійснюють виплату і доставку пенсій.

Застрахованими особами у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є ті, що обов'язково підлягають пенсійному страхуванню, та особи, які беруть у ньому добровільну участь.

Важливим суб'єктом загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є ***страхувальники***. Ними вважаються особи і органи, які сплачують страхові внески.

Страховиком, тобто учасником пенсійного страхування, який здійснює керівництво та управління солідарною системою, проводить збір, акумуляцію та облік страхових внесків, призначає пенсії та готує документи для її виплати, забезпечує своєчасне і в повному обсязі фінансування та виплату пенсій, допомоги на поховання, здійснює контроль за цільовим використанням коштів, є Пенсійний фонд.

Він є самоврядною неприбутковою організацією і здійснює свою діяльність на підставі статуту, який затверджується його правлінням. Однак на перехідний період на термін 5 років (до 1 січня 2009 р.) Пенсійний фонд функціонує як центральний орган виконавчої влади на підставі положення, затвердженого Президентом України. Органами управління Пенсійного фонду є його правління та виконавча дирекція.

Кошти Пенсійного фонду формуються за рахунок:

1) страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, крім частини внесків, що спрямовуються до Накопичувального фонду;

2) інвестиційного доходу, який отримується від інвестування резерву коштів для покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду в майбутніх періодах;

3) коштів Державного бюджету та цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду;

4) сум від фінансових санкцій, що застосовуються до юридичних та фізичних осіб за порушення встановленого порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків та використання коштів Пенсійного фонду, а також сум адміністративних стягнень, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за ці порушення;

5) благодійних внесків юридичних та фізичних осіб;

6) добровільних внесків;

7) інших надходжень відповідно до законодавства.

Страхові внески до солідарної системи сплачуються із сум фактичних витрат на оплату праці (грошового забезпечення), виплат за угодами цивільно-правового характеру, а також із сум страхових виплат, які отримують окремі категорії застрахованих осіб.

Для осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, а також суб'єктів господарської діяльності без створення юридичної особи страхові внески сплачуються із сум доходу, який відповідно до Закону України від 22 травня 2003 р. "Про податок з доходів фізичних осіб" підлягає оподаткуванню.

Особи, які беруть добровільну участь у солідарній системі, сплачують внески у розмірі, передбаченому договором, із сум оподатковуваного доходу, визначених договором.

У солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування здійснюються такі пенсійні виплати:

1) пенсія за віком;

2) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання, у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства;

3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

Якщо особа має одночасно право на різні види пенсій за солідарною пенсійною системою, то за її вибором їй призначається лише один із видів пенсій.

46. Застраховані особи як суб'єкти солідарної системи пенсійного страхування

До застрахованих осіб, які підлягають пенсійному страхуванню, належать:

1) громадяни України, іноземці (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана

Верховною Радою України) та особи без громадянства, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, створених відповідно до законодавства України, незалежно від форми власності, виду діяльності;

2) члени колективних та орендних підприємств, сільськогосподарських кооперативів та фермерських господарств, у тому числі тих, які обрали особливий спосіб оподаткування (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок, придбали спеціальний торговий патент);

3) фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, у тому числі ті, які обрали особливий спосіб оподаткування (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок, придбали спеціальний торговий патент), та члени сімей зазначених фізичних осіб, які беруть участь у провадженні ними підприємницької діяльності.

До членів сімей фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, які беруть участь у провадженні ними підприємницької діяльності, належать: дружина (чоловік), батьки, діти та інші утриманці, які досягли 15 років, не перебувають у трудових або цивільно-правових відносинах з такою фізичною особою — суб'єктом підприємницької діяльності, але разом з ним здійснюють підприємницьку діяльність і отримують частину доходу від зайняття цією діяльністю;

4) особи, які забезпечують себе роботою самостійно — займаються адвокатською, нотаріальною, творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу безпосередньо від цієї діяльності;

5) громадяни України, які працюють у розташованих за межами України дипломатичних представництвах, консульських установах України, філіях, представництвах (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України);

6) громадяни України та особи без громадянства, які працюють в іноземних дипломатичних представництвах та консульських установах іноземних держав, філіях, представництвах та організаціях, розташованих на території України (якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України);

7) особи, обрані на виборні посади до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, профспілок, політичних партій, які отримують заробітну плату (винагороду) за роботу на виборній посаді;

8) особи, які проходять строкову військову службу у Збройних Силах України, Службі безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях, а також в органах Міністерства внутрішніх справ України;

9) працівники воєнізованих формувань, особи начальницького і рядового складу фельд'єгерської служби спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань зв'язку та інформатизації, гірничо-рятувальних частин незалежно від підпорядкування, а також особовий склад аварійно-рятувальної служби, створеної відповідно до законодавства на постійній основі;

10) особи, які проходять альтернативну (невійськову) службу;

11) особи, які отримують щомісячні страхові виплати відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", крім осіб, які отримують виплати у зв'язку зі смертю годувальника, та непрацюючих осіб, які отримують пенсії по інвалідності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання;

12) особи, які проходять професійну підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації з відривом від виробництва за направленням підприємств, установ, організацій (без збереження заробітної плати та з отриманням стипендії відповідно до законодавства);

13) особи, які відповідно до законів отримують допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

14) один з непрацюючих працездатних батьків, усиновителів, опікун, піклувальник, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, а також непрацюючі працездатні особи, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або за престарілим, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, або досяг 80-річного віку, якщо такі непрацюючі працездатні особи отримують допомогу або компенсацію відповідно до законодавства;

15) особи, які отримують допомогу по тимчасовій непрацездатності.

Закон також визначає осіб, які можуть брати добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Це передусім особи, які досягли 16-річного віку і не належать до осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню.

Вони можуть обирати солідарну чи накопичувальну систему пенсійного страхування або ж брати участь одночасно в обох системах.

47. Страхувальники як суб'єкти солідарної системи пенсійного страхування

Важливим суб'єктом загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є ***страхувальники***. Ними вважаються особи і органи, які сплачують страхові внески. Закон називає декілька видів страхувальників. Це, зокрема:

1) роботодавці (фізичні та юридичні особи, які використовують працю найманих осіб на підставі трудового договору);

2) юридичні особи, в т.ч. військові частини та органи, які виплачують заробітну плату (винагороду), грошове забезпечення, допомогу;

3) Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання України — для працюючих осіб, за яких роботодавець сплачує внески в сумі меншій, ніж сума внеску із заробітку, який потерпілий мав до ушкодження здоров'я;

4) застраховані особи, а також особи, які забезпечують себе роботою самостійно — займаються адвокатською, нотаріальною, творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу безпосередньо від цієї діяльності.

Страхувальниками для осіб, які беруть добровільну участь у солідарній системі страхування, є самі ці особи.

48. Добровільна участь в системі загальнообов'язкового пенсійного страхування

Добровільна участь у загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні передбачає укладення договору про таку участь із Пенсійним фондом на термін не менше одного року.

Договором про добровільну участь може бути передбачена одноразова сплата застрахованою особою страхових внесків за попередні періоди. При цьому сума сплачених страхових внесків за кожний місяць не може бути меншою мінімального страхового внеску.

Договір про добровільну участь набирає чинності з дня його підписання сторонами. Він може бути достроково розірваний застрахованою особою або органом Пенсійного фонду у таких випадках:

застрахованою особою:

за її ініціативою за умови дії договору не менше року:

у разі систематичного порушення територіальним органом Пенсійного фонду умов договору;

за згодою сторін, якщо договір діяв не менше одного року;

територіальним органом Пенсійного фонду в разі:

набуття застрахованою особою відповідно до цього Закону зобов'язань щодо участі в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

виникнення обставин, що не відповідають визначеним цим Законом вимогам до осіб, які мають право брати участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

систематичного порушення застрахованою особою умов договору;

смерті застрахованої особи.

В інших випадках дострокове розірвання не допускається.

Про розірвання договору сторони повідомляють одна одну в місячний строк з моменту прийняття рішення щодо розірвання.

49. Припинення участі в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування

Незалежно від форми участі застрахованих осіб у загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні їх статус як суб'єктів цього виду страхування припиняється:

- у разі, якщо особа, яка підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, втратила визначений законом статус застрахованої особи;
- у разі закінчення терміну дії договору про добровільну участь або дострокового розірвання цього договору;
- у разі, якщо застрахованій особі призначено пенсію і вона не продовжує працювати або якщо застрахована особа набула права на довічну пенсію чи одноразову виплату;
- у разі смерті застрахованої особи.

Особа, яка припинила участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, може поновити свою участь у ньому з набуттям нею статусу, згідно з яким вона підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню або шляхом укладення в установленому порядку договору про добровільну участь.

50. Умови запровадження в Україні обов'язкової накопичувальної системи

Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачено, що накопичувальна система в Україні буде запроваджена за умови економічного зростання нашої держави, якщо протягом двох років валовий внутрішній продукт зростатиме не менше ніж на 2 відсотки порівняно з попереднім періодом.

Перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду має відбуватися після підвищення заробітної плати застрахованих осіб та за умови забезпечення виплати пенсій у солідарній системі в розмірі не нижчому прожиткового рівня та збалансованості бюджету Пенсійного фонду відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Крім того, передбачається, що запровадження накопичувальної системи пенсійного страхування можливе в разі:

а) повного впровадження системи персоніфікованого обліку та створення системи автоматизованого звітування щодо стану накопичувальних пенсійних рахунків застрахованих осіб з урахуванням стану пенсійних активів;

б) створення програмно-технічного комплексу для системи збирання страхових внесків до Накопичувального фонду, сумісного з системою електронних переказів банків;

в) прийняття законодавчих актів, необхідних для функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування;

г) призначення всіх членів ради Накопичувального фонду;

д) проведення тендерів та укладання договорів з компаніями управління активами, зберігачем та аудитором Накопичувального фонду;

е) набуття досвіду роботи системи недержавного пенсійного забезпечення;

є) забезпечення фінансування з Державного бюджету втраченої частини страхових коштів у солідарній системі у зв'язку з перерахуванням частини страхових внесків до Накопичувального фонду.

Отже, про обов'язкову накопичувальну систему можна говорити лише як про перспективу.

51. Суб'єкти накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування

Основними суб'єктами системи обов'язкового накопичувального пенсійного страхування є застраховані особи, страхувальники[1], страховик (Накопичувальний фонд), а також юридичні особи, які здійснюють адміністративне управління Накопичувальним фондом та управління його пенсійними активами, зберігач і страхові організації.

За деякими винятками застрахованими особами в обов'язковій накопичувальній системі є ті ж особи, що визначені такими у солідарній системі страхування.

Страхувальниками виступають самі застраховані, оскільки вони безпосередньо сплачують внески на цей вид страхування.

Накопичувальний пенсійний фонд (далі — НПФ) — це самостійний суб'єкт пенсійного страхування, що у накопичувальній системі виконує роль ***страховика.*** Це цільовий позабюджетний фонд, який здійснює акумулювання страхових внесків застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб. Пенсійні активи цього Фонду використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, а у випадках, передбачених законом, членам їхніх сімей чи спадкоємцям та на інші цілі.

НПФ створюється Пенсійним фондом як цільовий позабюджетний фонд. Адміністративне управління Накопичувальним фондом здійснює виконавча дирекція Пенсійного фонду. Вона відкриває спеціальні рахунки НПФ у банківській установі, яка відповідно отримує статус ***зберігача*** коштів.

Банк, який зберігає та обслуговує кошти Накопичувального фонду, визначається на підставі тендера. Пенсійний фонд укладає з ним договір на обслуговування активів Накопичувального фонду.

Важливу роль у накопичувальній системі пенсійного страхування відіграють ***страхові організації.*** Це відповідні юридичні особи, основним видом діяльності яких є страхування життя. Вони ж здійснюють страхування і виплату довічних пенсій.

---

[1] Застрахованих осіб і страхувальників в системі пенсійного страхування ми розглядали вище.

Кошти Накопичувального фонду формуються за рахунок страхових внесків, інвестиційних доходів, що отримуються від розміщення та інвестування коштів НПФ, з надходжень сум від фінансових санкцій, що застосовуються до юридичних і фізичних осіб за порушення встановленого законодавством порядку нарахування, обчислення і сплати страхових внесків, які спрямовуються до НПФ, а також сум адміністративних стягнень, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за ці порушення.

Розмір страхових внесків до Накопичувального фонду визначається Верховною Радою України як величина у відсотках від розміру внеску на пенсійне страхування. Максимальний їх розмір не може перевищувати семи відсотків від суми оподатковуваного доходу. Особи, які беруть добровільну участь в обов'язковій накопичувальній системі, сплачують страхові внески у розмірі, визначеному договором.

Кошти Накопичувального фонду використовуються на:

1) інвестування з метою отримання доходу на користь застрахованих осіб;

2) оплату договорів страхування довічних пенсій або здійснення одноразових виплат;

3) оплату послуг компаній з управління активами;

4) оплату послуг виконавчої дирекції Пенсійного фонду, пов'язаних з адміністративним управлінням НПФ, у тому числі на проведення тендерів;

5) оплату послуг радника (радників) з інвестиційних питань;

6) оплату послуг зберігача;

7) оплату послуг за проведення планової аудиторської перевірки.

Забороняється використання коштів Накопичувального фонду для забезпечення виплати пенсій та надання соціальних послуг із солідарної системи та на інші цілі, не передбачені законом.

Кошти НПФ є власністю застрахованих осіб, які сплачували страхові внески до цього фонду, та належать кожній застрахованій особі в частині, облікованій на її накопичувальному пенсійному рахунку.

За рахунок коштів накопичувальної системи здійснюються виплати довічних пенсій з установленим періодом, довічних обумовлених пенсій, довічних пенсій подружжя і одноразових виплат.

52. Організація загальнообов'язкового соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням

Цей вид соціального страхування регулюється Законом "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням".

Застрахованими особами у цьому виді страхування є:

1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту) на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та господарювання або у фізичних осіб, у тому числі в іноземних дипломатичних та консульських установах, інших представництвах нерезидентів, а також обрані на виборні посади в органах державної влади, органах місцевого самоврядування та в інших органах;

2) члени колективних підприємств, сільськогосподарських та інших виробничих кооперативів.

Громадяни України, які працюють за межами території нашої держави і не застраховані в системі соціального страхування країни, в якій вони перебувають, можуть добровільно застрахуватися в системі соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та отримувати матеріальне забезпечення й соціальні послуги, якщо інше не передбачено міжнародним договором між Україною і країною перебування громадянина.

Так звані самозайняті особи теж мають право добровільно застрахуватися у цьому виді страхування й отримувати матеріальне забезпечення та соціальні послуги.

До ***страхувальників*** належать передусім роботодавці, а також працівники і особи, які добровільно сплачують внески на цей вид страхування. Роботодавці зобов'язані зареєструватися як страхувальники у Фонді соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Органом, який забезпечує акумуляцію коштів на цей вид соціального страхування, а також здійснює страхові виплати при настанні страхового випадку, тобто виконує функції ***страховика***, є Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Розміри платежів до Фонду визначаються Законом України від 11 січня 2001 р. "Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування".

Крім роботодавців, внески на цей вид страхування сплачують і самі застраховані особи із суми отримуваної ними оплати праці.

Страховими випадками при страхуванні у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності вважаються:

1) тимчасова непрацездатність внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві;

2) вагітність та пологи та необхідність догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку;

3) необхідність догляду за хворим членом сім'ї;

4) карантин, накладений органами санітарно-епідеміологічної служби;

5) тимчасове переведення застрахованої особи відповідно до медичного висновку на легшу, нижчеоплачувану роботу;

6) необхідність протезування з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства;

7) необхідність санаторно-курортного лікування.

За рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, здійснюються виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності (в т.ч. догляд за хворою дитиною), по вагітності та пологах, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомоги на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві), а також оплата путівок на санаторно-курортне лікування застрахованим особам та членам їхніх сімей.

53. Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності

Цей вид страхування регулюється Законом "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності". Ним передбачено відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю застрахованої особи при виконанні нею обов'язків за трудовим договором та в інших

випадках шляхом надання потерпілому або іншим особам, які відповідно до закону мають на це право, страхових виплат, а також компенсації додаткових витрат, необхідних для відновлення життєдіяльності, лікування, на соціальну і трудову реабілітацію.

Застрахованими особами у цьому виді страхування є особи, які обов'язково підлягають страхуванню, а також ті, що можуть добровільно застраховатися від нещасних випадків і професійних захворювань та сплачувати при цьому страхові внески.

Обов'язковому страхуванню від нещасного випадку підлягають:

1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту);

2) учні та студенти навчальних закладів, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти, залучені до будь-яких робіт під час, перед або після занять; під час занять, коли вони набувають професійних навичок; у період проходження виробничої практики (стажування), виконання робіт на підприємствах;

3) особи, які утримуються у виправних, лікувально-трудових, виховно-трудових закладах та залучаються до трудової діяльності на виробництві цих установ або на інших підприємствах за спеціальними договорами.

На добровільних засадах за письмовою заявою застрахуватися від нещасних випадків можуть священнослужителі, церковнослужителі та особи, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, а також самозайняті особи.

Страхувальником у цьому виді страхування є роботодавець або особа, яка добровільно сплачує страхові внески. Усі страхувальники повинні бути зареєстровані у Фонді соціального страхування від нещасних випадків.

Законом України від 22 лютого 2001 р. "Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" при сплаті страхових внесків всі галузі економіки поділені на класи професійного ризику. Залежно від класу професійного ризику страховий тариф визначається у відсотках до фактичних витрат на оплату праці найманих працівників. Для окремих галузей економіки без зміни класів професійного ризику встановлені знижені страхові тарифи.

Фонд страхування від нещасних випадків самостійно встановлює розмір страхових внесків для страхувальників на основі

встановлених страхових тарифів. Він має право застосовувати знижки за низький рівень травматизму, професійної захворюваності та належний стан охорони праці чи надбавки за високі рівні травматизму, професійної захворюваності та неналежний стан охорони праці. Розмір цих знижок чи надбавок не може перевищувати 50 відсотків страхового тарифу.

Страховиком тут є Фонд соціального страхування від нещасних випадків.

До ***страхових випадків*** належать нещасний випадок на виробництві або професійне захворювання, що спричинили застрахованому професійно зумовлену фізичну чи психічну травму.

У разі настання страхового випадку Фонд соціального страхування від нещасних випадків здійснює страхові виплати та надає соціальні послуги потерпілому або членам його сім'ї.

Страховими виплатами у разі ушкодження здоров'я або смерті потерпілого є відшкодування шкоди, заподіяної працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі його смерті. Це насамперед:

а) допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

б) одноразова допомога в разі стійкої втрати професійної працездатності або смерті потерпілого;

в) щомісячна грошова сума в разі часткової чи повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого;

г) пенсія по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

д) пенсія у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

е) грошова сума за моральну шкоду за наявності факту заподіяння цієї шкоди потерпілому;

є) допомоги дитині потерпілого.

Фонд страхування від нещасних випадків також надає соціальні послуги, пов'язані з організацією поховання померлого, відшкодуванням вартості ритуальних послуг, доглядом медичними сестрами удома, в лікарні або в іншому лікувально-профілактичному закладі та ін.

54. Організація загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття

Ще одним видом соціального страхування є загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, що визначено Законом від 2 березня 2000 р. Воно передбачає систему прав, обов'язків і гарантій, що покликані забезпечити матеріальну допомогу особам, які втратили роботу, та надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Застрахованими особами у цьому виді соціального страхування є особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту), враховуючи й тих, що проходять альтернативну (невійськову) службу, а також особи, які працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень, та на інших підставах, передбачених законодавством про працю.

Не підлягають страхуванню на випадок безробіття працюючі пенсіонери та особи, у яких відповідно до законодавства України виникло право на пенсію, а також іноземці та особи без громадянства, які тимчасово працюють за наймом в Україні, якщо інше не передбачено міжнародними договорами нашої держави, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Добровільно можуть застрахуватися громадяни України, які працюють за межами держави та не застраховані в системі соціального страхування на випадок безробіття країни, у якій вони перебувають, а також особи, які забезпечують себе роботою самостійно.

Застраховані особи мають право на матеріальне забезпечення та соціальні послуги. Аналогічні права в системі соціального страхування на випадок безробіття мають також незастраховані особи — військовослужбовці Збройних Сил України, Прикордонних військ України, внутрішніх військ інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Служби безпеки України, органів внутрішніх справ України, звільнені з військової служби у зв'язку із скороченням чисельності або штату без права на пенсію та особи, які вперше шукають роботу, інші незастраховані особи у разі їх реєстрації в установленому порядку як безробітних.

Страхувальниками виступають роботодавці та застраховані особи, які відповідно до закону сплачують страхові внески. Вони перераховують страхові внески у розмірах, визначених уже згадуваним Законом "Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування".

Страховиком відповідно виступає Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Страховими випадками є *безробіття* та *часткове безробіття*.

В системі загальнообов'язкового державного соціального страхування при настанні страхового випадку передбачено виплату допомоги по безробіттю, у тому числі одноразову її виплату для організації безробітним підприємницької діяльності, допомоги по частковому безробіттю, матеріальної допомоги у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного та допомоги на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

Застраховані особи можуть також отримати чимало соціальних послуг, які спрямовані на професійну підготовку або перепідготовку, підвищення кваліфікації та профорієнтацію безробітних, пошук їм підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних та фінансування організації оплачуваних громадських робіт. Державна служба зайнятості надає, крім того, інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням.

55. Організація недержавного пенсійного страхування

Недержавне пенсійне страхування становить третій рівень пенсійного страхування, який існує у вигляді системи добровільного недержавного пенсійного забезпечення за пенсійними схемами з визначеними внесками. Даний вид соціального страхування регулюється Законом України від 9 липня 2003 р. "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Для роботодавців, які використовують шкідливі умови виробництва, здійснення пенсійних відрахувань на користь таких працівників поступово стане обов'язковим (відрахування здійснюватимуться у професійні або корпоративні пенсійні фонди). Тобто такий вид недержавного пенсійного страхування буде обов'язковим.

Пенсійні внески до недержавного пенсійного фонду сплачуються у розмірах та у порядку, встановлених пенсійним контрактом, відповідно до умов обраних пенсійних схем. Це також стосується і внесків за страхуванням ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду.

Рада пенсійного фонду має право встановлювати мінімальні розміри пенсійних внесків до 10 відсотків мінімальної заробітної плати у розрахунку на один місяць. Максимальний розмір пенсійних внесків за пенсійними схемами недержавного пенсійного забезпечення не обмежується.

Що ж стосується корпоративних та професійних пенсійних фондів, то розмір пенсійних внесків до цих фондів, якщо вони сплачуються роботодавцями, може визначатися у колективному договорі.

У цьому виді страхування виплачуються довічна обумовлена пенсія, довічна пенсія подружжя, довічна пенсія з установленим періодом, а у випадках, передбачених законом, здійснюється одноразова виплата.

56. Суб'єкти недержавного пенсійного страхування

Суб'єктами недержавного пенсійного страхування є: недержавні пенсійні фонди; страхові організації, які уклали договори страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті; банківські установи, що уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків; вкладники та учасники пенсійних фондів; вкладники пенсійних депозитних рахунків; фізичні та юридичні особи, які уклали договори страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті; засновники пенсійних фондів; роботодавці — платники до корпоративних пенсійних фондів; самоврядні організації суб'єктів, які надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення; органи державного нагляду і контролю у сфері недержавного пенсійного забезпечення; адміністратори пенсійних фондів; компанії з управління активами; зберігачі; аудитори та особи, які надають консультаційні й агентські послуги.

Застрахованими особами в системі недержавного пенсійного страхування є фізичні особи, на користь яких сплачуються пенсійні внески до пенсійного фонду, страхової організації або

на пенсійний депозитний рахунок до банківської установи і які мають право на недержавне пенсійне забезпечення на умовах і в порядку, визначених пенсійним контрактом, договором страхування або договором про відкриття пенсійного депозитного рахунку.

Учасниками недержавних пенсійних фондів можуть бути фізичні особи, на користь яких сплачуються пенсійні внески до недержавного пенсійного фонду і які мають право або набудуть право на одержання пенсійних виплат з такого фонду. Ними можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Участь фізичних осіб у будь-якому недержавному пенсійному фонді є добровільною.

До ***страхувальників*** у системі недержавного пенсійного страхування належать особи, які сплачують внески на цей вид страхування. Передусім це самі вкладники недержавних пенсійних фондів. Страхувальниками можуть бути й роботодавці-платники, які сплачують пенсійні внески на користь учасника фонду шляхом перерахування коштів до фонду, як це передбачено умовами пенсійного контракту. Страхувальниками вважаються також особи, які сплачують внески на цей вид страхування до страхової організації або на пенсійний депозитний рахунок до банківської установи.

Вкладником фонду може бути сам учасник фонду, подружжя, діти, батьки, а також роботодавець учасника фонду або ж професійне об'єднання, членом якого є учасник фонду.

У системі недержавного пенсійного страхування ***страховиками*** виступають недержавні пенсійні фонди, страхові організації, а також банківські установи.

Недержавні пенсійні фонди здійснюють страхування на підставі укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками. Вони за типами поділяються на відкриті, корпоративні та професійні.

Страхові організації беруть участь у системі недержавного пенсійного страхування шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті.

Банківські установи залучаються до участі у системі соціального страхування теж на договірних засадах шляхом відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень.

Одним із суб'єктів недержавного пенсійного страхування є так звані адміністратори, які надають професійні послуги з адміністрування фондів.

Адміністратором недержавного пенсійного фонду може бути або спеціально уповноважена юридична особа, яка надає професійні послуги з адміністрування недержавних пенсійних фондів, або юридична особа, що є засновником корпоративного пенсійного фонду і самостійно здійснює адміністрування такого фонду, або ж компанія з управління активами, яка має ліцензію на такий вид діяльності на умовах, визначених Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Адміністратор зобов'язаний вести персоніфікований облік учасників пенсійного фонду, укладати пенсійні контракти від імені пенсійного фонду, забезпечувати здійснення пенсійних виплат учасникам фонду та здійснювати інші управлінські функції для забезпечення належної діяльності фонду.

Крім адміністратора, суб'єктом є також компанія з управління активами фонду. Це відповідна юридична особа, яка отримала спеціальну ліцензію на умовах, визначених Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку, і уклала відповідний договір з радою фонду.

На компанію з управління активами покладаються обов'язки щодо здійснення операцій управління активами відповідно до інвестиційної декларації пенсійного фонду та укладеного договору, подання щорічних пропозицій раді фонду щодо внесення змін до інвестиційної декларації фонду, а також надання звітності.

Важливим суб'єктом недержавного пенсійного страхування вважається зберігач коштів фонду. Ним може бути банк, який має ліцензію на здійснення такої діяльності і який уклав договір про обслуговування пенсійного фонду з радою цього фонду. Він відкриває та веде рахунки пенсійного фонду, здійснює облік та забезпечує зберігання цінних паперів, проводить перевірку підрахунку чистої вартості активів пенсійного фонду і чистої вартості одиниці пенсійних внесків, виконує розпорядження адміністратора щодо перерахування пенсійних коштів тощо.

57. Недержавні пенсійні фонди та їх види

Недержавним пенсійним фондом вважається юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та проводить діяльність винятково з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників

пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам цього фонду у визначеному законом порядку. Недержавний пенсійний фонд здійснює акумуляцію пенсійних внесків, розміщення пенсійних активів, а також виплату недержавних пенсій учасникам фонду.

Недержавне пенсійне забезпечення для пенсійних фондів є їх єдиним видом діяльності.

Відповідно до Закону "Про недержавне пенсійне забезпечення" всі недержавні пенсійні фонди поділяються на *відкриті, корпоративні* та *професійні* і відрізняються залежно від кола осіб, які можуть бути їхніми засновниками та учасниками.

Відкритий пенсійний фонд передбачає участь у ньому будь-яких фізичних осіб незалежно від місця та характеру їхньої роботи.

Засновником ***корпоративного пенсійного фонду*** є одна або декілька юридичних осіб-роботодавців, до яких можуть приєднуватися також роботодавці-платники. Учасниками цього фонду можуть бути лише фізичні особи, що перебувають або перебували у трудових відносинах з роботодавцями-засновниками та роботодавцями — платниками цього фонду.

Професійний пенсійний фонд може бути заснований об'єднаннями юридичних осіб-роботодавців, об'єднаннями фізичних осіб (в т.ч. профспілками) або фізичними особами, що пов'язані за їх професійною діяльністю. Учасниками такого фонду можуть бути лише фізичні особи, що мають спільні професійні інтереси, визначені у статуті фонду.

Утворення корпоративних або професійних пенсійних фондів, а також умови і порядок сплати до них страхових внесків можуть регулюватися колективним договором.

Юридична особа, діяльність якої фінансується за рахунок Державного бюджету України або місцевих бюджетів, має право бути засновником корпоративного пенсійного фонду або здійснювати пенсійні внески до вже створених пенсійних фондів лише у випадках, коли створення таких фондів або здійснення пенсійних внесків передбачено законами України або рішенням відповідних місцевих рад. Заснування такими юридичними особами відкритих пенсійних фондів забороняється. Кошти, перераховані до будь-яких пенсійних фондів їх вкладниками, перестають бути власністю держави чи органів місцевого самоврядування. Засновниками корпоративного пенсійного фонду можуть бути роботодавці — юридичні особи, якщо вони проводять свою діяльність беззбитково не менше ніж впродовж одного фінансового року.

Правовою підставою діяльності пенсійних фондів є їх статути, які затверджуються засновниками фонду. У відкритих пенсійних фондах їх засновниками можуть бути будь-яка одна чи декілька юридичних осіб.

Пенсійний фонд набуває статусу юридичної особи та права на провадження діяльності з недержавного пенсійного забезпечення з моменту його реєстрації у Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг України та отримання відповідного свідоцтва.

Фонд не може бути проголошений банкрутом та ліквідований за законодавством про банкрутство. Ліквідація його може відбуватися за рішенням засновників або їх правонаступників. Рішення про ліквідацію фонду погоджується з Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України. Воно надається за умови, що на день ліквідації пенсійного фонду виконані усі зобов'язання щодо сплати пенсійних внесків до нього та зобов'язання щодо адміністрування фонду, які передбачені пенсійними контрактами.

Рішення про ліквідацію корпоративного пенсійного фонду набирає чинності за умови внесення змін до колективного договору, якщо створення такого фонду було передбачено цим документом.

Недержавний пенсійний фонд підлягає ліквідації, якщо: припинено сплату внесків усіма засновниками фонду, ліквідовано без правонаступництва всіх засновників фонду або припинено участь у ньому всіх його учасників.

58. Асигнування з бюджету як організаційно-правова форма соціального забезпечення

У сфері соціального захисту все ще важливою організаційно-правовою формою соціального забезпечення залишається асигнування з бюджету. Воно становить собою *систему правових відносин щодо виділення й використання коштів Державного бюджету та місцевих бюджетів для забезпечення соціального захисту населення.*

Асигнування з бюджетів може здійснюватися різними шляхами. Переважна частина видів соціального забезпечення фінансується з Державного бюджету або за рахунок коштів місцевих бюджетів. Іноді для фінансування соціальних виплат

перерахування коштів з Державного до місцевих бюджетів відбувається у вигляді дотацій або субвенцій.

Асигнування з Державного бюджету України може здійснюватися як безпосередньо, так і через спеціально утворені соціальні фонди, які не є страховими і формуються у переважній більшості за рахунок бюджетних коштів. Прикладом таких фондів можна вважати Фонд соціального захисту інвалідів та Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення.

За рахунок коштів бюджетів здійснюється соціальне забезпечення незастрахованих осіб у системі соціального страхування, а також усіх осіб, для яких соціальний ризик настав не у зв'язку з трудовою діяльністю. Коло цих осіб визначається спеціальними законами, які регулюють порядок надання окремих видів соціального забезпечення. Всіх осіб, які отримують соціальне забезпечення за рахунок бюджетних джерел, можна поділити на дві групи: перша — це особи, які отримують соціальне забезпечення у зв'язку з певною суспільно корисною діяльністю (в період якої вони не підлягають соціальному страхуванню); а друга — всі інші громадяни, які отримують соціальне забезпечення без будь-якого зв'язку з трудовою діяльністю.

До першої групи належать військовослужбовці, особи рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, службові особи Служби безпеки, податкової міліції та деякі інші. За рахунок коштів Державного бюджету їм виплачуються пенсії, допомоги, надаються інші види соціального забезпечення у зв'язку з проходженням служби.

Друга група формується за рахунок осіб (в тому числі і застрахованих), яким певні види соціального забезпечення гарантуються державою поза участю їх у трудовій діяльності. Соціальне забезпечення надається будь-якій особі, що зазнала визначеного законодавством соціального ризику, незалежно від того, отримує вона соціальне забезпечення за рахунок страхових чи бюджетних коштів.

Основним призначенням соціального забезпечення, що здійснюється за рахунок бюджетних коштів, є матеріальна підтримка осіб, у яких при настанні соціального ризику рівень доходів стає нижчим від прожиткового мінімуму.

У *сфері соціального забезпечення* за бюджетні кошти фінансуються державні спеціальні пенсійні програми (пенсії військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їх сімей, пенсії військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ), державні програми соціальної допомоги,

державна підтримка громадських організацій інвалідів і ветеранів, які мають статус всеукраїнських, програми і заходи щодо дітей, молоді, жінок, сім'ї та ін.

Також за рахунок коштів Державного бюджету фінансуються державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха.

За рахунок коштів місцевих бюджетів відбувається фінансування програм місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї, а також місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення.

Інші види соціального забезпечення здійснюються за рахунок міжбюджетних трансфертів з Державного бюджету до місцевих бюджетів.

Різноманітність видів соціального забезпечення, що здійснюється за рахунок бюджетних коштів, зумовлює і різноманітність органів, які надають ті чи інші види соціального забезпечення. До цієї справи долучаються органи вищої виконавчої влади (Міністерство оборони, внутрішніх справ тощо). Вони надають соціальне забезпечення за рахунок своїх відомчих бюджетів для осіб, які проходять службу або працюють на умовах трудового договору в системі вказаних міністерств і відомств. Деякі види соціального забезпечення надаються органами охорони здоров'я, освіти, місцевими органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування за рахунок Державного й місцевих бюджетів.

Характерною особливістю цієї організаційно-правової форми соціального забезпечення є те, що вона може використовувати також локальні форми соціального забезпечення, які здійснюються органами місцевого самоврядування. Зокрема, органи місцевого самоврядування за рахунок коштів відповідних бюджетів можуть встановлювати додаткові пільги для окремих категорій громадян, надавати субсидії понад норми, встановлені централізованим законодавством. Відповідні органи місцевого самоврядування при цьому самостійно встановлюють коло осіб, які підлягають додатковому соціальному забезпеченню, визначають його види та порядок надання.

Переважна більшість видів соціального забезпечення надається органами місцевого самоврядування у зв'язку з виконанням зобов'язань в системі соціального партнерства.

Розділ 9
СИСТЕМА СТРАХОВОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

59. Структура системи страхового пенсійного забезпечення в Україні

Страхове пенсійне забезпечення в Україні здійснюється за трирівневою системою.

Перший рівень передбачає виплату пенсій за рахунок загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Йому притаманний солідарний перерозподіл доходів між різними поколіннями людей. Воно відбувається завдяки покриттю видатків на виплату пенсій із поточних надходжень, що їх сплачують працюючі особи у вигляді страхових внесків. Пенсійні виплати тут здійснюються за рахунок страхових внесків, які обов'язково чи добровільно сплачуються працюючими громадянами (їх роботодавцями) та акумулюються у Пенсійному фонді України.

Другий рівень становить накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. В її основу покладено акумулювання коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат.

Суть такої системи полягає у тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи накопичуватиметься у єдиному Накопичувальному фонді і обліковується на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які (та на користь яких) сплачуватимуть такі внески. Ці кошти інвестуються в економіку країни з метою отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляційних процесів. Управління пенсійними коштами здійснюють уповноважені компанії з управління активами. Для них ця діяльність є основною та потребує ліцензування, а вибір їх здійснюється на конкурсній (тендерній) основі. При інвестуванні пенсійних активів компанії діють згідно з вимогами законопроектів щодо напрямів інвестування ринків, на яких можна буде здійснювати інвестиції, та вимог щодо диверсифікації (вкладання коштів у різні напрями) інвестиційних вкладень. Безпосереднє зберігання пенсійних активів

здійснює банківська установа — зберігач, яка несе відповідальність за цільове використання цих активів. Кошти, що обліковуються на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, є їх власністю і за умови досягнення пенсійного віку (чи будь-якого іншого пенсійного ризику) використовуються особою (чи її спадкоємцями) на власний розсуд. Пенсійні виплати з Накопичувального фонду здійснюються додатково до виплат із солідарної системи.

Третій рівень — система недержавного пенсійного забезпечення — є складовою системи накопичувального пенсійного забезпечення і грунтується на засадах добровільної участі у ній фізичних та юридичних осіб (крім випадків, передбачених законами), у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат.

Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється: 1) пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів; 2) страховими організаціями, які укладають договори страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду; 3) банківськими установами, що укладають договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Основу системи недержавного пенсійного забезпечення становлять недержавні пенсійні фонди, які за типами поділяються на відкриті, корпоративні та професійні.

Відкриті пенсійні фонди створюються юридичними особами, а їх учасниками стають громадяни, які добровільно перераховують до них пенсійні внески.

Корпоративні пенсійні фонди створюються роботодавцями та особами, що перебувають з ними у трудових правовідносинах. При створенні корпоративних пенсійних фондів роботодавці беруть на себе безумовне зобов'язання сплачувати додаткові пенсійні внески на користь своїх працівників, які і є учасниками цих фондів.

Професійні пенсійні фонди створюються об'єднаннями громадян або юридичних осіб за професійною ознакою. Учасниками таких фондів будуть громадяни, що пов'язані за своєю професійною діяльністю.

Розміри пенсії у системі недержавного пенсійного забезпечення залежатимуть від розміру страхових внесків та терміну, впродовж якого ці внески накопичувались, а також від величини отриманого на них інвестиційного доходу.

Громадяни України можуть бути учасниками та отримувати пенсійні виплати одночасно з усіх трьох рівнів системи пенсійного забезпечення. Право брати участь або обмеження щодо участі громадян у відповідних рівнях системи пенсійного забезпечення в Україні та право на отримання пенсійних виплат встановлюється відповідними законами.

Для певних категорій громадян законами України можуть встановлюватися умови, норми і порядок їх пенсійного забезпечення, що є відмінними від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і недержавного пенсійного забезпечення (наприклад, пенсійне забезпечення державних службовців тощо).

60. Поняття та правові ознаки страхових пенсійних виплат

Страхова пенсія — це щомісячні грошові виплати, які здійснюються застрахованим громадянам при досягненні ними пенсійного віку, встановленні інвалідності чи у зв'язку з втратою годувальника за рахунок коштів соціальних страхових фондів у порядку і розмірах, визначених законами України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Страхова пенсія передбачає три види пенсійних виплат, які призначаються та виплачуються особі окремо (або одночасно) в солідарній, накопичувальній обов'язковій та недержавній пенсійних системах.

У солідарній пенсійній системі передбачається виплата пенсій за віком, пенсій по інвалідності та пенсій у зв'язку з втратою годувальника. З накопичувальної обов'язкової системи може виплачуватись довічна пенсія або одноразова пенсійна виплата, а в системі недержавного пенсійного забезпечення особа вправі претендувати на довічну пенсію, пенсію на визначений період або ж одноразову пенсійну виплату.

Страхові пенсії відзначаються певними ознаками:

1. Суб'єктами права на них можуть бути лише застраховані громадяни або члени їхніх сімей. Незастраховані особи не можуть отримувати страхову пенсію.

2. Важливою умовою призначення страхової пенсії є страховий стаж особи, тобто період сплати нею (або її роботодавцем) страхових внесків до відповідного пенсійного фонду.

3. Вони виплачуються за рахунок державних та недержавних соціальних страхових фондів. У солідарній пенсійній системі здійснення пенсійних виплат проводиться з Пенсійного фонду або Фонду загальнообов'язкового соціального страхування від нещасних випадків на виробництві; у накопичувальній — за рахунок Накопичувального пенсійного фонду; у недержавній — за рахунок коштів недержавних пенсійних фондів.

4. Юридичними фактами, що зумовлюють виплату страхової пенсії, є обставини, передбачені пенсійними законами, але у певних випадках особа може додатково визначити інші юридичні факти у пенсійному контракті.

5. Розмір страхових пенсій співвідносний середньому заробітку особи. При цьому законодавець встановив обмеження максимальної величини заробітної плати, з якої стягуються страхові внески на пенсійне забезпечення. У накопичувальній (обов'язковій та недержавній системах) розмір пенсійних виплат залежить лише від інвестиційного доходу та пенсійних активів особи.

6. Пенсійні кошти у накопичувальних пенсійних системах є приватною власністю особи. Вона може вказати майбутніх спадкоємців на випадок, якщо не зможе самостійно скористатись власними пенсійними коштами.

7. Пенсійні виплати накопичувальної системи особа може отримати одноразово.

61. Суб'єкти права на отримання пенсії та соціальних послуг із солідарної пенсійної системи

Суб'єктами права на отримання пенсійних виплат у солідарній пенсійній системі є:

1) громадяни України, які застраховані на підставі Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та досягли встановленого пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб — члени їхніх сімей;

2) особи, яким до дня набрання чинності Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" була

призначена пенсія відповідно до Закону "Про пенсійне забезпечення" (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом "Про пенсійне забезпечення" — за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених Законом, — члени їхніх сімей.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають право на отримання пенсійних виплат із системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування нарівні з громадянами України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

62. Загальні умови пенсійного забезпечення за солідарною пенсійною системою

Загальними умовами для призначення та виплати пенсій є:

1) настання відповідного соціального ризику: досягнення загального чи спеціального пенсійного віку; настання інвалідності внаслідок загального захворювання (травми, не пов'язаної з виробництвом) чи з дитинства; втрата годувальника;

2) наявність у особи необхідного пенсійного страхового стажу.

63. Пенсійний страховий стаж

Пенсійний страховий стаж — період, упродовж якого особа підлягала загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню чи щомісяця сплачувала страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок. Мінімальним страховим внеском прийнято вважати суму коштів, що дорівнює добутку мінімального розміру заробітної плати на суму страхового внеску, встановлених законом на день отримання заробітної плати (доходу).

Пенсійний страховий стаж обчислюється в місяцях і становить суму місяців трудової діяльності особи (чи прирівняних до неї періодів), за які сплачено мінімальний страховий внесок. Неповний місяць роботи, якщо застрахована особа підлягала загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню або

брала добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, зараховується до страхового стажу як повний місяць за умови, що сума сплачених за цей місяць страхових внесків є не меншою, ніж мінімальний страховий внесок.

Якщо сума сплачених за відповідний місяць страхових внесків є меншою, ніж мінімальний страховий внесок, цей період зараховується до пенсійного страхового стажу як повний місяць за умови здійснення особою доплати до суми страхових внесків таким чином, щоб загальна сума сплачених коштів за відповідний місяць була не меншою, ніж мінімальний страховий внесок. У протилежному випадку до пенсійного страхового стажу зараховується період, визначений за кожний місяць сплати страхових внесків як частка суми фактично сплачених особою страхових внесків за відповідний місяць та мінімального страхового внеску за відповідний місяць.

До пенсійного страхового стажу для обчислення розміру пенсії за віком, з якого обчислюється розмір пенсії по інвалідності (або у зв'язку з втратою годувальника), крім наявного у особи пенсійного страхового стажу, на загальних засадах зараховується також період з дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою загального пенсійного віку (або період з дня смерті годувальника до дати, коли б годувальник досяг загального пенсійного віку).

За періоди з 1 липня 2000 р. пенсійний страховий стаж обчислюється територіальними органами Пенсійного фонду за даними, що містяться в системі так званого персоніфікованого обліку[1].

До впровадження системи персоніфікованого обліку пенсійний страховий стаж обчислюється на підставі документів та в порядку, визначеному законодавством, що діяло до набрання чинності Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". Основним документом, що підтверджує стаж роботи за цей період, є трудова книжка.

Після призначення пенсії у солідарній пенсійній системі особа може продовжувати здійснювати трудову діяльність та

[1] Запроваджений на підставі Указу Президента України від 4 травня 1998 р. № 401/98 "Про заходи щодо впровадження персоніфікованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування" та постанови Кабінету Міністрів України від 4 червня 1998 р. № 794 "Про затвердження Положення про організацію персоніфікованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування".

сплачувати страхові внески до Пенсійного фонду. Періоди роботи після призначення пенсії зараховуються до її страхового стажу.

За загальним правилом періоди, щодо яких обчислюється пенсійний страховий стаж, враховуються в одинарному розмірі. Разом з тим Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачено деякі варіанти обчислення періодів, які зараховуються до пенсійного страхового стажу. Це стосується, наприклад, військової служби у складі діючої армії в період бойових дій, у тому числі при виконанні інтернаціонального обов'язку, чи в партизанських загонах і з'єднаннях, що зараховується до стажу роботи на пільгових умовах як один місяць за три. У подвійному розмірі до страхового стажу зараховується робота, незалежно від віку, в тому числі як вільнонайманого складу у військових частинах, і служба, крім військової служби, в роки Великої Вітчизняної війни та в інші періоди ведення бойових дій тощо.

Робота на водному транспорті протягом повного навігаційного періоду зараховується за рік роботи, а сезонні роботи на підприємствах сезонних галузей промисловості, незалежно від відомчої підпорядкованості підприємств, — за списком, що затверджується Кабінетом Міністрів України, зараховуються до стажу роботи за рік роботи. Інші сезонні роботи зараховуються до стажу роботи за їх фактичною тривалістю.

Закон передбачає чимало інших випадків пільгового обчислення трудового стажу, які зараховуються до пенсійного страхового стажу, що дає підстави для призначення пенсій.

64. Коефіцієнт страхового стажу

Коефіцієнт страхового стажу є кількісним критерієм (величиною для обчислення) пенсійного страхового стажу особи при визначенні розміру пенсії у солідарній пенсійній системі.

Коефіцієнт страхового стажу визначається за встановленою формулою та позначається числом із заокругленням до п'яти знаків після коми.

Кс = См х Вс / 100 х 12, де:

Кс — коефіцієнт страхового стажу; См — сума місяців пенсійного страхового стажу особи; Вс — величина оцінки одного року пенсійного страхового стажу особи (у відсотках), яка диференціюється залежно від того, до якого періоду існування пенсійної системи України відноситься її страховий стаж. Так, за період участі тільки в солідарній системі величина оцінки

одного року (Вс) страхового стажу дорівнює 1%, а за період участі в солідарній і накопичувальній системах пенсійного страхування — 0,8%.

Для особи, яка брала участь у солідарній і накопичувальній пенсійних системах, визначається один коефіцієнт пенсійного страхового стажу як сума коефіцієнта страхового стажу за період участі тільки в солідарній системі та коефіцієнта страхового стажу, визначеного за період участі в солідарній і накопичувальній системах.

За періоди трудової діяльності до 31 грудня 2003 р. коефіцієнт страхового стажу не може перевищувати 0,75%. А на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими та особливо важкими умовами праці за Списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників — 0,85%.

65. Порядок визначення заробітної плати для обчислення пенсій в солідарній пенсійній системі

Для обчислення пенсії враховується заробітна плата (дохід) за будь-які 60 календарних місяців пенсійного страхового стажу особи поспіль до 1 липня 2000 р., незалежно від перерв, та за весь період пенсійного страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 р. При цьому за період трудової діяльності після 1 липня 2000 р. особа може виключити будь-яких до 60 календарних місяців поспіль за умови, що зазначений період не перевищує 10% тривалості її загального пенсійного страхового стажу. Якщо ж пенсійний страховий стаж є меншим, аніж передбачений в законі період, враховується заробітна плата (дохід) за фактичний пенсійний страховий стаж.

Заробітна плата (дохід) за період страхового стажу до 1 липня 2000 р. враховується на підставі документів про нараховану заробітну плату (дохід), виданих у порядку, встановленому законодавством; а за періоди, починаючи з 1 липня 2000 р. — за даними, що містяться в системі персоніфікованого обліку.

Заробітна плата (дохід) застрахованої особи для обчислення пенсії (Зп) визначається як добуток середньої заробітної плати працівників, зайнятих у галузях економіки України, за календарний рік, що передує року звернення за призначенням пенсії (Зс) та середнього коефіцієнту заробітної плати особи за період її пенсійного страхового стажу. Середній коефіцієнт визначається як частка суми коефіцієнтів заробітної плати (доходу)

за кожний місяць (Ск = Кз1 + Кз2 + Кз3 + ... + Кзп) та кількості місяців страхового стажу, за які розраховано коефіцієнти заробітної плати (доходу) застрахованої особи (К). Тобто, **Зп = Зс х (Ск : К)**.

У разі відсутності на момент призначення пенсії даних про середню заробітну плату працівників, зайнятих у галузях економіки України, за попередній рік для визначення заробітної плати (доходу) враховується наявна середня заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки України, за місяці попереднього року з наступним перерахунком заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії після отримання даних про середню заробітну плату працівників, за календарний рік, що передує року звернення за призначенням пенсії.

Законом передбачено особливий порядок обчислення заробітної плати (доходу), з якої фактично сплачено страхові внески за місяць для застрахованих осіб, які здійснювали підприємницьку діяльність і обрали при цьому особливий спосіб оподаткування своїх доходів (фіксований податок, єдиний податок, фіксований сільськогосподарський податок, придбання спеціального торгового патенту тощо).

Законом встановлюються максимальні розміри заробітної плати, з яких обчислюється пенсія. Зокрема, до заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії враховуються:

1) суми виплат (доходу), отримуваних застрахованою особою після 1 січня 2004 р., з яких були фактично обчислені та сплачені страхові внески до Пенсійного фонду в межах встановленої законодавством максимальної величини заробітної плати (доходу), з якої сплачуються страхові внески[1];

2) суми виплат (доходу), отримуваних застрахованою особою до 1 січня 2004 р., у межах сум, на які відповідно до законодавства, що діяло раніше, нараховувалися внески на державне соціальне страхування або збір на обов'язкове державне пенсійне страхування (з 1 липня 1998 р. — 1000 грн.; з 1 березня 2002 р. — 1600 грн.; з 1 травня 2002 р. — 2200 грн.; з 1 червня 2003 р. — 2660 грн.[2]).

---

[1] З 1 січня 2007 р. максимальний розмір заробітної плати дорівнює п'ятнадцяти розмірам прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб (Закон України "Про Державний бюджет на 2007 рік").

[2] Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1998 р. № 1064; Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2001 р. № 225; Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2002 р. № 494; Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 605.

За періоди до липня 1998 р., тобто до часу, коли було запроваджено обмеження максимального розміру заробітної плати, — у межах сум, які включалися до заробітної плати, з якої обчислювалася пенсія відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення", і які не перевищують 5,6 розміру середньої заробітної плати в Україні на день отримання зазначених сум.

66. Пенсії за віком

Умовами призначення пенсії за віком є:

1) досягнення особою загального пенсійного віку: чоловіками — 60 років, жінками — 55 років;

2) наявність загального пенсійного страхового стажу не менше п'яти років.

Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" передбачено два варіанти обчислення розміру пенсії за віком, з яких особа може обирати найбільш вигідний для себе.

За першим варіантом розмір пенсії (П) обчислюється як добуток заробітної плати (доходу) застрахованої особи, з якої нараховується пенсія (у гривнях), та коефіцієнту страхового стажу застрахованої особи (Кс). Тобто формула виглядає таким чином: **П = Зп х Кс**.

Другий варіант передбачає обчислення пенсії за двоскладовою формулою. У цьому випадку пенсія поділяється на дві частини. Одна частина пенсії, яка припадає на період стажу до 1 січня 2004 р., визначатиметься за нормами та правилами, встановленими Законом "Про пенсійне забезпечення", та з обмеженням пенсії максимальним розміром, який діяв на момент набуття чинності зазначеним Законом. Друга частина пенсії, яка припадає на період страхового стажу після набуття чинності Законом "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, обчислюється за формулою, що застосовується варіантом першим, без обмеження максимального розміру пенсії.

Частина пенсії, обчислена за період страхового стажу до 1 січня 2004 р., передбачає індексацію відповідно до визначеного порядку індексації розмірів пенсій та етапів такої індексації за період до моменту фактичного виходу на пенсію та підсумована з другою частиною пенсії, обчисленою за період страхового стажу після 1 січня 2004 р. Обидві частини пенсії за віком виплачуватимуться застрахованій особі однією сумою.

Розмір пенсії в системі державного обов'язкового пенсійного страхування обчислюється в межах встановленої законодавством максимальної величини заробітної плати (доходу), з якої фактично були обчислені та сплачені страхові внески до Пенсійного фонду.

Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 25, а у жінок — 20 років страхового стажу встановлюється у розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. При цьому за кожний повний рік страхового стажу понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1% розміру пенсії, обчисленої відповідно до закону, але не більше ніж 1% мінімального розміру пенсії за віком.

За наявності страхового стажу меншої тривалості пенсія за віком встановлюється в розмірі, пропорційному наявному страховому стажу, виходячи з мінімальної пенсії за віком.

Особі, яка набула право на пенсію за віком, але після досягнення загального пенсійного віку виявила бажання працювати і одержувати пенсію з більш пізнього терміну, пенсія за віком призначається з урахуванням страхового стажу на день звернення за призначенням пенсії з підвищенням розміру пенсії за віком за кожний повний рік страхового стажу після досягнення загального пенсійного віку. Так, за один рік, відпрацьований після досягнення пенсійного віку, пенсія збільшується на 3%; за два — на 6,71%; за три — на 11,83%; за чотири — на 18,54%; за п'ять — на 27,07%; за шість — на 36,46%; за сім — на 46,85%; за вісім — на 58,43%; за дев'ять — на 71,19%; за десять — 85,32%. При цьому підвищення розміру пенсії за неповний рік пенсійного страхового стажу не здійснюється.

67. Пенсії по інвалідності

На підставі Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" призначається та виплачується лише пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання.

Умовами для призначення пенсії по інвалідності є:

— засвідчений у встановленому порядку факт інвалідності особи. Причина, група, час настання інвалідності, строк, на який встановлюється інвалідність, визначаються МСЕК згідно із законодавством;

- наявність пенсійного страхового стажу. Особи, визнані інвалідами, мають право на пенсію по інвалідності за наявності такого страхового стажу на час настання інвалідності: до досягнення особою 23 років — 2 роки; від 24 років до досягнення особою 26 років — 3 роки; від 27 років до досягнення особою 31 року — 4 роки; для осіб 32 років і старших — 5 років. Якщо інвалідність настала в період проходження строкової військової служби, то пенсія по інвалідності призначається особі незалежно від наявності страхового стажу.

Пенсія по інвалідності призначається у відсотках до пенсії за віком та її розмір залежить від групи інвалідності. Зокрема, інвалідам I групи пенсія нараховується у розмірі 100 відсотків пенсії за віком, інвалідам II групи — 90 відсотків пенсії за віком, а інвалідам III групи — 50 відсотків пенсії за віком.

Пенсія по інвалідності призначається на весь термін встановлення інвалідності. Інвалідам, які досягли пенсійного віку, за солідарною системою такі пенсії призначаються довічно. Повторний огляд цих інвалідів, і, відповідно, нове призначення пенсії може відбуватися тільки за їх заявою.

У разі зміни групи інвалідності пенсія у новому розмірі виплачується з дня зміни групи інвалідності. Якщо особа визнана інвалідом нижчої групи, пенсія виплачується за попередньою групою до кінця місяця, у якому змінено групу інвалідності. У разі визнання особи, яка пройшла повторний огляд, здоровою пенсія виплачується до кінця місяця, на який встановлено інвалідність.

Якщо особа не з'явилася до МСЕК на повторний огляд у визначений для цього термін, виплата пенсії по інвалідності зупиняється з першого числа місяця, наступного за місяцем, у якому вона мала з'явитися на повторний огляд. Виплата такої пенсії відновлюється з того дня, з якого припинено виплату, якщо: 1) термін повторного огляду медико-соціальної експертизи інвалідом пропущено з поважних причин; 2) особа визнана інвалідом повторно; 3) орган медико-соціальної експертизи визнає особу інвалідом і за пропущений період; 4) до дня повторного огляду особи пройшло не більш ніж три роки. При цьому якщо під час повторного огляду інваліда переведено на іншу групу інвалідності (вищу або нижчу), пенсія за зазначений період виплачується за попередньою групою інвалідності.

Виплата раніше призначеної пенсії поновлюється з дня встановлення інвалідності за умови, якщо: 1) виплату пенсії було припинено у зв'язку з відновленням здоров'я інваліда; 2) інвалід

не отримував пенсії внаслідок нез'явлення на повторний огляд без поважних причин; 3) особу знову визнали інвалідом; 4) після припинення виплати пенсії минуло не більше п'яти років. Якщо ж з моменту припинення виплати пенсії минуло більше п'яти років, вона призначається знову на загальних підставах.

68. Пенсії у зв'язку з втратою годувальника

На підставі Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" призначається та виплачується лише пенсія в разі втрати годувальника, який помер внаслідок загального захворювання.

Умовами призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника є: 1) належно підтверджена смерть годувальника, визнання його у встановленому законом порядку безвісно відсутнім, оголошення померлим; 2) наявність у годувальника на день смерті законодавчо визначеного пенсійного страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по інвалідності. У випадку смерті пенсіонера або осіб, які отримали інвалідність чи померли в період проходження строкової служби, — пенсія призначається незалежно від тривалості страхового стажу.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається:

1) чоловіку (дружині), батьку, матері померлого годувальника, якщо вони є інвалідами чи досягли загального пенсійного віку. Цим особам пенсія призначається, якщо вони: були на повному утриманні померлого; одержували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування. Якщо вони не були на утриманні померлого, але у зв'язку з його смертю втратили джерело засобів до існування, що встановлюється у судовому порядку, то їм теж може бути призначено пенсію;

2) дітям померлого годувальника (у тому числі тим, які народились не пізніше 10 місяців з дня його смерті), якщо їм не виповнилось 18 років або незалежно від віку, якщо вони стали інвалідами до 18 років. Пенсію призначають незалежно від того, чи були діти на утриманні померлого годувальника. Право на пенсію зберігається і у випадку усиновлення дітей померлого годувальника. Усиновлені діти мають право на пенсію

нарівні з рідними. Пасинок (падчерка) мають право на пенсію нарівні з рідними дітьми, якщо вони не одержували аліментів від батьків;

3) дітям померлого, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах до закінчення навчальних закладів та досягнення ними 23 років. Пенсію призначають незалежно від того, чи були вони на утриманні померлого;

4) дітям-сиротам (у яких померли обоє з батьків) до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні. Пенсію призначають незважаючи на те, були вони на утриманні обох чи лише одного з померлих батьків;

5) чоловікові (дружині), а в разі їх відсутності — одному з батьків, брату чи сестрі, дідусеві чи бабусі померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років. Пенсія призначається, якщо зазначені особи були на повному утриманні померлого годувальника або одержували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування.

Члени сім'ї померлого годувальника, для яких його допомога була постійним і основним джерелом засобів до існування, але які й самі одержували пенсію, мають право, за бажанням, перейти на пенсію у зв'язку з втратою годувальника.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника обчислюється у відсотках до розміру пенсії за віком померлого годувальника: на одного непрацездатного члена сім'ї пенсія — 50%; на двох та більше — 100%. Дітям-сиротам така пенсія призначається з урахуванням розміру пенсії за віком кожного з батьків.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається на весь період, протягом якого член сім'ї померлого годувальника вважається непрацездатним, а членам сім'ї, які досягли пенсійного віку, — довічно.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника може призначатись як одна спільна пенсія на всіх членів сім'ї, які мають таке право, або ж як окремі частки, виділені із загальної суми пенсії на вимогу всіх чи одного члена сім'ї. Виділення частки пенсії проводиться з першого числа місяця, що настає за тим, у якому надійшла заява про виділення частки пенсії.

69. Порядок призначення пенсії у солідарній пенсійній системі

Призначення та виплата пенсії відбувається за заявою особи, яка звертається до уповноважених органів про призначення їй пенсії.

Пенсії призначаються органами Пенсійного фонду за місцем проживання особи. Порядок призначення, крім вже відомого закону, регулюється також спеціальним актом — Порядком подання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", затвердженим постановою правління Пенсійного фонду України від 25 листопада 2005 р. № 22-1.

Заява про призначення пенсії працюючими громадянами або членами їхніх сімей (у зв'язку із втратою годувальника) подається працівником (членом його сім'ї) безпосередньо роботодавцеві. Непрацюючі на момент звернення за пенсією громадяни та члени їхніх сімей подають заяву про призначення пенсії безпосередньо до органу, який призначає пенсію за місцем проживання (реєстрації). Призначення пенсії неповнолітній чи недієздатній особі відбувається за заявою батьків або опікунів (піклувальників) за місцем їх проживання.

Звернутися за призначенням пенсії зацікавлена особа може у будь-який час після виникнення у неї права на пенсію. Пенсії за віком та по інвалідності призначаються незалежно від того, припинена робота на час звернення за пенсією чи продовжується. Заява про призначення пенсії за віком може бути подана застрахованою особою не раніше ніж за місяць до досягнення нею пенсійного віку.

Пенсія призначається з дня звернення особи до уповноважених органів.

Пенсія за віком призначається з дня, що настає за днем досягнення пенсійного віку, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня досягнення особою пенсійного віку. Пенсія по інвалідності призначається з дня її встановлення, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня встановлення інвалідності. Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається з дня, що настає за днем смерті годувальника, якщо звернення про призначення такого виду пенсії надійшло впродовж 12 місяців з дня смерті годувальника.

Пенсія призначається довічно або на період, протягом якого пенсіонер має право на виплату пенсії. Так, пенсія у зв'язку з втратою годувальника дітям померлого годувальника виплачуватиметься до досягнення ними віку, встановленого в законі.

Переведення з одного виду пенсії на інший відбувається з дня звернення.

Заява про переведення з одного виду пенсії на інший, про перерахунок пенсії та про поновлення виплати раніше призначеної пенсії подається до органу, що призначає пенсію, заявником за місцем проживання.

70. Порядок виплати пенсії у солідарній пенсійній системі

Виплату пенсій здійснюють державні підприємства поштового зв'язку та банки. Виплата пенсій поштовими підприємствами регулюється Інструкцією про порядок організації оформлення, фінансування та виплати пенсій і грошової допомоги підприємствами поштового зв'язку України, затвердженою наказом Державного комітету зв'язку України, Міністерства праці та соціальної політики України та Пенсійного фонду України від 2 липня 1998 р. № 101/123/67.

Виплата пенсій банківськими установами здійснюється відповідно до Порядку виплати пенсій і грошової допомоги за згодою пенсіонерів та одержувачів допомоги через їх поточні рахунки у банках, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 1999 р. № 1596.

Пенсії виплачуються щомісяця, не пізніше 25 числа, у грошовій формі за зазначеним у заяві місцем фактичного проживання пенсіонера. Якщо він перебуває на повному державному утриманні, йому видається 25% призначеної пенсії.

Дітям-сиротам за період перебування на повному державному утриманні пенсія у зв'язку з втратою годувальника виплачується в повному розмірі та перераховується на їхні особові рахунки у банку. Іншим дітям, які перебувають на повному державному утриманні, виплачується 50% призначеної пенсії у зв'язку з втратою годувальника з перерахуванням на їхні особові рахунки у банку.

Нараховані суми пенсії, які пенсіонер не отримав своєчасно з власної вини, виплачуються за минулий час, але не більше ніж за три роки до дня звернення за отриманням пенсії. Якщо

суми пенсії не були отримані з вини органу, що призначає і виплачує пенсію, вони виплачуються за минулий час без будь-яких обмежень з нарахуванням компенсації втрати частини доходів.

Виплата пенсії може бути припинена за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду чи суду. Це відбувається, якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості, або в разі виїзду пенсіонера за кордон, якщо інше не передбачено міжнародним договором. Пенсію перестають виплачувати також у разі смерті пенсіонера чи неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців поспіль.

Суми пенсій, що були виплачені надміру, внаслідок зловживань з боку пенсіонера або подання страхувальником недостовірних даних, можуть бути повернуті пенсіонером добровільно або стягнуті примусово за рішенням територіальних органів Пенсійного фонду чи в судовому порядку.

У разі виїзду пенсіонера на постійне місце проживання за кордон пенсія, призначена в Україні, виплачується за шість місяців наперед перед від'їздом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Продовження виплати пенсій здійснюється в разі виїзду пенсіонера за кордон у державу, з якою Україна уклала міжнародні договори з питань пенсійного забезпечення. На даний час такі договори укладено з Республікою Болгарія, Естонською Республікою, Латвійською Республікою, Литовською Республікою, Королівством Іспанія, Словацькою Республікою, Чеською Республікою.

71. Види довічних пенсій в накопичувальній пенсійній системі

Суб'єктами права на отримання пенсійних виплат у накопичувальній пенсійній системі є особи, від імені та на користь яких здійснюється накопичення та інвестування коштів.

Довічна пенсія є основною пенсійною виплатою, сума якої визначається в договорі страхування довічної пенсії. Вона сплачується у визначеному законом порядку застрахованій особі після досягнення нею пенсійного віку або членам її сім'ї чи спадкоємцям з коштів Накопичувального пенсійного фонду.

Законодавство передбачає декілька видів довічних пенсій. Це довічна пенсія з установленим періодом, довічна обумовлена пенсія та довічна пенсія подружжя. Зазвичай призначається лише один з видів довічної пенсії за вибором особи.

Довічна пенсія з установленим періодом — це щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, але не менше десяти років з дня її призначення. У разі смерті пенсіонера право на отримання призначеної довічної пенсії протягом установленого періоду мають спадкоємці, зазначені в договорі страхування довічної пенсії або визначені відповідно до Цивільного кодексу України.

Довічна обумовлена пенсія теж належить до щомісячних виплат. Вона виплачується протягом життя пенсіонера. Однак, якщо загальна сума цієї пенсії, виплачена пенсіонеру на момент смерті, є меншою, ніж сума вартості договору страхування довічної пенсії на час його укладення, то різниця коштів між зазначеними сумами виплачується спадкоємцям, що вказані у договорі страхування довічної пенсії або визначеним відповідно до Цивільного кодексу України.

Довічна пенсія подружжя також щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, а після його смерті — іншому з подружжя, який (яка) досяг загального пенсійного віку, аж до його смерті.

Вид пенсії, обраний застрахованою особою, зазначається в договорі страхування довічної пенсії.

72. Порядок укладення договору страхування довічної пенсії

Страхування та виплата довічної пенсії здійснюється згідно із Законом "Про страхування" страховою організацією, обраною застрахованою особою.

Розмір довічної пенсії розраховується страховою організацією, виходячи з вартості оплаченого договору страхування довічної пенсії, з урахуванням майбутнього інвестиційного доходу, забезпечуваного страховою організацією, видатків, пов'язаних з подальшим інвестуванням зазначених сум, та з урахуванням середньої для чоловіків і жінок величини тривалості життя. У договорі страхування довічної пенсії обов'язково зазначається рівень інвестиційного доходу, який застосовується для розрахунку обраної довічної пенсії.

Терміни та порядок виплати довічної пенсії визначаються договором страхування довічної пенсії. Для його укладення застрахована особа подає страховій організації заяву за встановленою формою. Крім того, вона повідомляє територіальний орган Пенсійного фонду про обрану нею страхову організацію та подає письмову заяву про перерахування коштів для оплати договору страхування довічної пенсії до цієї страхової організації. Відповідний орган Пенсійного фонду зобов'язаний не пізніше ніж через десять календарних днів з дня отримання такої заяви забезпечити перерахування коштів застрахованої особи до обраної нею страхової організації.

Територіальний орган Пенсійного фонду має право відмовити застрахованій особі в перерахуванні коштів страховій організації у випадках: 1) якщо договір страхування довічної пенсії укладено з особою, яка не має права на одержання довічної пенсії; 2) якщо договір страхування довічної пенсії укладено із страховою організацією, яка не відповідає вимогам, установленим для страхових організацій, які можуть здійснювати страхування і виплату довічних пенсій; 3) якщо договір страхування довічної пенсії укладено з порушенням або він суперечить вимогам пенсійного законодавства; 4) якщо територіальним органом Пенсійного фонду або застрахованою особою вже укладено договір страхування довічної пенсії; 5) якщо сума пенсійних активів, облікованих на накопичувальному пенсійному рахунку застрахованої особи, є меншою від мінімальної суми коштів, необхідних для оплати договору страхування довічної пенсії. В інших випадках відмова в перерахуванні коштів для оплати договору страхування довічної пенсії не допускається.

У разі якщо договір страхування довічної пенсії не укладено внаслідок смерті застрахованої особи чи визнання її безвісно відсутньою або оголошення померлою, територіальний орган Пенсійного фонду вживає заходів щодо виплати спадкоємцям належних застрахованій особі коштів.

Страхова організація оприлюднює показники вартості оплати договорів страхування всіх видів довічних пенсій, розрахункові розміри довічних пенсій у різному пенсійному віці за такими договорами, рівні інвестиційного доходу не пізніше ніж за десять днів до початку місяця, в якому вони набирають чинності, і використовує рівні інвестиційного доходу для всіх застрахованих осіб, які мають намір укласти договір страхування довічної пенсії протягом відповідного місяця.

Вартість оплати договорів страхування довічних пенсій усіх видів не може бути більшою за обчислену Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України.

Страхова організація розраховує розмір довічної пенсії протягом трьох робочих днів з дня отримання коштів на оплату договору страхування довічної пенсії.

Дострокове припинення дії договору страхування довічної пенсії за бажанням сторін забороняється.

73. Умови та порядок отримання одноразової виплати з коштів Накопичувального фонду

Особа має право на одноразову виплату в системі накопичувальної пенсійної системи у випадку:

1) досягнення особою загального пенсійного віку у разі, якщо сума належних застрахованій особі на момент набуття права на пенсію пенсійних активів не досягає мінімальної суми коштів, необхідної для оплати договору страхування довічної пенсії;

2) виїзду особи за кордон на постійне місце проживання.

Якщо застрахована особа визнана інвалідом I або II групи і набуває право на пенсію по інвалідності, належні їй пенсійні активи можуть за її вибором бути використані: 1) на отримання одноразової виплати незалежно від достатності суми коштів для оплати договору страхування довічної пенсії; 2) на оплату договору страхування довічної пенсії після досягнення нею загального пенсійного віку в разі достатності суми коштів для оплати договору страхування довічної пенсії.

Пенсійні активи, належні застрахованій особі, що визнана інвалідом III групи, залишаються в Накопичувальному фонді і після досягнення нею загального пенсійного віку використовуються на оплату договору страхування довічної пенсії, а при недостатності суми коштів для оплати такого договору — на отримання одноразової виплати.

Для отримання одноразової виплати застрахована особа або члени її сім'ї чи спадкоємці подають до територіального органу Пенсійного фонду заяву та документи, що підтверджують їх право на отримання цієї виплати.

Одноразова виплата здійснюється впродовж п'яти робочих днів після отримання заяви та необхідних документів.

74. Загальні умови призначення пенсій у недержавній пенсійній системі

Суб'єктами права на отримання пенсійних виплат у недержавній пенсійній системі є учасники недержавного пенсійного забезпечення — фізичні особи, на користь яких сплачуються пенсійні внески до пенсійного фонду, страхової організації або на депозитний рахунок до банківської установи і які мають право на недержавне пенсійне забезпечення на умовах і в порядку, визначених пенсійним контрактом, договором страхування або договором про відкриття депозитного рахунку.

Учасниками фонду можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Участь фізичних осіб у будь-якому недержавному пенсійному фонді є добровільною. При цьому фізична особа може бути учасником кількох пенсійних фондів за власним вибором.

У відкритих пенсійних фондах беруть участь фізичні особи незалежно від місця та характеру їхньої роботи. А учасниками професійного пенсійного фонду є лише фізичні особи, пов'язані за родом своєї професійної діяльності, визначеної у статуті фонду (наприклад, адвокати, нотаріуси). Що стосується корпоративних пенсійних фондів, то брати участь у них можуть фізичні особи, які перебувають (перебували) у трудових відносинах з роботодавцями-засновниками та роботодавцями-платниками цього фонду (наприклад, працівники ЛНУ ім. І. Франка є учасниками фонду, що заснований університетом).

За рахунок коштів недержавних пенсійних фондів здійснюється виплата довічних пенсій, пенсій на визначений строк та одноразових пенсійних виплат.

Розміри пенсійних виплат визначаються виходячи з сум пенсійних коштів, що обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду. Крім того, до уваги береться тривалість виплати та проводиться розрахунок величини пенсії на визначений строк за формулою та методикою, затвердженою Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України.

Пенсійні виплати здійснюються у грошовій формі в національній валюті України.

Адміністратор планує обсяг грошових коштів, необхідних для здійснення пенсійних виплат учасникам фонду відповідно до укладених пенсійних контрактів, та надає відповідну інформацію особам, що здійснюють управління пенсійними активами

цього фонду. Усе це визначається договором про управління активами.

Підставами для здійснення пенсійних виплат пенсійними фондами є:

1) досягнення учасником фонду пенсійного віку, визначеного відповідно до Закону "Про недержавне пенсійне забезпечення";

2) визнання учасника фонду інвалідом;

3) медично підтверджений критичний стан здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) учасника фонду;

4) виїзд учасника фонду на постійне проживання за межі України;

5) смерть учасника фонду.

Пенсійний вік, після досягнення якого учасник фонду має право на отримання пенсійної виплати, визначається за його заявою. Форма такої заяви встановлюється Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України, крім випадків, коли пенсійний вік визначається пенсійним контрактом, що встановлює обов'язковість відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення для окремих категорій громадян.

Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути меншим або більшим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, але не більше ніж на 10 років, якщо інше не визначено законами. Учасник фонду має право змінити визначений ним пенсійний вік, подавши про це заяву адміністратору не пізніше ніж за 15 робочих днів до настання визначеного ним пенсійного віку.

У заяві учасника фонду, де визначається дата настання його пенсійного віку, він зобов'язаний зазначити також вид обраної ним пенсійної виплати. Заява подається адміністратору пенсійного фонду не пізніше ніж за два місяці до настання пенсійного віку, визначеного учасником фонду.

У разі набуття учасником фонду права на отримання пенсії по інвалідності за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням виплата пенсії за рахунок коштів недержавного пенсійного фонду допускається раніше настання пенсійного віку, визначеного заявою учасника фонду. У цьому випадку він має право визначити свій пенсійний вік після настання інвалідності без урахування обмежень, встановлених Законом "Про недержавне пенсійне забезпечення".

Відмова або затримка у здійсненні пенсійних виплат забороняється, крім випадків, передбачених законом. У разі відмови або затримки пенсійних виплат учасник фонду має право

оскаржити дії осіб, які здійснюють пенсійні виплати, до Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України або до суду. Порушення строків здійснення пенсійних виплат є підставою для застосування санкцій, встановлених законом.

Пенсійні виплати з недержавного пенсійного фонду здійснюються незалежно від отримання виплати за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням або з інших джерел.

75. Пенсійний контракт

Пенсійний контракт укладається між пенсійним фондом та його вкладником. Від імені пенсійного фонду виступає його адміністратор та особа, яка сплачує пенсійні внески на користь учасника шляхом перерахування коштів до недержавного пенсійного фонду відповідно до умов пенсійного контракту.

Особі не може бути відмовлено в укладенні пенсійного контракту з відкритим пенсійним фондом. Адміністратор корпоративного або професійного пенсійного фонду може укладати пенсійні контракти тільки з тією особою, яка відповідає вимогам, визначеним законом та статутами відповідних пенсійних фондів.

Кожен вкладник фонду може укласти один або декілька пенсійних контрактів з адміністратором (адміністраторами) одного чи кількох пенсійних фондів на користь учасника недержавного пенсійного забезпечення.

У разі розірвання пенсійного контракту вкладником в односторонньому порядку він повинен укласти новий пенсійний контракт щодо участі в іншому пенсійному фонді (або укласти договір зі страховою організацією, або відкрити в банку пенсійний депозитний рахунок). При цьому пенсійні кошти вкладника фонду, який є учасником фонду, передаються за його рахунок до іншої фінансової установи, яка надає послуги з недержавного пенсійного забезпечення, в сумі, що обліковується на його індивідуальному пенсійному рахунку в пенсійному фонді і складається з пенсійних внесків, зроблених таким вкладником.

У разі припинення трудових відносин з роботодавцем-засновником або роботодавцем — платником корпоративного пенсійного фонду його учасник зобов'язаний розірвати пенсійний контракт з таким фондом та може укласти новий пенсійний контракт з адміністратором будь-якого іншого фонду, або укласти

договір із страховою організацією, чи відкрити в банку пенсійний депозитний рахунок. При цьому пенсійні кошти учасника фонду передаються до іншого пенсійного фонду, страхової організації або на пенсійний депозитний рахунок банку за рахунок учасника фонду, крім випадків припинення трудових відносин згідно з п.1 ст. 40 КЗпП. У такому випадку витрати на переведення пенсійних коштів учасника здійснюються за рахунок роботодавця.

Пенсійний контракт укладається у трьох примірниках, якщо вкладник не є учасником відповідного пенсійного фонду, або у двох — якщо вкладник є учасником фонду.

Істотними умовами пенсійного контракту є: 1) паспортні дані вкладника фонду та його ідентифікаційний номер (якщо вкладником є фізична особа) або повне найменування, місцезнаходження (юридична адреса) постійно діючого органу управління, реєстраційні та банківські реквізити вкладника фонду; 2) паспортні дані учасника фонду та його ідентифікаційний номер; 3) посилання на обрану вкладником фонду пенсійну схему; 4) строк дії пенсійного контракту, умови його зміни та розірвання; 5) порядок розрахунків між пенсійним фондом та учасником фонду у разі дострокового розірвання пенсійного контракту або ліквідації пенсійного фонду; 6) права, обов'язки, відповідальність сторін та порядок розв'язання спорів; 7) розмір пенсійних внесків та умови його зміни; 8) інші умови за погодженням сторін.

Пенсійний контракт набирає чинності з моменту його підписання вкладником фонду та адміністратором.

Дія пенсійного контракту вважається закінченою: 1) після повного виконання вкладником фонду своїх зобов'язань за пенсійним контрактом та укладення учасником (учасниками) фонду договору про виплату пенсії на визначений строк з пенсійним фондом; 2) після передачі пенсійних коштів учасника фонду страховій організації відповідно до укладеного учасником фонду договору страхування довічної пенсії; 3) після передачі пенсійних коштів учасника фонду банківській установі відповідно до укладеного учасником фонду договору про відкриття пенсійного депозитного рахунку; 4) у разі смерті учасника фонду та виконання передбачених у зв'язку з цим умов; 5) у разі ліквідації пенсійного фонду; 6) у разі заміни вкладником пенсійного фонду; 7) у разі ліквідації вкладника фонду — юридичної особи, без визначення його правонаступника; 8) у разі дострокового розірвання контракту; 9) в інших випадках, передбачених пенсійним контрактом.

76. Пенсійні схеми

Умови та порядок здійснення пенсійними фондами недержавного пенсійного забезпечення визначаються пенсійними схемами, які розробляються з дотриманням вимог нормативно-правових актів з питань недержавного пенсійного забезпечення.

Пенсійна схема — це сукупність умов та процедур, що визначають функціонування недержавного пенсійного забезпечення. Принцип дії пенсійної схеми та її елементи визначаються у статуті недержавного пенсійного фонду.

Кожен пенсійний фонд може використовувати декілька пенсійних схем.

За формою зобов'язань щодо виплати пенсій розрізняють два типи пенсійних схем:

1) програма пенсійного забезпечення з визначеними пенсійними виплатами. За нею суму пенсійних виплат особі обчислюють на підставі формули з врахуванням величини заробітної плати працівника протягом періоду, визначеного у законодавстві, та стажу його роботи. Розмір пенсії, що її отримуватиме особа, не залежатиме від загальної суми її пенсійних внесків до пенсійного фонду;

2) програма пенсійного забезпечення з визначеними пенсійними внесками. За нею величину пенсійних виплат визначають на підставі загальної суми реальних пенсійних внесків до пенсійного фонду та на підставі суми інвестиційного доходу, одержаного від інвестування. Величина майбутньої пенсії безпосередньо залежить від того, скільки коштів накопичено на індивідуальному рахунку і який дохід одержано від інвестування.

Вкладники фонду мають право вільного вибору пенсійної схеми та її зміни, але не частіше одного разу на 6 місяців.

77. Довічний ануїтет (довічна пенсія в системі недержавного пенсійного забезпечення)

Довічна пенсія виплачується страховою організацією на підставі договору страхування після досягнення особою пенсійного віку відповідно до законодавства про страхування.

Величину ануїтету визначають на підставі суми пенсійних активів, яка була на рахунку застрахованої особи на момент її виходу на пенсію. При цьому також враховується майбутній

інвестиційний дохід та видатки, що виникатимуть у процесі подальшого інвестування зазначених сум.

Умови виплати довічної пенсії вказуються у договорі страхування, укладеному із страховою організацією. Договір страхування довічної пенсії укладається між учасником фонду та страховою організацією згідно із законодавством про страхування з урахуванням вимог, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення та пенсійним контрактом, після настання пенсійного віку, визначеного учасником фонду.

Страхова організація розраховує розмір довічної пенсії, який зазначається в договорі страхування. У разі перерахування до страхової організації грошових коштів для оплати договору страхування довічної пенсії у сумі, яка не відповідає тій, що визначена у заяві особи, розмір пенсії повинен бути скоригований протягом трьох днів після отримання грошових коштів від пенсійного фонду.

Для забезпечення виплати довічної пенсії страховою організацією адміністратор зобов'язаний на підставі заяви учасника фонду забезпечити перерахування відповідній страховій організації пенсійних коштів, що належать учаснику фонду, протягом п'яти робочих днів після отримання заяви.

Пенсійні кошти перераховуються страховій організації у сумі, визначеній в заяві учасника фонду, виходячи із суми, облікованої на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду на день настання визначеного ним пенсійного віку. У разі несвоєчасного перерахування пенсійних коштів учасника фонду страховій організації адміністратор за власний рахунок сплачує учаснику фонду пеню в розмірі подвійної облікової ставки Національного банку України в розрахунку на один день від суми, що підлягає перерахуванню, за кожний день прострочення платежу.

Якщо сума пенсійних коштів, що підлягає перерахуванню страховій організації, не досягає розміру мінімальної суми пенсійних накопичень, встановленого Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України, учасник фонду (а в разі його смерті — спадкоємці) має право отримати належні йому пенсійні кошти як одноразову пенсійну виплату.

Порушення адміністратором або страховою організацією, з якою укладено договір страхування довічної пенсії, встановленого пенсійним контрактом або договором страхування порядку виплати відповідної пенсії не може бути підставою для будь-якого обмеження права учасника фонду на належні йому пенсійні кошти та обумовлені виплати.

78. Пенсія на визначений термін

Виплачується періодично, протягом визначеного терміну з коштів, накопичених на індивідуальному пенсійному рахунку особи. Обчислюють її з розрахунку, що термін виплати повинен становити не менше 10 років від початку здійснення першої виплати.

Розмір пенсії на визначений строк обчислюється за методикою, затвердженою Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України.

Виявивши бажання отримувати пенсію на визначений строк, учасник фонду повідомляє про це адміністратора.

Виплата пенсії на визначений строк, що здійснюється за рахунок коштів пенсійного фонду, розпочинається з дня досягнення учасником фонду віку, визначеного в його заяві, із здійсненням першої виплати протягом 45 робочих днів.

Договір про виплату пенсії на визначений строк укладається у письмовій формі. При цьому обов'язковою умовою є ознайомлення особи, яка укладає договір, з пам'яткою, що містить роз'яснення основних положень договору про виплату пенсії, складеною відповідно до вимог, встановлених Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України.

Під час виплати пенсії на визначений строк учасник фонду може перейти до іншого пенсійного фонду з метою подальшого отримання пенсії обраного виду. При цьому пенсійний фонд, до якого перейшов учасник фонду, продовжує виплату такої пенсії протягом строку, що залишився.

Під час виплати пенсії на визначений строк учасник фонду може укласти із страховою організацією договір страхування довічної пенсії з оплатою такого договору за рахунок пенсійних коштів, які обліковуються на його індивідуальному пенсійному рахунку в пенсійному фонді.

Адміністратор, що здійснює виплату пенсії на визначений строк, зобов'язаний відшкодувати особі, з якою укладено відповідний договір, збитки, завдані внаслідок недотримання умов договору, згідно із законом.

79. Пенсійна виплата, що здійснюється одноразово в недержавній пенсійній системі

Виплати здійснюються адміністратором одноразово на вимогу учасника фонду в разі: 1) медично підтвердженого критичного стану здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) або настання інвалідності учасника фонду; 2) коли сума належних учаснику фонду пенсійних коштів на дату настання у нього пенсійного віку не досягає мінімального розміру суми пенсійних накопичень, встановленого Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України; 3) виїзду учасника фонду на постійне проживання за межі України.

Право на одноразову пенсійну виплату мають також спадкоємці учасника фонду після смерті останнього.

Для отримання пенсійної виплати, що здійснюється одноразово, учасники фонду, а у разі смерті учасника — його спадкоємці, подають адміністратору заяву та документи, які підтверджують їхнє право на отримання цієї виплати.

Пенсійна виплата, що здійснюється одноразово, визначається виходячи із суми пенсійних коштів, які обліковуються на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду на день подання заяви на отримання такої виплати.

Вона проводиться протягом п'яти робочих днів після отримання відповідної заяви та необхідних документів. У разі порушення строку виплати адміністратор за власний рахунок сплачує отримувачу пенсійної виплати пеню в розмірі подвійної облікової ставки Національного банку України в розрахунку на один день від суми, що підлягала виплаті, за кожний день прострочення платежу, у порядку, визначеному Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України.

Розділ 10
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПЕНСІЙ

80. Поняття та правові ознаки спеціальних пенсій, що передбачені законодавством України

Під спеціальними пенсіями розуміють пенсії, які призначаються громадянам у зв'язку з роботою на певних посадах, пов'язаних із виконанням соціально значущих обов'язків, і виплачуються за рахунок різних джерел, право на які, а також порядок призначення і виплати визначаються спеціальним законодавством, що ухвалене стосовно певних осіб, які виконують державні чи інші суспільно значущі функції. Спеціальному правовому регулюванню підлягає і пенсійне забезпечення осіб, які постраждали внаслідок техногенних та екологічних катастроф.

Характерними ознаками спеціальних пенсій є:

— змішаний порядок їх фінансування. Це можуть бути надходження Пенсійного фонду, бюджетні та інші джерела;

— право на них виникає за наявності спеціального стажу роботи на відповідних посадах;

— вони, як правило, виплачуються у підвищеному розмірі порівняно із страховими пенсіями;

— умови призначення спеціальних пенсій, а також їх розміри й категорії осіб, що мають на них право, регулюються спеціальними законами;

— обов'язковою умовою призначення спеціальних пенсій є звільнення громадянина з посади, яка дає право на таку пенсію;

— спеціальні суб'єкти отримання спеціальних пенсій.

Суб'єктами отримання спеціальних пенсій є:

— особи, звільнені з військової служби, та деякі інші особи;

— особи, які виконують обов'язки державної служби (державні службовці та прирівняні до них особи, посадові особи місцевого самоврядування, народні депутати, судді і службові особи органів прокуратури);

— наукові (науково-педагогічні) працівники;

— особи, як мають особливі заслуги перед Україною;

— особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Залежно від соціального ризику спеціальні пенсії, як і страхові, поділяються на пенсії за віком, по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника.

81. Державні пенсії особам, звільненим з військової служби, та деяким іншим особам

Законом "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" визначено дві основні групи суб'єктів пенсійних прав:

1) військовослужбовці та особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ;

2) особи, які мають право на пенсію нарівні з військовослужбовцями.

До першої групи належать:

а) особи офіцерського складу, прапорщики і мічмани, військовослужбовці надстрокової служби та військової служби за контрактом;

б) особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ України, особи начальницького складу податкової міліції, особи начальницького і рядового складу Державної кримінально-виконавчої служби України, особи начальницького і рядового складу органів і підрозділів цивільного захисту;

в) особи із числа військовослужбовців Збройних Сил, інших військових формувань, органів державної безпеки і внутрішніх справ колишнього Союзу РСР, Національної гвардії України, Прикордонних військ України, військ цивільної оборони України;

г) особи начальницького і рядового складу державної пожежної охорони;

д) громадяни інших держав із числа військовослужбовців збройних сил та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства цих держав, які постійно проживають в Україні, і відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, їх пенсійне забезпечення здійснюється згідно із законодавством держави, на території якої вони проживають;

е) особи із числа військовослужбовців строкової служби та члени сімей осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби і військової служби за контрактом та деяких інших осіб, які мають право на пенсію, у передбачених Законом "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" випадках.

Нарівні з військовослужбовцями строкової служби та членами їхніх сімей право на пенсію також мають (друга група суб'єктів):

а) партизани і підпільники, визнані такими законодавством України, які не займали командні посади, та члени їх сімей;

б) робітники і службовці відповідних категорій, що визначаються Кабінетом Міністрів України, які стали інвалідами у зв'язку з пораненням, каліцтвом або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на військовій службі в період Великої Вітчизняної війни чи на роботі у районах воєнних дій (на прифронтових ділянках залізниць, спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз, аеродромів тощо), і члени їх сімей;

в) громадяни, які стали інвалідами у зв'язку з пораненням, каліцтвом або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням у винищувальних батальйонах, взводах і загонах захисту народу, та члени їх сімей;

г) військовозобов'язані, призвані на навчальні, спеціальні або перевірочні збори, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, що їх вони дістали при виконанні службових обов'язків у період проходження цих зборів, та члени їх сімей;

д) працівники воєнізованої охорони, які не підлягають державному соціальному страхуванню, та члени їх сімей.

Пенсійне забезпечення осіб, які займали командні посади, що відповідають посадам офіцерського складу, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах, визнаних такими законодавством України, у складі 1-го Чехословацького армійського корпусу під командуванням Л. Свободи та членів їхніх сімей здійснюється на підставах, встановлених законом для осіб офіцерського складу та членів їхніх сімей.

Пенсійне забезпечення жінок, що були у добровільному порядку зараховані на дійсну військову службу на посади солдатів, матросів, сержантів і старшин, та членів їхніх сімей здійснюється на підставах, встановлених законом для військовослужбовців надстрокової служби і військової служби за контрактом та членів їхніх сімей.

Закон "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" передбачає, що залежно від соціального ризику можуть призначатися такі види пенсій: а) довічні пенсії за вислугу років за наявності визначеної законом вислуги років; б) пенсії по інвалідності; в) пенсії у зв'язку з втратою годувальника членам сім'ї померлого військовослужбовця.

Пенсійне забезпечення військовослужбовців строкової служби та членів їхніх сімей здійснюється органами Пенсійного фонду України. Натомість особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та членам їхніх сімей пенсійне забезпечення здійснюється Міністерством оборони України, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах охорони державного кордону України, Управлінням державної охорони, органами управління інших військових формувань, Службою безпеки України, Службою зовнішньої розвідки України, Міністерством внутрішніх справ України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державною податковою адміністрацією України, Державним департаментом України з питань виконання покарань, Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерством транспорту та зв'язку України.

Пенсії за вислугу років призначаються:

а) особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які мають вислугу 20 років і більше: за вислугу 20 років — 50%, а звільненим у відставку за віком або за станом здоров'я — 55% відповідних сум грошового забезпечення; за кожний рік вислуги понад 20 років пенсія збільшується на 3% відповідних сум грошового забезпечення;

б) особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які мають загальний трудовий стаж 25 календарних років і більше, з яких не менше 12 років і 6 місяців становить військова служба або служба в органах внутрішніх справ: за загальний трудовий стаж 25 років — 50% і за кожний

рік стажу понад 25 років пенсія підвищується на один відсоток відповідних сум грошового забезпечення;

в) особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, які звільняються з військової служби на умовах Закону України від 15 червня 2004 р. "Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей": за вислугу 15 років — 40% відповідних сум грошового забезпечення із збільшенням цього розміру на 2% за кожний повний рік вислуги понад 15 років, але не більше ніж 50% відповідних сум грошового забезпечення.

Мінімальний розмір пенсії за вислугу років відповідно до Закону "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб" не повинен бути нижчим за мінімальний розмір страхової пенсії за віком.

Загальний розмір пенсії за вислугу років військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ не повинен перевищувати 90% відповідних сум грошового забезпечення, а особам, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження служби і віднесені до категорії 1 — 100%, до категорії 2 — 95%.

До пенсії за вислугу років, що призначається особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам, які мають право на пенсію за цим Законом (у тому числі до обчисленої в мінімальному розмірі), нараховуються надбавки.

Наступним видом пенсій особам, звільненим з військової служби, та деяким іншим особам, є ***пенсії по інвалідності***.

Пенсія по інвалідності може бути призначена, якщо інвалідність настала: в період проходження служби або не пізніше трьох місяців після звільнення зі служби, або якщо інвалідність настала пізніше тримісячного терміну після звільнення зі служби, але внаслідок захворювання (травми, поранення, контузії, каліцтва тощо), яке виникло в період проходження військової служби чи під час перебування в полоні або заручником, якщо полонення чи захоплення заручником не було добровільним і особа, перебуваючи в полоні або заручником, не вчинила злочину проти миру і людства.

Пенсії по інвалідності призначаються в таких розмірах:

а) інвалідам війни I групи — 100%, II групи — 80%, III групи — 60% відповідних сум грошового забезпечення (заробітку);

б) іншим інвалідам I групи — 70%, II групи — 60%, III групи — 40% відповідних сум грошового забезпечення (заробітку).

Мінімальні розміри пенсій по інвалідності встановлені диференційовано залежно від причин та групи інвалідності. Зокрема, інвалідам війни з числа солдатів і матросів строкової служби I групи — у розмірі чотирьох мінімальних пенсій за віком, II групи — трьох з половиною мінімальних пенсій за віком, III групи — двох мінімальних пенсій за віком; інвалідам з числа єфрейторів (старших солдатів) і сержантів, старших матросів і старшин строкової служби — у розмірі 110%, з числа прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби та військової служби за контрактом, осіб молодшого начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ і державної пожежної охорони — 120%, а з числа осіб офіцерського складу та осіб начальницького складу (крім молодшого) органів внутрішніх справ і державної пожежної охорони — 130% відповідних мінімальних розмірів пенсій для інвалідів з числа солдатів і матросів строкової служби.

Наступним видом пенсій, які призначаються відповідно до Закону "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб", є ***пенсії у зв'язку із втратою годувальника***. Вони призначаються за умови, що годувальник помер у період проходження служби чи не пізніше трьох місяців після звільнення з неї, незалежно від причин смерті, або ж смерть наступила пізніше трьох місяців після звільнення зі служби, однак її причиною були поранення, контузія, каліцтво чи захворювання, одержане під час проходження служби.

Сім'ї пенсіонерів з числа військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та інших осіб мають право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника, якщо годувальник помер у період одержання пенсії або не пізніше 5 років після припинення її виплати.

Право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника мають непрацездатні члени сімей загиблих, померлих або таких, що пропали безвісти військовослужбовців, які перебували на їх утриманні, тобто одержували від них допомогу, яка була для них постійним і основним джерелом засобів до існування.

Пенсія у зв'язку із втратою годувальника залежить від причини його смерті і призначається в таких розмірах:

а) членам сімей військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних при захисті

Батьківщини, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи або виконанні інших обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях та підпільних організаціях і групах, визнаних такими законодавством України, ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи участю у бойових діях у мирний час — 40% заробітку годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї. В таких же розмірах, незалежно від причини смерті годувальника, обчислюються пенсії членам сімей померлих пенсіонерів з числа інвалідів війни та членам сімей, до складу яких входять діти, які втратили обох батьків;

б) сім'ям військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, які померли внаслідок каліцтва, одержаного в результаті нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням служби, — 30% заробітку годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї.

Дітям, які втратили обох батьків, пенсія обчислюється виходячи із заробітку обох батьків.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається на весь період, упродовж якого вони вважаються непрацездатними.

82. Пенсійне забезпечення державних службовців

Пенсійне забезпечення державних службовців відбувається відповідно до Закону "Про державну службу".

Особливістю пенсій, що передбачені цим Законом, є те, що за його нормами пенсії призначаються не лише державним службовцям, а й деяким іншим категоріям осіб. Це, зокрема, стосується журналістів державних і комунальних засобів масової інформації, службових осіб Національного банку України, працівників дипломатичної служби, працівників органів судової експертизи, посадових осіб митних органів, помічників-консультантів народних депутатів.

Державним службовцям призначаються: пенсія за віком, пенсія по інвалідності, а членам сім'ї померлого державного службовця, які були на його утриманні, призначається пенсія у зв'язку із втратою годувальника.

Умовами набуття прав на ***пенсію за віком*** державного службовця є:

— досягнення ними загального пенсійного віку, встановленого законодавством (чоловіки — 60 років, жінки — 55 років);

— наявність у особи загального страхового стажу, а також спеціального стажу державної служби. Щодо тривалості загального стажу, то він повинен становити для чоловіків — 25 років, для жінок — 20 років. Спеціальний стаж перебування на державній службі закон встановлює тривалістю не менше 10 років[1];

— обов'язкове звільнення з посади державного службовця і вихід його на пенсію. У разі наявності стажу державної служби не менше 20 років пенсія призначається незалежно від місця роботи на час досягнення пенсійного віку.

У тому випадку, коли державного службовця було звільнено з державної служби у зв'язку з засудженням за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища, або вчиненням корупційного діяння, він позбавляється права на одержання спеціальної пенсії. В таких випадках пенсія державному службовцю призначається на загальних підставах.

Пенсії державним службовцям призначаються у розмірі 80% суми заробітної плати, на яку нараховуються внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування без обмеження граничного розміру пенсії.

За кожний повний рік роботи понад 10 років на державній службі пенсія збільшується на 1% заробітку, але не більше 90% заробітної плати без обмеження граничного розміру пенсії.

Пенсія державному службовцю виплачується у повному розмірі незалежно від його заробітку (прибутку), одержуваного після виходу на пенсію.

Державним службовцям, які у період перебування на державній службі визнані інвалідами I та II груп, незалежно від причини інвалідності ***пенсія по інвалідності*** призначається в розмірах, передбачених Законом "Про державну службу", після припинення ними державної служби за наявності стажу державної служби не менше 10 років та страхового стажу, встановленого для призначення пенсії по інвалідності відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

---

[1] Порядок обчислення спеціального стажу державної служби регулюється постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 1994 р. № 283 "Про Порядок обчислення стажу державної служби".

Якщо ж інвалідність настала внаслідок нещасного випадку або професійного захворювання, то пенсія по інвалідності призначається незалежно від загального страхового стажу.

В разі смерті державного службовця членам його сім'ї призначається ***пенсія у зв'язку із втратою годувальника.***

Ця пенсія призначається у разі смерті особи у період перебування на державній службі за наявності у померлого годувальника стажу державної служби не менше 10 років непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, у розмірі на одного непрацездатного члена сім'ї — 70 відсотків суми заробітної плати померлого годувальника, а на двох і більше членів сім'ї — 90 відсотків. До непрацездатних членів сім'ї належать особи, зазначені в ст. 36 Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

За такими ж правилами призначаються пенсії журналістам державних і комунальних засобів масової інформації[1], працівникам установ Національного банку України[2], помічникам-консультантам народних депутатів України[3], працівникам дипломатичної служби[4], службовим особам митних органів[5], працівникам органів судової експертизи[6], які, як вже зазначалося, прирівняні у пенсійному забезпеченні до державних службовців.

83. Пенсійне забезпечення посадових осіб місцевого самоврядування

Посадовою особою органу місцевого самоврядування вважається особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету[7].

При призначенні ***пенсій за віком*** виділяють дві різні категорії посадових осіб органів місцевого самоврядування:

---

[1] Закон України від 23 вересня 1997 р. "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів".

[2] Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. № 332 "Деякі питання пенсійного забезпечення службовців Національного банку".

[3] Положення про помічника-консультанта народного депутата України. Затверджене постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 р.

[4] Закон України від 20 вересня 2001 р. "Про дипломатичну службу".

[5] Митний кодекс України від 11 липня 2002 р.

[6] Закон України від 25 лютого 1994 р. "Про судову експертизу".

[7] Закон України від 7 червня 2001 р. "Про службу в органах місцевого самоврядування".

1) посадові особи, які призначалися чи затверджувалися відповідною радою або відповідною посадовою особою;

2) посадові особи, які працювали на виборних посадах в органах місцевого самоврядування, куди були обрані відповідною територіальною громадою чи відповідною радою.

Першій категорії осіб пенсія призначається на умовах, визначених Законом "Про державну службу".

Що ж до другої категорії, то тут законодавством встановлено дещо відмінні умови пенсійного забезпечення. Зокрема, тим посадовим особам місцевого самоврядування, які працювали на виборних посадах в органах місцевого самоврядування 8 років і більше за наявності загального страхового стажу для чоловіків не менше 25 років і для жінок не менше 20 років, пенсія призначається незалежно від того, де вони працювали перед призначенням пенсії.

Виборними посадами в органах місцевого самоврядування вважаються посади сільських, селищних, міських голів, голів та заступників голів районних у містах, районних, обласних рад, секретарів сільських, селищних, міських рад та голів постійних комісій з питань бюджету обласних рад, які працюють на постійній основі.

Розмір пенсії за віком посадовим особам місцевого самоврядування встановлюється згідно із Законом "Про державну службу".

Пенсія по інвалідності призначається посадовим особам місцевого самоврядування на умовах, передбачених Законом "Про службу в органах місцевого самоврядування". Особи, визнані інвалідами I або II групи, за умови, що інвалідність настала в період перебування на службі в органах місцевого самоврядування, мають право на таку пенсію за наявності стажу служби в органах місцевого самоврядування або державної служби не менше 10 років. При цьому необхідно враховувати вимоги законодавства про страхові пенсії щодо необхідності загального страхового стажу залежно від причини інвалідності.

У зв'язку з втратою годувальника пенсія призначається членам сім'ї померлої посадової особи місцевого самоврядування, якщо смерть годувальника настала в період перебування на службі в органах місцевого самоврядування за наявності у померлого стажу служби в органах місцевого самоврядування або державної служби не менше 10 років. Тут також необхідно враховувати загальні вимоги — загальний страховий стаж померлого та причини настання його смерті.

84. Пенсійне забезпечення народних депутатів

Пенсійне забезпечення народних депутатів України здійснюється відповідно до Закону "Про статус народного депутата".

Пенсія за віком призначається народним депутатам у разі досягнення ними встановленого законодавством пенсійного віку: чоловіки — 60 років, жінки — 55 років, за наявності загального страхового стажу, що визначений пенсійним законодавством.

Після закінчення депутатських повноважень народному депутату може бути призначена пенсія достроково, але не раніше ніж за два роки до встановленого законом пенсійного віку. При цьому наявність встановленого законодавством загального страхового стажу є обов'язковою.

Розмір пенсії за віком народному депутату становить 80% від місячної заробітної плати нині працюючого народного депутата. За кожний повний рік роботи понад 25 років для чоловіків і 20 років для жінок пенсія за віком збільшується на 1% заробітку, але не більше ніж до 90% без обмеження граничного розміру пенсії. При зміні розмірів заробітної плати працюючих депутатів відповідно проводиться перерахунок розміру пенсій.

Пенсія по інвалідності народному депутату призначається у разі встановлення йому інвалідності I або II групи. При цьому загальний страховий стаж та причина інвалідності до уваги не беруться. Розмір пенсії по інвалідності визначається за тими ж правилами, що і розмір пенсії за віком.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається в разі смерті народного депутата непрацездатним членам його сім'ї, які перебувають на його утриманні. Дітям така пенсія призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні померлого годувальника. Перелік осіб, які вважаються утриманцями і відповідно мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, визначається законодавством про пенсійне забезпечення. Право на цей вид пенсії не залежить від причини смерті народного депутата, а також від наявності у нього загального страхового стажу.

Розмір пенсії у зв'язку з втратою годувальника на одного утриманця становить 70% заробітної плати працюючого народного депутата; на двох і більше утриманців розмір пенсії становить 90% заробітку працюючого народного депутата.

85. Пенсійне забезпечення суддів і службових осіб органів прокуратури

Спеціальні пенсії призначаються прокурорам і слідчим незалежно від віку, які мають стаж роботи не менше 20 років, у тому числі на посадах прокурорів і слідчих прокуратури не менше 10 років. Розмір пенсії становить 80% від суми їх середньомісячної зарплати. За кожний повний рік роботи понад 10 років на цих посадах пенсія збільшується на 2%, але не більше 90% відсотків місячного заробітку.

Тим особам, які не мають обов'язкової 20-річної вислуги, але стаж роботи в органах прокуратури становить не менше 10 років, при досягненні чоловіками 55 років і стажу 25 років, а жінками — 50 років і стажу відповідно 20 років, пенсія призначається пропорційно кількості повних років роботи на прокурорських посадах з розрахунку 80% місячного заробітку за 20 років вислуги. Право на пенсію мають прокурори та слідчі прокуратур, які перед зверненням за призначенням пенсії працювали в органах прокуратури.

Прокурорам і слідчим, що визнані інвалідами I та II групи, призначається ***пенсія по інвалідності*** за наявності стажу роботи в органах прокуратури не менше 10 років у розмірі 80% місячного заробітку.

Права на пенсію не мають особи, звільнені з роботи за порушення дисципліни з позбавленням класного чину за вчинення корупційного діяння або за вироком суду, засуджені за умисний злочин, вчинений з використанням посадового становища.

Особам, які перебували на утриманні померлого прокурора чи слідчого прокуратури призначається ***пенсія у зв'язку з втратою годувальника***, якщо стаж їх роботи в органах прокуратури був не менше 10 років. Розмір пенсії становить 60% від місячного заробітку на одного утриманця і 80% — на двох та більше утриманців.

Пенсії прокурорам і слідчим прокуратури виплачуються за рахунок коштів Державного бюджету України.

Суддям, які вийшли у відставку, за наявності відповідного віку і стажу роботи виплачується пенсія на умовах, передбачених Законом "Про державну службу". Судді у відставці, який має стаж роботи на посаді судді не менше 20 років, виплачується за його вибором пенсія або звільнене від сплати податку щомісячне довічне грошове утримання в розмірі 80 відсотків

заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. За кожний повний рік роботи понад 20 років на посаді судді розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж до 90 відсотків заробітку судді без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання. Судді у відставці, який має стаж роботи на посаді судді менше 20 років і досяг 55-річного віку (для жінок — 50 років), розмір щомісячного грошового утримання обчислюється пропорційно кількості повних років роботи на посаді судді. При досягненні таким суддею пенсійного віку за ним зберігається право на одержання щомісячного довічного грошового утримання в зазначеному розмірі, або, за його вибором, призначається пенсія на умовах, передбачених Законом "Про державну службу".

Судді, звільненому з посади у зв'язку з засудженням за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища або вчиненням корупційного діяння, пенсія призначається на загальних підставах.

86. Пенсійне забезпечення наукових (науково-педагогічних) працівників

Ці пенсії призначаються згідно із Законом "Про наукову і науково-технічну діяльність". Науковими працівниками вважаються особи, які за основним місцем роботи професійно займаються науковою, науково-технічною, науково-організаційною або науково-педагогічною діяльністю, мають відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, що підтверджене результатами атестації, і працюють на посадах наукових працівників.

Науково-педагогічними працівниками, що теж мають право на пенсію за цим Законом, є особи, які за основним місцем роботи займаються професійно педагогічною та науковою або науково-технічною діяльністю у вищих навчальних закладах та закладах післядипломної освіти III—IV рівнів акредитації і працюють на посадах науково-педагогічних працівників відповідно до ст. 48 Закону "Про вищу освіту".

Пенсія за віком науковому (науково-педагогічному) працівнику призначається при досягненні пенсійного віку і за наявності загального та спеціального трудового стажу: чоловікам — віком 60 років за наявності стажу роботи не менше 25 років, у

т.ч. стажу наукової роботи не менше 20 років; жінкам — віком 55 років за наявності стажу роботи не менше 20 років, у т.ч. стажу наукової роботи не менше 15 років.

Пенсії науковим (науково-педагогічним) працівникам призначаються у розмірі 80% заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника за основним місцем роботи, яка визначається відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". За кожний повний рік роботи понад вищевказаний стаж пенсія збільшується на 1% заробітної плати, але не більше 90% середньомісячної заробітної плати. При цьому граничний розмір пенсії не обмежується.

Науковим (науково-педагогічним) працівникам у разі визнання їх інвалідами може призначатися ***пенсія по інвалідності***. Пенсія по інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання науковому (науково-педагогічному) працівнику призначається в таких розмірах: інвалідам I групи — 80% заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника; II групи — 60% заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника; III групи — 40% заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника.

Науковим (науково-педагогічним) працівникам, які стали інвалідами I, II, III групи внаслідок загального захворювання, призначається пенсія по інвалідності у розмірі пенсії наукового (науково-педагогічного) працівника незалежно від віку: чоловікам — за наявності стажу роботи не менше 25 років, у т.ч. стажу наукової роботи на державних підприємствах, в установах, організаціях не менше 20 років; жінкам — за наявності стажу роботи не менше 20 років, у т.ч. стажу наукової роботи на державних підприємствах, в установах, організаціях не менше 15 років.

Пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого наукового (науково-педагогічного) працівника (годувальника), які були на його утриманні (при цьому дітям пенсія призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника), у розмірі 80% пенсії наукового (науково-педагогічного) працівника на трьох непрацездатних членів сім'ї, 60% — на двох непрацездатних членів сім'ї і 40% — на одного непрацездатного члена сім'ї.

87. Правове регулювання пенсій за особливі заслуги перед Україною

Пенсії за особливі заслуги перед Україною встановлюються громадянам, які мають значні заслуги у сфері державної, громадської або господарської діяльності та досягнення у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту тощо.

Закон України від 1 червня 2000 р. "Про пенсії за особливі заслуги перед Україною" встановлює, що за особливі заслуги перед Україною можуть виплачуватись пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та за вислугу років.

Така пенсія встановлюється як надбавка до розміру пенсії, на яку має право особа згідно із законом, у відсотках до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Право на пенсію за особливі заслуги перед Україною мають: Герої України, Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, особи, нагороджені орденом Леніна, орденом Слави трьох ступенів, орденом Трудової Слави трьох ступенів, чотирма і більше медалями "За відвагу", чотирма і більше орденами України та колишнього Союзу РСР, повні кавалери ордена "За службу Родине в Вооруженных Силах СССР", особи, відзначені почесним званням України, колишніх Союзу РСР та Української РСР "народний". Пенсія для них встановлюється у розмірі від 35 до 40 відсотків від прожиткового мінімуму.

Наступну групу осіб, що мають право на цю пенсію, становлять ветерани Великої Вітчизняної війни, учасники бойових дій проти Японії у 1938, 1939, 1945 роках (у тому числі на території Монголії), нагороджені за бойові дії орденом, медаллю "За відвагу" або медаллю Ушакова, партизани Великої Вітчизняної війни, нагороджені медаллю "За відвагу", незалежно від часу нагородження; видатні спортсмени — переможці Олімпійських та Параолімпійських ігор, Всесвітніх ігор глухих, чемпіони і рекордсмени світу та Європи, а також космонавти, які здійснили політ у космос, члени льотно-випробувальних екіпажів літаків і народні депутати України, депутати колишніх Союзу РСР та Української РСР, члени Кабінету Міністрів України та уряду колишньої Української РСР.

Усім цим особам пенсія за особливі заслуги перед Україною встановлюється у розмірі від 25 до 35 відсотків від величини прожиткового мінімуму.

Мають право на цю пенсію також особи, відзначені почесним званням України, колишніх Союзу РСР та Української РСР

"заслужений", державними преміями України, колишніх Союзу РСР та Української РСР, депутати чотирьох і більше скликань Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад, районних, районних у містах, міських рад міст обласного значення, матері, які народили або усиновили п'ятеро і більше дітей та виховали їх до шестирічного віку.

Для цих громадян пенсія встановлюється у розмірі від 20 до 25 відсотків прожиткового мінімуму, що визначений для осіб, які втратили працездатність.

У кожному конкретному випадку розмір пенсії за особливі заслуги визначається спеціальною комісією.

У випадку смерті особи, яка мала право на пенсію за особливі заслуги перед Україною, непрацездатні утриманці померлого мають право на встановлення надбавки до пенсії на одного непрацездатного — 70%, а на двох і більше утриманців — 90% надбавки до пенсії померлого годувальника або надбавки до пенсії, що могла бути йому призначена. Коло непрацездатних утриманців, які мають право на пенсію, визначене законодавством про пенсійне забезпечення.

У разі смерті військовослужбовця, особи начальницького або рядового складу органів внутрішніх справ, які загинули під час виконання службових обов'язків (померли внаслідок поранення, одержаного під час виконання службових обов'язків) і були посмертно нагороджені державними нагородами України, непрацездатні члени сім'ї померлого мають право на встановлення до пенсії надбавки для одного непрацездатного члена сім'ї — 70%, а двох і більше — 90% від розміру надбавки, що передбачений для померлого годувальника. Надбавка встановлюється до пенсії, на яку член сім'ї померлого годувальника має право згідно із законом.

Для призначення пенсій за особливі заслуги створена Комісія з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України[1], а також комісії з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях.

Клопотання про призначення пенсій за особливі заслуги порушується Президентом України, Головою Верховної Ради

[1] Положення про Комісію з встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2000 р. № 1578.

України, прем'єр-міністром України, міністрами та керівниками інших центральних органів виконавчої влади, Главою Адміністрації Президента України, керівником Апарату Верховної Ради України, Державним секретарем Кабінету Міністрів України, Головою Верховної ради Автономної Республіки Крим, Головою Конституційного Суду України, Головою Верховного Суду України, головами вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, Головою Національного банку України, Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, головами обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, головами обласних, Київської і Севастопольської міських рад.

88. Пенсії особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

Пенсії особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, встановлюються у вигляді державної пенсії, а також додаткової пенсії за шкоду, заподіяну здоров'ю, яка призначається після виникнення права на державну пенсію.

Особам, що належать до I категорії постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, призначається державна пенсія по інвалідності. У разі смерті годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи непрацездатним членам його сім'ї передбачено виплату державної пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Обидві ці пенсії можуть призначатися за бажанням громадян із заробітку, одержаного за роботу в зоні відчуження за період 1986—1990 років. Її розмір визначається на рівні відшкодування фактичних збитків, що були виплачені відповідно до Закону "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи".

Для обчислення пенсій середньомісячний заробіток визначається з розрахунку за будь-які 12 місяців поспіль перебування у зоні відчуження в 1986—1990 роках або за будь-який повний календарний місяць роботи у цій зоні. Якщо особа працювала у зоні відчуження менше ніж 12 місяців поспіль, то середньомісячний заробіток визначається шляхом ділення загальної суми за повні календарні місяці роботи на кількість цих місяців.

У тому випадку, коли особа пропрацювала у зоні відчуження менше одного календарного місяця, пенсія обчислюється

за її бажанням із заробітку, одержаного за роботу у зоні відчуження за фактично відпрацьований час[1].

Пенсії по інвалідності, а також у зв'язку з втратою годувальника із заробітку, одержаного за роботу за межами зони відчуження, розраховуються на загальних підставах відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування".

Особам, які належать до I категорії, призначається щомісячна додаткова пенсія за шкоду, заподіяну здоров'ю, у розмірах: інвалідам I групи — 100%; інвалідам II групи — 75%; інвалідам III групи, дітям-інвалідам, а також хворим внаслідок Чорнобильської катастрофи на променеву хворобу — 50% мінімальної пенсії за віком.

Для осіб, що належать до II, III та IV категорій, щомісячна додаткова пенсія за шкоду, заподіяну здоров'ю, призначається відповідно у розмірі 30%, 25% і 15% мінімальної пенсії за віком.

Щомісячна компенсація у зв'язку із втратою годувальника для цих осіб призначається на кожного непрацездатного члена сім'ї, який перебував на його утриманні, в розмірі 50% мінімальної пенсії за віком незалежно від пенсії, передбаченої законодавством України.

Право на щомісячну компенсацію у зв'язку із втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи мають непрацездатні члени сім'ї годувальника, які були на його утриманні. При цьому дітям щомісячна компенсація призначається незалежно від того, були вони на утриманні годувальника чи ні.

У всіх випадках розміри пенсій для інвалідів, щодо яких встановлено зв'язок з Чорнобильською катастрофою, не можуть бути нижчими: інваліду I групи — 10 мінімальних пенсій за віком; інваліду II групи — 8 мінімальних пенсій за віком; інваліду III групи — 6 мінімальних пенсій за віком; дітям-інвалідам — 3 мінімальні пенсії за віком.

Розміри пенсій інвалідам з дитинства віком від 16 до 18 років, захворювання яких пов'язане з Чорнобильською катастрофою, не можуть бути нижчими 10 мінімальних пенсій за віком для інвалідів I групи та, відповідно, 8 і 6 мінімальних пенсій за віком для інвалідів II та III груп.

[1] Порядок обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи. Затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 1997 р. № 523.

Розділ 11
СТРАХОВІ ДОПОМОГИ

89. Поняття страхових допомог

Серед видів соціального забезпечення важливе місце посідають страхові допомоги. До них належать виплати з фондів соціального страхування, що надаються з компенсаційною чи іншою метою особам в разі настання для них страхового ризику.

Система страхових ризиків, що є підставою для виникнення права на страхові допомоги, доволі широка. Найбільш поширеними вважаються тимчасова непрацездатність, вагітність та пологи, народження дитини та догляд за нею, безробіття, часткове безробіття, смерть особи, нещасний випадок на виробництві та професійні захворювання. Всі ці обставини спричиняють повну або часткову втрату заробітку чи іншого доходу та позбавляють людину фінансової основи її життєдіяльності, а тому можуть поставити на межу фізіологічного виживання. З метою запобігання усім цим негараздам законодавство передбачає надання допомог за кошти страхових фондів.

Існують три таких фонди у системі соціального страхування, які виплачують страхові допомоги. Це Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України.

Кожен із названих фондів соціального страхування надає різні за цільовим призначенням допомоги, що можуть відрізнятися колом одержувачів, умовами надання та розмірами виплат. Але важливо зазначити, що усі ці допомоги надаються у грошовій формі. Це зумовлено багатьма факторами.

По-перше, страхові допомоги для більшості громадян України є заміною втраченого з поважних причин заробітку. А тому вони складають матеріальну основу життєзабезпечення особи й гарантують їй належний рівень споживання матеріальних благ та послуг. Якщо при цьому врахувати, що кожна людина — це особистість з індивідуальною системою смаків та уподобань, то, закономірно, що лише грошові допомоги дозволяють їй вільно розпоряджатися наявними у неї ресурсами, купувати

одяг і харчування, які найбільш необхідні для неї чи для її сім'ї.

По-друге, грошова форма страхових допомог сприяє незалежності їх отримувачів від органів соціального захисту і, крім того, знімає будь-яку відповідальність з держави за забезпечення особи усім необхідним з метою підтримання рівня її життя.

90. Види страхових допомог

Створена в Україні система страхових допомог є доволі розгалуженою та неоднорідною. Існують різні за своєю природою та призначенням грошові виплати, що можуть бути класифіковані за багатьма критеріями. Найбільш поширеним вважається поділ страхових допомог за фондами їх надання. При цьому важливо наголосити, що кожен із страхових фондів здійснює виплату кількох видів страхових допомог.

Так, ***Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності*** надає:

— допомогу по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);

— допомогу по вагітності та пологах;

— допомогу при народженні дитини; допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

— допомогу на поховання, яка, щоправда, не надається на поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, що померли від нещасного випадку на виробництві.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття передбачає виплату:

— допомоги по безробіттю, у тому числі одноразову її виплату для організації безробітним підприємницької діяльності;

— допомоги по частковому безробіттю;

— матеріальної допомоги у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного;

— матеріальної допомоги по безробіттю, одноразової матеріальної допомоги безробітному та непрацездатним особам, що перебувають на його утриманні;

— допомоги на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні.

І нарешті, ***Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань*** виплачує:

— допомогу у зв'язку із тимчасовою непрацездатністю до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

— одноразову допомогу у разі стійкої втрати професійної працездатності або смерті потерпілого;

— щомісячну грошову суму у разі часткової або повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого;

— допомогу дитині, що народилася інвалідом внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності;

— виплату потерпілому у розмірі його середньомісячного заробітку при тимчасовому переведенні його на легшу роботу;

— виплату потерпілому під час його професійної реабілітації;

— одноразову допомогу у разі смерті потерпілого;

— витрати на поховання потерпілого;

— щомісячну страхову виплату особам, які мають на неї право в разі смерті потерпілого.

Іншим критерієм, що зазвичай використовуються для класифікації страхових допомог, є тривалість їх виплати. На відміну від пенсій страхові допомоги мають короткотерміновий характер, а тому поділяються на:

— *одноразові допомоги.* Тривалість їх виплати вичерпується разовим наданням грошових коштів застрахованій особі. Прикладом може бути допомога на поховання;

— *періодичні допомоги.* Вони надаються протягом певного періоду (допомога по безробіттю).

Існує класифікація страхових допомог і за колом одержувачів. За цією ознакою вони поділяються: на такі, що надаються застрахованим особам, та особам, які не застраховані в системі соціального страхування. Наприклад, Законом "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" передбачено виплату допомоги по безробіттю не лише застрахованим особам, а й особам, які шукають роботу вперше, та іншим незастрахованим особам, визнаним у встановленому порядку безробітними. Розмір допомоги у цьому випадку визначено на рівні прожиткового мінімуму, встановленого законом.

За підставами виникнення права на страхові допомоги вирізняють допомоги у зв'язку із настанням ризику безробіття, часткового безробіття, тимчасової непрацездатності, вагітності та пологів тощо.

91. Підстави та умови надання допомоги по безробіттю застрахованим особам

З Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття надаються допомоги у зв'язку з настанням ризику безробіття. Головною тут вважається ***допомога по безробіттю***. Загальні підстави та умови надання цієї допомоги визначені Законом "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття". На його виконання Міністерство праці та соціальної політики України наказом від 20 листопада 2000 р. № 307 затвердило також спеціальний Порядок надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності.

Законодавство гарантує право на допомогу по безробіттю для широкого кола осіб, що зазнали ризику безробіття. Зокрема, застраховані особи у разі втрати роботи з незалежних від них обставин[1] та визнання їх в установленому порядку безробітними мають право на допомогу за умови, що протягом 12 місяців, які передували початку безробіття, вони працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески.

Таким особам допомога по безробіттю призначається у відсотках до їх середньої заробітної плати (доходу) і залежить від тривалості страхового стажу. Зокрема, за наявності страхового стажу до 2 років розмір допомоги встановлено на рівні 50% заробітку. При стажі від 2 до 6 років розмір допомоги становить 55%. При стажі від 6 до 10 років допомога призначається у розмірі 60%. А максимальний розмір допомоги — 70% середнього заробітку нараховується особам, що мають страховий стаж понад 10 років.

Щоправда у таких розмірах допомоги по безробіттю виплачуються лише перші 90 календарних днів, починаючи з дня їх призначення. Законодавець встановив, що вже наступні 90 календарних днів допомога по безробіттю надається у розмірі

[1] Такими вважаються припинення трудового договору відповідно до ст. 36 (пункти 1, 2, 3), ст. 38 (у разі неможливості продовження роботи, а також невиконання власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, умов колективного договору чи трудового договору), ст. 39, ст. 40 (пункти 1, 2, 5, 6) Кодексу законів про працю України.

80% від раніше призначеного, а в подальшому протягом 180 календарних днів розмір її становить 70%.

Загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю незалежно від категорії застрахованої особи не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років з дня призначення допомоги по безробіттю. А для осіб передпенсійного віку (за 2 роки до настання права на пенсію) тривалість виплати допомоги по безробіттю максимально становить 720 календарних днів.

Варто зазначити, що наведені правила обчислення розміру допомоги по безробіттю поширюються також на осіб, які на добровільних засадах брали участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на випадок безробіття та протягом 12 місяців, що передували йому, працювали або займались підприємницькою діяльністю. Вони ж стосуються й осіб, які протягом місяця зареєструвалися у державній службі зайнятості як безробітні після закінчення перерви страхового стажу, що сталася з поважних причин.

Законодавство України передбачає випадки, коли допомога по безробіттю надається без врахування страхового стажу та у дещо інших розмірах. Це, зокрема, стосується:

1) осіб, звільнених з останнього місця роботи з підстав, передбачених ст. 37, пунктами 3, 4, 7, 8 ст. 40, статтями 41 і 45 Кодексу законів про працю України. Їм виплата допомоги по безробіттю розпочинається з 91-го календарного дня;

2) осіб, які протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали менше 26 календарних тижнів;

3) осіб, які бажають відновити трудову діяльність після тривалої (більше 6 місяців) перерви та в інших випадках, визначених законодавством України.

Таким чином, законодавство про соціальне страхування передбачає різні варіанти надання допомоги по безробіттю, у тому числі і щодо визначення її розміру. Однак варто пам'ятати, що допомога по безробіттю незалежно від того, якій категорії застрахованих осіб надається, передбачає верхню та нижню межу. Це означає, що вона не повинна перевищувати середню заробітну плату, що склалася в певних галузях національної економіки за минулий місяць, і водночас не може бути нижчою за законодавчо встановлений мінімальний розмір заробітної плати.

92. Правові умови надання допомог по безробіттю незастрахованим у системі соціального страхування особам

Крім застрахованих осіб, одержувачами допомоги по безробіттю є також незастраховані особи. З-поміж них законодавець особливо виділяє військовослужбовців, осіб, що проходили державну службу у підрозділах міліції (далі — міліціонери), та осіб, які вперше шукають роботу.

Військовослужбовцям та міліціонерам допомога по безробіттю надається у тих самих розмірах, що і колишнім працівникам, які втратили роботу з незалежних від них обставин, за умови звільнення їх з військової служби у зв'язку із скороченням чисельності або штату без права на пенсію чи за станом здоров'я та реєстрації у державній службі зайнятості протягом місяця з дня взяття на облік у військовому комісаріаті. При цьому тривалість служби протягом 12 місяців, що передували безробіттю, значення не має.

Тривалість надання допомоги по безробіттю для цієї категорії осіб так само не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років, а для осіб передпенсійного віку — 720 календарних днів.

Разом з тим законодавець передбачив випадки надання незастрахованим особам допомоги по безробіттю меншої тривалості. Зокрема, тривалість її виплати не може перевищувати 180 календарних днів, а розмір — встановленого законом прожиткового мінімуму:

1) військовослужбовцям та міліціонерам, звільненим зі служби у зв'язку із скороченням чисельності або штату без права на пенсію чи за станом здоров'я, які порушили встановлений строк реєстрації в державній службі зайнятості;

2) військовослужбовцям та міліціонерам, звільненим зі служби з інших причин;

3) особам, які шукають роботу вперше, у тому числі випускникам загальноосвітніх шкіл, а також особам, які закінчили навчання у професійно-технічних та вищих навчальних закладах або звільнились із строкової військової служби і не мали страхового стажу;

4) іншим незастрахованим особам, що визнані у встановленому порядку безробітними, за винятком осіб, які працювали або займались підприємницькою діяльністю, але не сплачували

страхові внески до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та не мають трудового стажу, що прирівнюється до страхового, чи страхового стажу.

93. Підстави відкладення, скорочення та припинення виплати допомог по безробіттю

Законом передбачено, що допомога по безробіттю призначається центрами зайнятості за місцем проживання безробітного, починаючи з восьмого дня його реєстрації. Щоправда центри зайнятості, на які покладено функції з надання допомоги, можуть відкласти її виплату. Так, виплата допомоги по безробіттю відкладається на строк до трьох місяців у разі надання особі відповідно до законодавства вихідної допомоги та інших виплат при вивільненні з підприємств, установ, організацій, що забезпечують часткову або тимчасову компенсацію втраченого заробітку, крім державної допомоги сім'ям з дітьми, та допомоги, що виплачуються з громадських фондів.

Надання допомоги по безробіттю відкладається на строк виплати грошової допомоги, але не більше ніж на три місяці, військовослужбовцям, звільненим з військової служби у зв'язку зі скороченням штатів або з організаційними заходами згідно з ч. 2 ст. 15 Закону "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей".

Центри зайнятості наділені правом не лише відкладати початок виплати допомоги по безробіттю, а й скорочувати строки її надання. Тобто замість визначених законом 360 або 720 календарних днів період її виплати може бути зменшено.

Зокрема, на 90 календарних днів скорочується виплата допомоги по безробіттю у випадку звільнення особи з останнього місця роботи за власним бажанням без поважних причин або ж у разі звільнення особи з ініціативи роботодавця з підстав, передбачених ст. 37, пунктами 3, 4, 7, 8 ст. 40, статтями 41, 45 Кодексу законів про працю України.

На такий же термін скорочується виплата допомоги по безробіттю внаслідок вчинення безробітним дій, що перешкоджають його працевлаштуванню, а також у випадку приховування відомостей про працевлаштування на тимчасову роботу в період одержання допомоги по безробіттю.

Припиняється виплата допомоги по безробіттю у випадках, що прямо зазначені у законі. Це, зокрема, в разі:

— працевлаштування безробітного;

— поновлення безробітного на роботі за рішенням суду;

— вступу до навчального закладу на навчання з відривом від виробництва;

— проходження професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації за направленням державної служби зайнятості;

— призову на строкову військову або альтернативну (невійськову) службу;

— набрання законної сили вироком суду про позбавлення волі безробітного або направлення його за рішенням суду на примусове лікування;

— отримання права на пенсію відповідно до законодавства України;

— призначення виплати на підставі документів, що містять неправдиві відомості, та в інших законодавчо передбачених випадках.

94. Одноразова виплата допомоги по безробіттю для організації безробітними підприємницької діяльності

Особливою формою надання допомоги по безробіттю є її одноразова виплата для організації безробітними підприємницької діяльності. Надається вона особам, яким виповнилось 18 років, якщо вони не можуть бути працевлаштовані у зв'язку з відсутністю на ринку праці підходящої роботи. Рішення про одноразову виплату допомоги по безробіттю ухвалює директор центру зайнятості на підставі висновку комісії з питань одноразової виплати допомоги по безробіттю для організації підприємницької діяльності після розгляду поданих безробітним заяви та бізнес-плану.

Одноразова виплата допомоги по безробіттю здійснюється у розмірі річної суми допомоги по безробіттю, передбаченої для відповідної категорії безробітних, до якої належить особа, що подала заяву. Якщо ж безробітний вже отримав частину призначеної допомоги по безробіттю, то виплачується її залишок.

95. Допомоги по частковому безробіттю

Одним із видів допомог, що виплачуються з Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, є ***допомога по частковому безробіттю.***

Це особлива форма соціального захисту громадян України. В основу її надання покладений ризик — часткове безробіття, яке передбачає втрату застрахованою особою заробітної плати внаслідок простою підприємства, установи, організації. Простій згідно з законом повинен бути невідворотним, тривати не менше одного та не більше шести місяців, повинен охопити не менше 30% чисельності працівників і становити більше 20% їх робочого часу, а його настання не може залежати від волі працівника чи роботодавця.

Правом на допомогу по частковому безробіттю наділені застраховані особи, які протягом 12 місяців, що передували місяцю, в якому почався простій, працювали не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески. Разом з тим працівникові може бути відмовлено у наданні допомоги по частковому безробіттю, якщо він працює сумісником, проходить альтернативну (невійськову) службу чи відмовився від підходящої роботи на тому самому чи іншому підприємстві.

Виплачується допомога по частковому безробіттю з першого дня простою, але не більше 180 календарних днів протягом року в розмірі 2/3 тарифної ставки за кожну годину простою та не більше прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Насправді цей вид допомог існує поки що лише de jure. Допомога по частковому безробіттю була передбачена Законом "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" ще у 2000 р. Однак у прикінцевих положеннях цього Закону зазначалося, що статті 24—26, які регулюють відносини щодо надання допомоги по частковому безробіттю, наберуть чинності лише за наявності достатніх економічних можливостей держави на підставі окремого рішення Верховної Ради України, яким щорічно затверджуються розміри страхових внесків. Дотепер ще не було прийнято спеціальної ухвали про введення в дію зазначених статей. А отже, допомога по частковому безробіттю у нашій країні не виплачується.

96. Підстави, умови та розмір надання допомоги по тимчасовій непрацездатності

Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності передбачає виплату п'яти страхових допомог. З них найбільш розповсюдженою є ***допомога по тимчасовій непрацездатності.*** Вона надається працівникам та іншим застрахованим особам, які втратили заробітну плату (дохід) у разі настання передбачених законодавством України обставин. До цих обставин (страхових ризиків) належать: захворювання або травми, що не пов'язані з нещасним випадком на виробництві, необхідність догляду за хворою дитиною чи хворим членом сім'ї, карантин та деякі інші випадки, зазначені у ст. 35 Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" та у ст. 23 Закону України від 6 квітня 2000 р. "Про захист населення від інфекційних хвороб".

Розміри допомоги по тимчасовій непрацездатності, як це й прийнято для страхових допомог, залежать від страхового стажу. Зокрема, передбачено, що вона становить 60% середньої заробітної плати (доходу) для застрахованих осіб, які мають страховий стаж до 5 років, 80% середньої заробітної плати (доходу) при страховому стажі від 5 до 8 років, а за наявності страхового стажу понад вісім років розмір допомоги дорівнює 100% середньої заробітної плати (доходу).

Вітчизняне законодавство передбачає винятки з правила про залежність цієї допомоги від страхового стажу особи. Так, допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується у розмірі 100% середньої заробітної плати (доходу) незалежно від страхового стажу застрахованим особам, що віднесені до I—IV категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також одному з батьків чи особі, що їх замінює та доглядає хвору дитину віком до 14 років, яка потерпіла від Чорнобильської катастрофи. Аналогічно обчислюються допомоги ветеранам війни та особам, на яких поширюється дія Закону "Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту".

Правила визначення розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності однакові для всіх застрахованих осіб і не залежать від підстав набуття права на неї. Допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується на підставі виданого в установленому порядку ***листка непрацездатності***, який є єдиним

документом, що засвідчує факт тимчасової втрати людиною працездатності. За його наявності працівник має право звернутися до комісії із соціального страхування, а інші застраховані особи — до Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності за призначенням допомоги.

Рішення про призначення допомоги по тимчасовій непрацездатності має бути ухвалене впродовж десяти днів з дня надходження необхідних для цього документів. Разом з тим органи, що її призначають, можуть відмовити у виплаті допомоги. Зазвичай таке трапляється:

1) коли особа захворіла або травмувалась при вчиненні злочину;

2) у разі умисного заподіяння шкоди своєму здоров'ю з метою ухилення від роботи чи інших обов'язків або симуляції хвороби;

3) за час перебування особи під арештом чи за час проведення судово-медичної експертизи;

4) за час примусового лікування, призначеного за постановою суду;

5) у разі тимчасової непрацездатності у зв'язку із захворюванням або травмою, що сталася внаслідок алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння або дій, пов'язаних з таким сп'янінням;

6) за період перебування застрахованої особи у відпустці без збереження заробітної плати, творчій відпустці, додатковій відпустці у зв'язку з навчанням.

97. Тривалість виплати допомог по тимчасовій непрацездатності

Найпоширенішим випадком надання допомоги по тимчасовій непрацездатності є захворювання або травма, що не пов'язані з нещасним випадком на виробництві. За таких обставин допомога по тимчасовій непрацездатності призначається та виплачується за основним місцем роботи до відновлення працездатності або до встановлення ступеня її втрати, за винятком осіб, що працюють на сезонних чи тимчасових роботах. Їм допомога по тимчасовій непрацездатності надається не більш як за 75 календарних днів протягом календарного року.

За чинним законодавством допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується впродовж перших п'яти робочих днів непрацездатності підприємствами, установами, організаціями

за рахунок власних коштів. І тільки з шостого дня непрацездатності цей обов'язок переходить до Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. Це правило не поширюється лише на застрахованих інвалідів, які працюють на підприємствах та в організаціях УТОГ і УТОС. Їм Фонд виплачує допомогу по тимчасовій непрацездатності починаючи з першого дня.

Ще однією обставиною, яка слугує підставою для надання допомоги по тимчасовій непрацездатності, є необхідність догляду за хворою дитиною. У цьому випадку допомога надається, якщо дитині не виповнилося 14 років. Виплачується вона з першого дня протягом періоду, коли дитина за висновком лікаря потребує допомоги, але не більше 14 календарних днів. Якщо ж дитину переводять на стаціонарне лікування, то допомога по тимчасовій непрацездатності виплачується особі за весь час її перебування у стаціонарі разом з хворою дитиною.

У разі хвороби інших членів сім'ї допомога виплачується з першого дня, але не більш як за три календарні дні, а у виняткових випадках, з урахуванням тяжкості хвороби та побутових умов — не більш як за сім календарних днів.

При захворюванні матері або іншої особи, яка фактично здійснює догляд за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом віком до 16 років, допомога по тимчасовій непрацездатності надається на весь період захворювання, починаючи з першого дня.

Якщо ж тимчасова непрацездатність спричинена карантином, тобто адміністративними та медико-санітарними заходами, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб, внаслідок чого працівник вимушений залишити роботу, допомога надається на весь час його відсутності.

Коли ж працівника відповідно до медичного висновку тимчасово переведено на легшу і разом з тим нижчеоплачувану роботу, допомога по тимчасовій непрацездатності надається з першого дня такої роботи, але не більш як за два місяці. Обчислюється вона за загальними правилами, але розмір її при цьому разом із заробітком за тимчасово виконувану роботу не може перевищувати суми повного заробітку до часу переведення.

Допомога по тимчасовій непрацездатності в разі здійснення протезування за медичними показаннями в стаціонарі протезно-ортопедичного підприємства надається застрахованій особі за весь період перебування у цьому підприємстві з урахуванням часу на проїзд до протезно-ортопедичного підприємства і назад.

Допомога по тимчасовій непрацездатності надається також для здійснення особою санаторно-курортного лікування, якщо тривалість щорічної (основної та додаткової) відпустки недостатня для лікування та проїзду до санаторно-курортного закладу і повернення з нього. За цих обставин допомога надається лише за час проїзду до санаторно-курортного закладу і назад. Якщо ж лікування здійснюється за рахунок власних коштів застрахованої особи або інших джерел, допомога надається за весь період перебування в санаторії з урахуванням часу на проїзд.

Виплачується допомога по тимчасовій непрацездатності і у випадку відсторонення від роботи особи, що є бактеріоносієм. Це стосується людей, в організмі яких виявлено збудників інфекційної хвороби, за відсутності її симптомів, якщо вони виконують роботу, що пов'язана із обслуговуванням населення. За наявності зазначених обставин особі необхідно запропонувати іншу тимчасову роботу і за її згодою перевести на роботу, що не пов'язана з обслуговуванням інших осіб. Якщо ж переведення неможливе, то людина відсторонюється від роботи з виплатою їй на час відсторонення допомоги у зв'язку з втратою працездатності.

98. Допомога по вагітності та пологах, що надається Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності

Допомога по вагітності та пологах надається жінкам за весь період перебування в однойменній відпустці, а також застрахованим особам у випадку усиновлення дитини впродовж двох місяців з дня її народження.

Нагадаємо, що відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами надається тривалістю 126 календарних днів, з яких 56 — після пологів. У разі ускладнення пологів чи народження двох і більше дітей відпустка збільшується до 140 календарних днів за рахунок подовженого — 70 календарних днів — післяпологового періоду. Жінкам, що належать до I—IV категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами надається тривалістю 180 календарних днів (90 днів до і 90 днів після пологів).

Допомога по вагітності та пологах виплачується сумарно, незалежно від кількості днів відпустки, фактично використаних до пологів.

При усиновленні дитини допомога по вагітності та пологах надається застрахованій особі, яка усиновила дитину протягом двох місяців з дня її народження, зазначеного у свідоцтві про народження за період з дня усиновлення і до закінчення 56 календарних днів.

Рішення про призначення допомоги по вагітності та пологах ухвалюється комісією (уповноваженим) із соціального страхування, а іншим застрахованим особам — виконавчою дирекцією відділення Фонду за місцем їх реєстрації як страхувальників. Виплачується допомога у розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) і не залежить від тривалості страхового стажу.

99. Підстави та умови надання допомоги при народженні дитини застрахованими особами

Однією з виплат, що здійснюється коштом Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності є ***допомога при народженні дитини***. Така допомога є особливою формою соціального захисту сімей з дітьми, адже вона надається з метою створення належних умов для утримання та виховання дітей, що надзвичайно актуально для нашої держави, коли нерідко народження дитини (дітей) може поставити сім'ю на межу виживання.

Залежно від форми участі у сплаті страхових внесків допомога при народженні дитини призначається комісією (уповноваженим) із соціального страхування або виконавчою дирекцією Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності одному із застрахованих батьків (усиновителю, опікуну). Фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, що сплачують єдиний податок, набувають право на допомогу за умови сплати ними податку встановленого розміру.

Законодавство України передбачає, що загальна сума допомоги при народженні дитини становить 22,6 прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років, встановленого на день народження. Надається вона частинами (найбільша з них — дев'ятикратний розмір прожиткового мінімуму) — одразу після народження дитини. Решта виплачується впродовж 12 місяців після місяця народження дитини. За перший місяць допомога призначається у розмірі прожиткового мінімуму, а за кожний наступний збільшується на 2,2 відсотка порівняно з попереднім. На дванадцятому місяці виплачується залишок допомоги. Однак

варто пам'ятати, що законом про Державний бюджет можуть бути передбачені інші умови та розміри допомоги при народженні дитини.

Якщо впродовж терміну виплати допомоги при народженні дитини її отримувача позбавляють батьківських прав, чи він відмовляється від виховання дитини, або ж не за цільовим призначенням використовує кошти, виплата допомоги припиняється.

100. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку

Дещо іншу мету переслідує законодавець, надаючи допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Частково вона є компенсацією одному із батьків (усиновителю, опікуну, дідусеві, бабусі чи іншому родичу), який фактично здійснює догляд за дитиною, втрати заробітної плати (доходу) і, крім того, є матеріальною підтримкою для цих осіб у період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Підставою для призначення цієї допомоги є наказ (розпорядження) роботодавця про надання застрахованій особі, яка здійснює догляд за дитиною, відпустки, а для осіб, що забезпечують себе роботою самостійно, — розпорядження виконавчої дирекції Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності за місцем їх реєстрації як страхувальників.

Виплачується допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку щомісяця, починаючи з дня надання відпустки по день її закінчення, але не більш як до досягнення дитиною трирічного віку. Розмір допомоги визначається правлінням Фонду, але при цьому вона не може бути меншою за прожитковий мінімум, що встановлений законом.

101. Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, що надається потерпілому від нещасного випадку на виробництві

До відновлення працездатності або встановлення інвалідності потерпілому від нещасних випадків на виробництві чи професійних захворювань надається ***допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю***. Вона виплачується за місцем роботи

застрахованої особи. Якщо ж особа працює ще й за сумісництвом, то допомога призначається за місцем роботи, де стався нещасний випадок чи професійне захворювання. Виплачується допомога у розмірі 100 відсотків втраченої середньої заробітної плати (сумісникам при цьому враховують втрачений заробіток за іншим місцем роботи) за робочі дні (години) згідно з графіком роботи, що припадають на дні тимчасової непрацездатності. Як і у випадку з допомогою по тимчасовій непрацездатності, у разі втрати останньої внаслідок загального захворювання або у зв'язку з каліцтвом не за місцем роботи виплата цієї допомоги за перші п'ять робочих днів тимчасової непрацездатності здійснюється за кошти самого роботодавця.

Особам, що беруть участь у системі соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання на добровільних засадах, допомога призначається й виплачується відділенням Фонду, в якому вони зареєстровані.

Законодавством передбачено перелік обставин, за яких допомога не виплачується. Це відбувається у таких випадках, коли:

— застрахована особа одержала травму або захворювання під час скоєння нею злочину або інших правопорушень, якщо це встановлено судом;

— соціальний ризик настав внаслідок навмисного наміру заподіяти собі травму, що встановлено комісією із розслідування страхового випадку;

— тимчасова непрацездатність спричинена отруєнням алкоголем, наркотичними або іншими речовинами, а також внаслідок їх дії (асфіксії, інсульту, зупинки серця тощо) за наявності медичного висновку, якщо це не викликано застосуванням цих речовин у виробничих процесах або порушенням вимог безпеки щодо їх зберігання і транспортування, або якщо потерпілий, який перебував у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, був відсторонений від роботи згідно з установленим порядком.

102. Допомоги Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, що надаються у зв'язку із стійкою втратою працездатності

Відомо, що нещасний випадок на виробництві та професійне захворювання можуть призвести до стійкої втрати працездатності. Такою вважається, зокрема, встановлення групи інвалідності

потерпілому або ж встановлення ступеня втрати ним професійної працездатності за висновками медико-соціальних експертних комісій (МСЕК) на обумовлений термін чи безстроково. У зв'язку з цим у особи, що постраждала, виникає право на ***одноразову допомогу*** та щомісячну грошову суму, що компенсує потерпілому втрату заробітку (щомісячна страхова виплата).

Одноразова допомога в разі стійкої втрати працездатності виплачується потерпілому Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності у сумі, яка обчислюється з розрахунку його середньої заробітної плати (доходу) за кожний відсоток втрати професійної працездатності. Законодавством встановлено для неї верхню межу, яка не повинна перевищувати чотирикратного розміру граничної суми заробітної плати (доходу), з якої справляються внески до Фонду на дату настання права потерпілого на призначення одноразової допомоги.

Виплачується одноразова допомога у місячний термін з часу встановлення МСЕК стійкої втрати професійної працездатності у день, що визначений постановою відділення Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Ще однією допомогою, що надається потерпілому у зв'язку із стійкою втратою працездатності, є ***щомісячна грошова сума, що компенсує втрату заробітку (щомісячна страхова виплата).***

Право на цю грошову допомогу виникає у потерпілого з дня стійкої втрати працездатності. Щомісячна грошова виплата обчислюється відповідно до ступеня втрати професійної працездатності та середньомісячного заробітку (доходу), який потерпілий мав до ушкодження здоров'я, але не більше середньомісячного заробітку (доходу).

Реалізація потерпілим права на щомісячну страхову виплату не перешкоджає йому одержувати пенсію по інвалідності. Щоправда сума пенсії та щомісячної виплати при цьому не повинна перевищувати середньомісячного заробітку (доходу), який потерпілий мав до ушкодження здоров'я. В противному разі розмір щомісячної виплати зменшується на таку суму, щоб разом з пенсією вона не перевищувала середньомісячного заробітку (доходу) потерпілого.

Виплачується щомісячна страхова виплата впродовж усього часу, на який МСЕК встановив стійку втрату працездатності, починаючи з наступного місяця після її призначення.

Нещасний випадок на виробництві чи професійне захворювання, крім стійкої втрати працездатності, можуть бути підставою для переведення працівника на легшу нижчеоплачувану роботу.

У такому випадку Фонд соціального страхування від нещасних випадків призначає потерпілому страхову виплату у розмірі, що покриває різницю між його попереднім середньомісячним заробітком та заробітком за новим робочим місцем. Надається така допомога починаючи з п'ятнадцятого дня після переведення працівника. До цього впродовж двох тижнів відповідну доплату здійснює роботодавець власним коштом.

103. Страхова виплата потерпілим особам, що виплачується під час їх професійної реабілітації

Одним з видів допомог, яка надається потерпілим особам, є ***страхова виплата, що виплачується під час їх професійної реабілітації.*** Вона призначається особі, яка проходить професійне навчання або перекваліфікацію за індивідуальною програмою реабілітації, якщо з часу встановлення ступеня втрати професійної працездатності минуло не більше одного року. Виплата здійснюється Фондом соціального страхування від нещасних випадків у розмірі середньомісячного заробітку впродовж часу, визначеного програмою реабілітації.

104. Страхові допомоги сім'ї потерпілого від нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання у разі його смерті

Крім виплат, що виплачуються з метою компенсації втраченого заробітку, Фондом соціального страхування від нещасних випадків та професійних захворювань надаються також страхові допомоги сім'ям потерпілих осіб, які перебували на їх утриманні чи мали на це право.

Чинним законодавством передбачено три види таких допомог.

Насамперед ***це одноразова допомога, яка надається сім'ї померлого,*** в тому числі і дитині, що народилася не пізніше десятого місяця з дня його смерті, а також утриманцям, до яких законодавець зараховує:

1) дітей, що не досягли 16 років, дітей віком від 16 до 18 років, які не працюють, або старші за цей вік, але через вади фізичного чи розумового розвитку самі не спроможні заробляти,

а також дітей, які є учнями, студентами (курсантами, слухачами, стажистами) денної форми навчання, до досягнення ними 23 років;

2) жінок, які досягли 55 років, і чоловіків, які досягли 60 років, якщо вони не працюють;

3) інвалідів — членів сім'ї потерпілого;

4) неповнолітніх дітей, на утримання яких потерпілий виплачував або зобов'язаний був виплачувати аліменти;

5) непрацездатних осіб, які не перебували на утриманні померлого, але мають на це право (незалежно від того, разом вони проживають чи окремо).

Право на одержання одноразової допомоги мають також дружина (чоловік) або один із батьків померлого чи інший член сім'ї, якщо він не працює та доглядає дітей, братів, сестер або онуків потерпілого, які не досягли трирічного віку.

Призначається одноразова допомога сім'ї та окремо кожному з утриманців. Причому сім'ї ця допомога виплачується у розмірі, що не може бути меншим за п'ятирічну заробітну плату потерпілого, а утриманцям та дитині, що народилася після його смерті, — не менше річного заробітку.

Надається одноразова допомога у місячний термін з часу смерті потерпілого у день, що встановлений постановою відділення Фонду соціального страхування від нещасних випадків.

Крім одноразової допомоги, непрацездатні утриманці потерпілого мають також право на ***щомісячну грошову виплату у разі втрати годувальника***. Її розмір визначається із середньомісячного заробітку потерпілого за вирахуванням частки, яка припадала на потерпілого та працездатних осіб, що перебували на його утриманні, але не мали права на ці виплати. Тобто обчислюється ця допомога шляхом ділення різниці, що залишилась після вирахування, на кількість непрацездатних утриманців. Встановлений таким чином розмір може бути змінено у разі його перерахування за наявності для цього достатніх підстав (зміни у складі сім'ї чи зростання за попередній календарний рік середньої заробітної плати у галузях національної економіки) або ж у зв'язку з індексацією. Виплачується ця допомога щомісяця у дні, встановлені Фондом соціального страхування від нещасних випадків.

Окремим видом допомог цього Фонду, що надається у разі смерті потерпілого, є ***відшкодування витрат на поховання потерпілого.*** Такі виплати здійснюються відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. № 826 "Про затвердження Порядку проведення витрат на поховання у разі

смерті потерпілого від нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання" та постанови правління Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань від 6 березня 2006 р. № 13 "Про витрати на поховання у разі смерті застрахованої особи від нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання".

І нарешті, не менш важливе значення мають допомоги, що надаються з Фонду соціального страхування від нещасних випадків для дітей, які народилися інвалідами внаслідок травмування на виробництві чи професійного захворювання їхніх матерів під час вагітності. Такі діти відповідно до медичного висновку вважаються застрахованими до досягнення ними 16-річного віку або ж до закінчення навчання, але не більше як до досягнення 23 років, та наділені правом на соціальне забезпечення, відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності".

Розділ 12
ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ

105. Поняття державних соціальних допомог, їх ознаки та види

Державними соціальними допомогами *вважаються грошові одноразові або періодичні соціальні виплати, що не залежать від попередньої трудової діяльності і надаються у випадках та на умовах, передбачених чинним законодавством, з метою підтримки малозабезпечених осіб, а також компенсації додаткових витрат, які були понесені ними при настанні соціального ризику за рахунок коштів Державного чи місцевих бюджетів.*

Державним допомогам притаманні такі ознаки:

1) вони мають аліментарний характер, оскільки призначаються безоплатно і не пов'язані з трудовою діяльністю особи чи сплатою нею страхових внесків;

2) основним джерелом їх виплати є кошти Державного чи місцевого бюджетів. Переважно для виплати цих допомог кошти надходять у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів;

3) перелік категорій осіб, які мають право на такі допомоги, визначається законами України;

4) вони надаються з метою матеріальної підтримки малозабезпечених або для компенсації (часткової чи повної) витрат, які понесені ними у зв'язку з настанням соціального ризику;

5) розмір допомог, як правило, співвідноситься з величиною прожиткового мінімуму або з гарантованим рівнем забезпечення такого мінімуму;

6) їх призначення має так званий адресний характер.

Найбільш поширеними їх видами є:

1) державні соціальні допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам;

2) допомоги малозабезпеченим;

3) допомоги дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства;

4) допомоги на догляд за інвалідами внаслідок психічного захворювання;

5) державні допомоги сім'ям з дітьми;

6) субсидії на оплату житлово-комунальних послуг;

7) державна допомога на поховання;

8) інші види допомог.

106. Допомоги особам, які не мають права на пенсію

Відповідно до Закону України від 18 травня 2004 р. "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" передбачено два види грошових виплат:

1) державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам;

2) державна соціальна допомога по догляду.

Державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам призначається за наявності таких умов:

— досягнення віку: чоловіки — 63 роки, жінки — 58 років;

— відсутність у них права на страхову пенсію відповідно до законів "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", або на інші виплати відповідно до цих законів, а також права на державну пенсію за спеціальними законами;

— малозабезпеченість особи, тобто середньомісячний сукупний дохід її з незалежних причин є нижчим від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність на відповідний рік.

Розмір цієї допомоги визначається у відсотках до розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність на відповідний рік. Зокрема, при визначенні розміру державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам застосовується гарантований рівень забезпечення прожиткового мінімуму, визначений законом про Державний бюджет України на поточний рік.

Розмір допомоги становить:

— для інвалідів I групи та жінок, яким присвоєно звання "Мати—героїня" — 100 відсотків;

— для інвалідів II групи — 80 відсотків;

— для інвалідів III групи — 60 відсотків;

— для осіб, які досягли віку (чоловіки — 63 роки, жінки — 58 років) — 30 відсотків;

— для священнослужителів, церковнослужителів та осіб, які протягом не менше 10 років до введення в дію Закону України від 6 червня 1991 р. "Про свободу совісті та релігійні організації" займали виробничі посади або посади за призначенням у релігійних організаціях, за наявності архівних документів

відповідних державних органів та релігійних організацій або показань свідків, які підтверджують факт такої роботи, — 50 відсотків прожиткового мінімуму.

Другим видом державної соціальної допомоги відповідно до Закону "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" є ***державна соціальна допомога по догляду***. Вона призначається:

1) інвалідам війни I групи з числа військовослужбовців та інших осіб, яким призначено пенсії по інвалідності відповідно до Закону "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб", — у розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;

2) інвалідам війни II групи, які є одинокими та за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду, яким призначена пенсія по інвалідності відповідно до вищеназваного Закону, — у розмірі 25 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;

3) інвалідам війни III групи, які є одинокими та за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду, яким призначена пенсія по інвалідності відповідно до Закону "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб", — у розмірі 15 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;

4) особам, які належать до інвалідів війни відповідно до Закону "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" та одержують пенсії за віком, по інвалідності або за вислугу років, крім інвалідів війни, яким призначена пенсія по інвалідності відповідно до Закону "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб" — інвалідам I групи, а також інвалідам II і III груп, які є одинокими і за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду, — у розмірі 15 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;

5) особам, які є інвалідами I групи, з числа військовослужбовців, якщо причиною їхньої інвалідності є каліцтво, одержане внаслідок нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби, трудове каліцтво, професійне захворювання або загальне захворювання, а також одиноким пенсіонерам, що за висновком ЛКК потребують догляду, яким призначено пенсії за вислугу років відповідно

до Закону "Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб", — у розмірі 15 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;

6) іншим малозабезпеченим інвалідам I групи, а також одиноким малозабезпеченим особам, які за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду і одержують пенсію за віком, за вислугу років чи по інвалідності, — у розмірі 15 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Державна соціальна допомога по догляду не призначається:

- особам, які одержують соціальні пенсії або надбавки до пенсії по догляду відповідно до законодавства, що діяло раніше;
- інвалідам, яким призначено відшкодування витрат по догляду відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності".

Ці допомоги призначаються органами праці та соціального захисту населення.

Всі вказані тут допомоги виплачуються за рахунок коштів Державного бюджету України.

107. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям

Відповідно до Закону "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" ***державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям*** — це щомісячна виплата, яка надається малозабезпеченим сім'ям, у яких з поважних або незалежних від них причин середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму, що встановлений законодавством для сім'ї. Вона виплачується у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї.

Суб'єктом призначення цієї допомоги є малозабезпечені сім'ї, які постійно проживають на території України. Її розмір визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї, встановленим на відповідний період, та її середньомісячним сукупним доходом, але не може бути більшим ніж 75 відсотків прожиткового мінімуму для сім'ї з урахуванням величини гарантованого рівня забезпечення прожиткового мінімуму.

При невиконанні умов призначення і виплати цієї допомоги її розмір може бути зменшений. Призначена соціальна допомога зменшується до 50 відсотків її розміру у разі невикористання сім'єю можливостей знаходження додаткових джерел до існування.

Така допомога призначається на шість місяців. Одиноким особам, які за результатами медико-соціальної експертизи визнані непрацездатними і не мають інших джерел до існування (не отримують доходів, крім доходів від особистого селянського господарства), вона може бути призначена на весь строк визнання особи непрацездатною. Одиноким особам, які досягли 65-річного віку і не мають інших джерел до існування за тих же умов, соціальна допомога може бути призначена довічно.

Виплата цієї допомоги може припинятися у таких випадках:

- якщо сім'єю приховано або навмисно подано недостовірні дані про її доходи та майновий стан, що вплинули на встановлення права на соціальну допомогу і визначення її розміру, внаслідок чого були надміру виплачені кошти;
- у разі переїзду сім'ї в іншу місцевість та настання обставин, що унеможливлюють виплату соціальної допомоги (зокрема, смерть одинокої особи);
- за заявою уповноваженого представника сім'ї.

До складу сім'ї, що звертається за призначенням соціальної допомоги, належать чоловік, дружина, рідні, усиновлені та підопічні діти цих осіб, а також діти, які навчаються у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах з денною формою навчання до досягнення 23 років і не мають власних сімей; неодружені повнолітні діти, які визнані інвалідами з дитинства I та II групи або інвалідами I групи і проживають разом з батьками; непрацездатні батьки чоловіка та дружини, які проживають разом з ними і перебувають на їх утриманні у зв'язку з відсутністю власних доходів; особа, яка проживає разом з одиноким інвалідом I групи і здійснює догляд за ним.

Рішення про призначення соціальної допомоги або про відмову в її наданні приймається органом праці та соціального захисту населення протягом десяти календарних днів.

Покриття витрат на виплату державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям здійснюється за рахунок субвенцій з Державного до місцевих бюджетів.

108. Допомоги дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства

Згідно із Законом "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам" ***допомоги дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства*** поділяються на:

1) державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства I і II групи;

2) державну соціальну допомогу непрацюючим інвалідам з дитинства III групи;

3) державну соціальну допомогу дітям-інвалідам віком до 16 років;

4) допомогу на поховання інваліда з дитинства або дитини-інваліда віком до 16 років.

Законодавством визначено також систему надбавок до вказаних державних допомог. Існують надбавки на догляд за інвалідом з дитинства I групи та надбавки на догляд за дитиною-інвалідом віком до 16 років.

Право на допомогу дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства мають: громадяни нашої держави, які постійно проживають на території України; іноземні громадяни та особи без громадянства, які переселилися з інших держав на постійне проживання в Україну, та особи, які набули статусу біженців.

Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам призначається у таких розмірах: інвалідам з дитинства I групи — 100% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; інвалідам з дитинства II групи — 70% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; непрацюючим інвалідам з дитинства III групи — 50% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; на дітей-інвалідів віком до 16 років — 70% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність[1].

Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства I, II групи, непрацюючим інвалідам з дитинства III групи призначається на весь час інвалідності, встановленої органами медико-соціальної експертизи.

Допомога на поховання не виплачується у разі:

1) смерті особи, яка перебувала на повному державному утриманні (крім випадків, коли поховання здійснюється членами сім'ї або іншою особою);

---

[1] Законом України про Державний бюджет України на поточний рік встановлюється розрахункова величина для визначення розміру допомоги.

2) смерті осіб, поховання яких проводиться за рахунок коштів Державного бюджету.

Надбавка на догляд за дитиною-інвалідом віком до 16 років призначається одному з непрацюючих працездатних батьків, усиновителів, опікуну, піклувальнику, в тому числі інваліду III групи, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, а також одному з непрацюючих батьків, усиновителів, опікуну, піклувальнику з числа інвалідів I або II групи, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом в таких розмірах: за інвалідом з дитинства I групи — 50% прожиткового мінімуму; за дитиною-інвалідом віком до 6 років — 30% прожиткового мінімуму; за дитиною-інвалідом віком від 6 до 16 років — 50% прожиткового мінімуму.

Покриття витрат на виплату державної соціальної допомоги здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

109. Державні допомоги сім'ям з дітьми

Право на ***державну допомогу сім'ям з дітьми*** мають громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні і не застраховані у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти (Закон України від 21 листопада 1992 р. "Про державну допомогу сім'ям з дітьми").

Відповідно до законодавства громадянам призначаються такі види державної допомоги сім'ям з дітьми:

1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;

2) одноразова допомога при народженні дитини;

3) допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

4) допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;

5) допомога на дітей одиноким матерям.

Державні допомоги сім'ям з дітьми виплачуються за рахунок коштів Державного бюджету України, які передаються місцевим бюджетам у вигляді субвенцій.

Виплата допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам з числа військовослужбовців Збройних Сил України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, військ цивіль-

ної оборони, інших військових формувань та з числа осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ здійснюється за рахунок відповідних бюджетів.

Всі види державної допомоги сім'ям з дітьми призначають і виплачують органи праці та соціального захисту населення за місцем проживання батьків (усиновителів, опікуна, піклувальника).

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам з числа військовослужбовців Збройних Сил України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, військ цивільної оборони, інших військових формувань та з числа осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ призначається і виплачується за місцем основної роботи (служби) (постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1751 "Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми").

110. Державна соціальна допомога у зв'язку з вагітністю та пологами

Право ***на державну допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами*** мають жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Підставою для призначення жінкам допомоги є довідка лікувального закладу та довідка з основного місця роботи (служби, навчання), ліквідаційної комісії для жінок, звільнених з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації, державної служби зайнятості для жінок, зареєстрованих у державній службі зайнятості як безробітні, з місця проживання для непрацюючих жінок про те, що вони не працюють (не служать, не навчаються).

Особам, які усиновили або взяли під опіку дитину протягом двох місяців з дня її народження, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається на підставі рішення про усиновлення або встановлення опіки за період з дня усиновлення чи встановлення опіки і до закінчення строку післяпологової відпустки.

Така допомога призначається, якщо звернення за нею надійшло не пізніше шести місяців з дня закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, і виплачується жінкам за весь період відпустки, тривалість якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження

двох чи більше дітей — 70) календарних днів після пологів. Жінкам, віднесеним до I—IV категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, допомога у разі вагітності та пологів виплачується за 180 календарних днів зазначеної відпустки (90 — до пологів та 90 — після пологів). Вона обчислюється сумарно та надається жінкам у повному обсязі незалежно від кількості днів відпустки, фактично використаних до пологів.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається у розмірі 100% середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги по безробіттю тощо) жінки, але не менше 25% від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму для працездатної особи із розрахунку на місяць.

111. Одноразова допомога при народженні дитини

Право ***на одноразову допомогу при народженні дитини*** мають один з батьків дитини (усиновитель чи опікун), не застрахований в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Вказана допомога призначається на підставі свідоцтва про народження дитини. Усиновителям та опікунам ця допомога призначається на підставі рішення про усиновлення або встановлення опіки.

Одноразова допомога при народженні дитини призначається за умови, якщо звернення за її призначенням надійшло не пізніше шести місяців з дня народження дитини.

Одноразова допомога при народженні дитини виплачується у сумі 22,6 розмірів прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років, що існував на момент народження дитини. Ця допомога виплачується частинами: при народженні дитини — сума, еквівалентна дев'ятикратному розміру прожиткового мінімуму, протягом наступних 12 місяців — решта суми.

У 2007 р. відповідно до закону про Державний бюджет на поточний рік допомога при народженні дитини становить 8500 гривень. Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні дитини в сумі 3400 гривень, решта — протягом наступних 12 місяців рівними частинами у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів.

Допомога призначається і виплачується органами праці та соціального захисту населення за місцем їх проживання.

112. Державна соціальна допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку

Допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку призначається не застрахованій в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування особі (один з батьків дитини, усиновитель, опікун, баба, дід або інший родич), яка фактично здійснює догляд за дитиною.

Допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку виплачується щомісяця з дня її призначення до дня досягнення дитиною трирічного віку включно. Усиновителям та опікунам допомога призначається не раніше ніж з дня прийняття рішення про усиновлення або встановлення опіки.

Призначення допомоги для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку особі, яка фактично доглядає за дитиною, здійснюється за письмовою заявою цієї особи та на підставі довідки з місця роботи (служби, навчання) матері дитини про те, що вона вийшла на роботу до закінчення строку відпустки для догляду за дитиною і виплату зазначеної допомоги їй припинено (із зазначенням дати).

Матерям, які мають дітей віком до трьох років і одночасно продовжують навчання з відривом від виробництва, допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трьох років призначається в повному розмірі.

Допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку непрацюючій особі призначається на підставі виданої за місцем проживання довідки про те, що вона не працює (не служить, не навчається) і дитина проживає разом з нею.

Допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається у розмірі встановленого законом прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років. Конкретний розмір цієї допомоги визначається законом про Державний бюджет на поточний рік як різниця між 50 відсотками прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї у розрахунку на одну особу, і не може бути меншим 90 гривень та не меншим 23 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого для працездатної особи.

113. Державна соціальна допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається на підставі рішення про встановлення опіки чи піклування за умови, що середньомісячний розмір одержуваних на дитину аліментів, пенсії за попередні шість місяців не перевищує прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається на шість місяців. Питання про продовження виплати допомоги вирішується на підставі заяви та довідки про місячні розміри аліментів і пенсії, що одержує опікун чи піклувальник на дитину.

Вказана допомога призначається з місяця, в якому була подана заява з усіма необхідними документами, та виплачується щомісяця до моменту досягнення дитиною 18-річного віку включно.

Виплата допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, припиняється у таких випадках:

- звільнення від виконання обов'язків опікуна чи піклувальника;
- працевлаштування або взяття шлюбу дитиною до досягнення нею 18-річного віку;
- досягнення дитиною 18-річного віку.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів та пенсії за попередні шість місяців.

Покриття витрат на виплату допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

114. Державна соціальна допомога на дітей одиноким матерям

Право на цю допомогу мають одинокі матері, одинокі усиновителі, матері (батьки) дітей у разі смерті іншого з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, вдови та вдівці з дітьми, які не одержують на цих дітей пенсію у зв'язку з

втратою годувальника або державну соціальну допомогу. Якщо одинока мати уклала шлюб, вона має право на отримання цієї допомоги на дітей, які народилися до шлюбу, за умови, що ці діти не були усиновлені.

Допомога на дітей одиноким матерям призначається незалежно від одержання інших видів державної допомоги сім'ям з дітьми.

Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей одиноким матерям, не має. При реєстрації цією жінкою шлюбу з особою, від якої вона має дітей, допомога на дітей, народжених від цієї особи, не призначається.

Допомога на дітей одиноким матерям, одиноким усиновителям (вдовам, вдівцям), матері (батьку) у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які мають дітей віком до 18 років (якщо діти навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах, — до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років), надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

115. Субсидії на оплату житлово-комунальних послуг

Субсидії — це адресні безготівкові державні допомоги, які надаються громадянам для відшкодування витрат на оплату користування житлом або його утримання та комунальних послуг (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення, електроенергія, вивезення побутового сміття та рідких нечистот), а також на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Субсидія призначається у разі коли розмір плати за житлово-комунальні послуги в межах норм споживання перевищує 20 відсотків середньомісячного сукупного доходу, а за придбання

скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива — 20 відсотків річного сукупного доходу.

Якщо у житловому приміщенні зареєстровані і проживають тільки пенсіонери та інші непрацездатні громадяни або у складі проживаючих є неповнолітні діти, інваліди I та II групи і середньомісячний дохід на одного зареєстрованого не перевищує 50 відсотків прожиткового мінімуму, субсидія призначається за умови, що розмір плати за житлово-комунальні послуги становить більше 15 відсотків сукупного доходу (постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1998 р. № 1156 "Про новий розмір витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива у разі надання житлової субсидії").

Субсидія призначається в межах встановлених норм користування житлово-комунальними послугами.

Субсидії надаються за рахунок коштів місцевих бюджетів за місцем проживання особи. Вони розраховуються виходячи з кількості прописаних у житловому приміщенні (будинку) осіб, яким нараховується плата за житлово-комунальні послуги, у тому числі осіб, призваних на строкову військову службу.

Рішення про призначення або про відмову у призначенні субсидій приймається протягом десяти днів після подання заяви та всіх необхідних документів.

Субсидія призначається на шість місяців, а на оплату природного газу, що споживається на індивідуальне опалення, — на опалювальний період, починаючи з місяця звернення за її призначенням чи перерахунком.

Розмір субсидії не може бути більшим від розміру житлово-комунальних платежів. При цьому власник або наймач житла повинен сплачувати визначений відсоток платежів.

116. Державні допомоги особам, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС

Законом "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" потерпілим дітям та їхнім батькам виплачуються такі гарантовані державою соціальні допомоги:

1) повне державне забезпечення дітей до вступу їх до школи (не старше 8 років) шляхом безплатного виховання (утримання)

їх у державних та комунальних дошкільних навчальних закладах і надання щомісячної грошової допомоги;

2) виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності у зв'язку з доглядом за хворою дитиною віком до 14 років — у розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) незалежно від страхового стажу за весь період хвороби;

3) щомісячна виплата допомоги у розмірі 50 відсотків мінімальної заробітної плати незалежно від інших виплат на кожну дитину шкільного віку, яка евакуйована із зони відчуження або народилася після 26 квітня 1986 р. від батька, який на час настання вагітності матері має підстави належати до категорії 1 або 2, або матері, яка на час настання вагітності або під час вагітності має підстави належати до категорії 1 або 2, а також на кожну дитину, яка проживала у зоні безумовного (обов'язкового) відселення з моменту аварії до прийняття постанови про відселення;

4) щомісячна виплата мінімальної заробітної плати сім'ям на кожну дитину шкільного віку, яка стала інвалідом або перебуває на диспансерному обліку у зв'язку з захворюванням внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також дітям шкільного віку, батьки яких стали інвалідами I або II групи чи померли внаслідок Чорнобильської катастрофи;

5) безплатне харчування учнів середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних закладів освіти, студентів коледжів та технікумів (училищ), розташованих на територіях радіоактивного забруднення, а також дітей, евакуйованих із зони відчуження, дітей, які є інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, і тих, які проживали у зоні безумовного (обов'язкового) відселення з моменту аварії до прийняття постанови про відселення. Дітям, які не харчуються в зазначених навчальних закладах, а також за всі дні, коли вони не відвідували ці заклади, до досягнення повноліття виплачується грошова компенсація;

6) забезпечення продуктами харчування потерпілих дітей, які не відвідують дитячі дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади (у тому числі і тих, які не знаходяться в обліковому складі шкіл), на суму середньої вартості харчування в цих закладах.

Крім допомог потерпілим дітям та їхнім батькам, законодавством також передбачена виплата допомог та компенсацій особам, які віднесені до постраждалих осіб внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Крім вказаних допомог, громадянам, які проживають на територіях радіоактивного забруднення, виплачується щомісячна

грошова допомога у зв'язку з обмеженням споживання продуктів харчування місцевого виробництва та особистого підсобного господарства в таких розмірах:

— у зоні посиленого радіоекологічного контролю — 30% від мінімальної заробітної плати;

— у зоні гарантованого добровільного відселення — 40% від мінімальної заробітної плати;

— у зоні безумовного (обов'язкового) відселення — 50% від мінімальної заробітної плати.

Особам, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, виплачуються також допомоги за шкоду, заподіяну здоров'ю.

Відповідно до Закону "Про статус та соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок Чоронобильської катастрофи" одноразова компенсація учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, та сім'ям, які втратили годувальника із числа осіб, віднесених до учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою, виплачується в таких розмірах:

інвалідам I групи — 60 мінімальних заробітних плат;

інвалідам II групи — 45 мінімальних заробітних плат;

інвалідам III групи — 30 мінімальних заробітних плат;

дітям-інвалідам — 10 мінімальних заробітних плат;

сім'ям, які втратили годувальника, — 60 мінімальних заробітних плат;

батькам померлого — 30 мінімальних заробітних плат.

Виплата здійснюється виходячи із розміру мінімальної заробітної плати, яка склалася на момент встановлення інвалідності чи втрати годувальника.

Вказаним категоріям виплачується також щорічна допомога на оздоровлення:

інвалідам I і II групи — п'ять мінімальних заробітних плат;

інвалідам III групи, дітям-інвалідам — чотири мінімальні заробітні плати;

учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС 2 категорії — п'ять мінімальних заробітних плат;

учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС 3 категорії — три мінімальні заробітні плати;

кожній дитині, яка втратила внаслідок Чорнобильської катастрофи одного з батьків, — три мінінімальні заробітні плати;

евакуйованим із зони відчуження у 1986 р., включаючи дітей, — три мінімальні заробітні плати.

Законодавством передбачено також здійснення доплати громадянам, які працюють на територіях радіоактивного забруднення:

— у зоні безумовного (обов'язкового) відселення — три мінімальні заробітні плати;

— у зоні гарантованого добровільного відселення — дві мінімальні заробітні плати;

— у зоні посиленого радіоекологічного контролю — одна мінімальна заробітна плата.

Розділ 13
СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ

117. Поняття та ознаки соціальних пільг

Соціальні пільги можна охарактеризувати за такими ознаками:

— вони спрямовуються на більш повне задоволення інтересів суб'єктів, полегшення умов їх життєдіяльності. Метою встановлення пільг є соціальний захист, покращення становища окремих категорій громадян;

— є своєрідним відхиленням від єдиних положень нормативного характеру та виступають способом юридичної диференціації прав громадян, елементом їх спеціального правового статусу. Так, для певних категорій громадян встановлені правила, які полегшують вступ до навчальних закладів, гарантують безплатний проїзд у громадському транспорті, зменшують розмір оплати житлово-комунальних послуг тощо;

— виступають правомірними винятками виконання особою обов'язків, передбачених законодавством;

— закріплюються переважно у законах, якими визначаються особливості спеціального правового статусу певних категорій громадян.

Соціальними пільгами є ті, що надаються для життєзабезпечення громадян у зв'язку із зниженням рівня їх доходів нижче прожиткового мінімуму або втратою (зниженням) працездатності. Ці пільги належать до видів соціального забезпечення. Правовою підставою надання громадянам соціальних пільг є: 1) настання соціального ризику за обставин, передбачених у законодавстві; 2) наявність у особи особливих заслуг перед державою, що пов'язані із такими публічними подіями державного чи міжнародного значення, як військові дії, техногенні катастрофи, стихійні лиха тощо.

Отже, ***соціальна пільга*** *— це законодавче звільнення (повне чи часткове) особи від виконання нею свого обов'язку або надання їй додаткових прав при настанні соціального ризику чи за наявності у такої особи значних заслуг перед державою, що пов'язані з певними публічними подіями.*

Соціальні пільги є додатковим видом соціального забезпечення. Вони надаються незалежно від того, отримує особа пенсію, допомоги чи заробітну плату. Їх роль полягає у забезпеченні додаткової підтримки особам, у яких пенсія та заробітна плата є меншими від прожиткового мінімуму. Соціальні пільги спрямовані на реалізацію конституційного права кожного громадянина на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Збереження соціальних пільг є обов'язком держави. Вона повинна забезпечити громадянам доходи не нижчі від базового державного соціального стандарту — прожиткового мінімуму. Якщо ж сукупний дохід громадян перевищує вартісну величину прожиткового мінімуму, держава звільняється від такого обов'язку.

До недоліків сучасної державної системи соціальних пільг можна зарахувати: відсутність системного нормативно-правового акта, яким би комплексно визначались підстави, суб'єкти, види та механізм надання соціальних пільг; недосконалість механізму надання пільг, оскільки реально ними можуть скористатися не всі, хто має на них право (наприклад, правом безплатного проїзду міським транспортом користуються лише пенсіонери, які проживають у місті; натомість сільські жителі таку пільгу практично використати не можуть); відсутність спеціальної системи моніторингу доходів сімей, а тому важко визначити тих осіб, яким забезпечення є найбільш необхідним; підприємства та організації, на які покладається обов'язок надання пільг, не мають єдиної методики обчислення фактичної вартості окремих видів пільг та методики обліку наданих пільг. Відсутня також статистична звітність щодо фактичної вартості пільг та стану їх фінансування.

118. Класифікація соціальних пільг

Усі соціальні пільги, що передбачені чинним законодавством, поділяються на окремі види.

Диференціація соціальних пільг у законодавстві здійснюється за суб'єктами, яким вони надаються. Передбачено надання пільг: ветеранам війни; ветеранам праці; особам, які мають особливі заслуги перед державою; багатодітним сім'ям; особам, які постраждали від Чорнобильської катастрофи; дітям-сиротам; реабілітованим особам, пенсіонерам, інвалідам, дітям-інвалідам тощо.

За терміном надання соціальні пільги можна класифікувати на: постійні, що надаються впродовж тривалого часу; тимчасові, які надаються на певний обумовлений період. Окремо виділяють так звані надзвичайні пільги. Вони надаються у зв'язку з певними обставинами.

За ступенем персоніфікації соціальні пільги поділяють на одноособові (наприклад, пільга щодо оплати медикаментів, забезпечення санаторно-курортним лікуванням) та сімейні (пільга на оплату житлово-комунальних послуг). З огляду на періодичність виділяють виплати одноразові (забезпечення спецавтотранспортом) та щомісячні (оплата житла).

За змістом всі соціальні пільги можна поділити на:

1) житлово-комунальні (звільнення або зменшення плати за житло та (або) комунальні послуги; першочергове або позачергове забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов; надання бюджетних кредитів та позик на індивідуальне житлове будівництво);

2) медико-реабілітаційні (безоплатне або пільгове придбання ліків, безоплатне або пільгове санаторно-курортне лікування та виплата компенсації за невикористане право на пільгове санаторно-курортне лікування);

3) транспортні (право безкоштовного проїзду громадян всіма видами пасажирського міського (комунального) та приміського транспорту);

4) соціально-побутові (безкоштовне або пільгове встановлення телефонів; безкоштовне або пільгове користування телефоном; безоплатне або пільгове забезпечення автомобілем; позачергове влаштування до закладів соціального захисту, а також на обслуговування службами соціального захисту вдома; надання безпроцентної позики для організації підприємницької діяльності, селянського господарства тощо);

5) соціально-трудові (позаконкурсне зарахування до вищих навчальних закладів при одержанні позитивних оцінок; позачергове працевлаштування за спеціальністю; переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату та на працевлаштування у разі ліквідації підприємства; підвищений розмір виплати допомоги в разі тимчасової непрацездатності; використання щорічної відпустки у зручний для працівника час тощо).

119. Звільнення або зменшення плати за житло та комунальні послуги

При наданні пільг щодо оплати за житло враховується площа будинку (квартири) в межах норми: 21 кв. м опалювальної площі на кожну особу, яка постійно проживає у житловому приміщенні і має право на зниження оплати, та додатково 10,5 кв. м на сім'ю.

Повністю від оплати за житло та комунальні послуги, а також від плати за користування позавідомчою охоронною сигналізацією житла звільняються особи, які мають особливі заслуги перед державою, а також члени їхніх сімей, що спільно проживають з ними. Зазначена пільга зберігається за дружиною (чоловіком), батьками померлих Героїв Радянського Союзу; повних кавалерів ордена Слави; нагороджених чотирма і більше медалями "За відвагу"; Героїв Соціалістичної Праці та повних кавалерів ордена Трудової Слави, незалежно від часу їх смерті.

Правом на зниження плати за користування житлом чи комунальними послугами користуються: 1) інваліди війни — у розмірі 100% вартості оплати за користування житлом чи комунальними послугами; 2) учасники бойових дій та особи, що прирівняні до них, — 75%; 3) учасники війни та особи, на яких поширюється дія Закону "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", — 50%.

Для сімей інвалідів війни, учасників бойових дій та осіб, що прирівнюються до них, — 75%; сім'ям учасників війни та осіб, на яких поширюється дія Закону "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", у складі яких є лише непрацездатні особи, надається відповідна знижка (100%, 75%, 50%) за користування газом для опалювання житла на подвійний розмір нормативної опалювальної площі — 42 кв. м на кожну особу, яка має право на знижку, та 21 кв. м на сім'ю.

Оплата за житло та комунальні послуги знижується на 50% також: 1) реабілітованим громадянам; 2) громадянам, віднесеним до I та II категорій постраждалих від Чорнобильської катастрофи; 3) дружині (чоловікові) померлих громадян (віднесених до категорій I, II, III постраждалих від катастрофи); 4) дружині (чоловікові) померлих громадян з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, віднесених до III категорії, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; 5) опікуну (на час опікунства) дітей померлих громадян, віднесених до I, II, III категорії постраждалих від Чорнобильської катастрофи);

6) дітям-інвалідам, інвалідність яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою.

Громадяни, що належать до III і VI категорій постраждалих від Чорнобильської катастрофи, мають право на відшкодування 50% вартості палива, придбаного в межах установлених норм, якщо вони проживають у будинках, що не мають центрального опалення, на час постійного проживання або постійної роботи (навчання) у зоні посиленого радіоекологічного контролю.

Пільги при оплаті за користування житлом та комунальними послугами іншим категоріям громадян (наприклад, інвалідам загального захворювання) законодавством не передбачені, але органи місцевого самоврядування можуть надавати додаткові пільги малозабезпеченим верствам населення за рахунок коштів місцевих бюджетів.

120. Право на безоплатне або пільгове придбання ліків

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 серпня 1998 р. № 1303 "Про впорядкування безоплатного та пільгового відпуску лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування окремих груп населення та за певними категоріями захворювань" таким правом наділені: 1) особи, яким передбачено безоплатне відпускання лікарських засобів згідно із Законом "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" 2) особи, які мають особливі трудові заслуги перед державою відповідно до Закону "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні"; 3) особи, яким передбачено безоплатне відпускання лікарських засобів згідно із Законом "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи"; 4) пенсіонери із числа колгоспників, робітників, службовців, які одержують пенсію за віком, у зв'язку з інвалідністю та в разі втрати годувальника у мінімальних розмірах (за винятком осіб, які одержують пенсію на дітей у разі втрати годувальника); 5) діти віком до трьох років; 6) діти-інваліди до 18 років; 7) діти віком до 18 років, які перенесли у 1988 р. хімічну інтоксикаційну алопецію у м. Чернівцях; 8) дівчата-підлітки і жінки з протипоказаннями вагітності, а також жінки, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Крім названих категорій осіб, у спеціальному додатку 2 до постанови Кабінету Міністрів України від 17 серпня 1998 р. № 1303 визначено перелік захворювань, у разі амбулаторного лікування яких лікарські засоби відпускаються безоплатно. До них належать: онкологічні захворювання, гематологічні захворювання, діабет (цукровий і нецукровий), ревматизм, пухирчатка, туберкульоз, дизентерія, дитячий церебральний параліч, бронхіальна астма та деякі інші види захворювань.

Лікарські засоби за наявності у особи вказаних захворювань відпускаються безоплатно лише в разі амбулаторного лікування основного захворювання, за яким надано пільги.

Особи, що є хворими на СНІД та ВІЛ-інфіковані, незалежно від основного захворювання мають право на безоплатне відпускання лікарських засобів за наявності у них будь-яких інших захворювань.

Законодавством передбачено також пільговий (з оплатою 50% їхньої вартості) продаж лікарських засобів. Зокрема, при амбулаторному лікуванні на умовах пільгового продажу відпускаються лікарські засоби за рецептами лікарів: 1) інвалідам I та II груп унаслідок трудового каліцтва, професійного або загального захворювання; 2) інвалідам з дитинства I та II груп; 3) дітям віком від 3 до 6 років; 4) особам, реабілітованим відповідно до Закону України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами; 5) особам, нагородженим знаком "Почесний донор України" та "Почесний донор СРСР" відповідно до Закону України від 23 червня 1995 р. "Про донорство крові та її компонентів".

Безкоштовно або на пільгових умовах хворим відпускаються лікарські засоби вітчизняного та іноземного виробництва згідно з Переліком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1071.

Дітям-інвалідам віком до 18 років лікарські засоби відпускають за рецептами лікарів незалежно від місця проживання цих дітей, але в межах Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя. Витрати, пов'язані з оплатою вартості лікарських засобів, покладено на органи охорони здоров'я за місцем, де ці ліки фактично відпускаються.

Розділ 14
СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

121. Поняття та форми соціального обслуговування

Соціальне обслуговування розглядається як система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності (Закон України від 19 червня 2003 р. "Про соціальні послуги").

Право на соціальне обслуговування мають громадяни України, а також іноземні громадяни та особи без громадянства, якщо інше не встановлено міжнародними договорами України.

Більш детально законодавство України виділяє таких суб'єктів, яким надається соціальне обслуговування:

а) особи похилого віку, які не можуть себе самостійно обслуговувати;

б) діти;

в) інваліди, або інші особи, які втратили працездатність;

г) малозабезпечені сім'ї;

д) безробітні;

е) особи, які постраждали від техногенних катастроф.

Основною підставою для надання соціального обслуговування є ***складна життєва обставина*** — тобто така, що об'єктивно порушує нормальну життєдіяльність особи, наслідки якої вона не може подолати самостійно.

Потрапивши у складні життєві обставини, особа втрачає засоби до існування, внаслідок чого стає малозабезпеченою, потребує лікування, а тому виникає потреба надання їй соціального обслуговування.

За чинним законодавством органами, що надають відповідні види соціального обслуговування, є державні та комунальні спеціалізовані підприємства, установи та заклади соціального обслуговування, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, юридичні особи, утворені відповідно до законодавства, які не ставлять за мету отримання прибутку. Соціальне обслуговування може також надаватися фізичними особами.

Соціальне обслуговування застрахованим громадянам надається органами відповідних фондів загальнообов'язкового соціального страхування. Незастрахованим особам соціальне обслуговування надають територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян; відділення соціальної допомоги вдома; спеціальні будинки-інтернати для престарілих та інвалідів; дитячі будинки-інтернати; будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів; геріатричні пансіонати; пансіонати для ветеранів війни і праці; психоневрологічні інтернати тощо.

Соціальне обслуговування зазвичай здійснюється у формі надання ***соціальних послуг***, а подекуди і у формі ***матеріальної підтримки***. Соціальні послуги можуть бути різноманітними за своїм характером. Найчастіше їх розглядають як комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Залежно від мети надання соціальні послуги поділяють на: соціально-побутові, соціально-медичні, психологічні, психолого-педагогічні, соціально-економічні, правові, послуги по соціальній і професійній реабілітації та адаптації, послуги з працевлаштування та інформаційні послуги.

Рідше соціальне обслуговування надається у вигляді ***матеріальної підтримки***, тобто у наданні особі, яка перебуває у складних життєвих обставинах, матеріальних благ: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Ще рідше соціальне обслуговування здійснюється у вигляді ***надання грошової допомоги чи грошової компенсації***.

Найбільш поширеними видами соціального обслуговування, що мають самостійне юридичне значення та встановлені чинним законодавством, є:

1) соціальне обслуговування громадян похилого віку (стаціонарне або на дому);

2) соціальне обслуговування дітей (стаціонарне, за місцем навчання або проживання);

3) соціальна реабілітація інвалідів (працевлаштування, освіта);

4) санаторно-курортне лікування;

5) забезпечення протезно-ортопедичними виробами;

6) забезпечення засобами пересування.

122. Соціальне обслуговування громадян похилого віку

Соціальне обслуговування громадян похилого віку здійснюється на дому або у спеціалізованих установах (стаціонарне соціальне обслуговування). Зазвичай воно надається безоплатно, хоч у деяких випадках, визначених законодавством, здійснюється за плату.

На дому соціальні послуги пенсіонерам та одиноким непрацездатним громадянам надаються структурними підрозділами територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, які створюються за рішенням відповідних органів місцевої виконавчої влади за погодженням з головним управлінням праці і соціального захисту населення обласної державної адміністрації[1].

Одним із структурних підрозділів територіального центру є відділення соціальної допомоги вдома, яке створюється за наявності не менше 80-ти одиноких непрацездатних громадян, які мешкають на відповідній території та потребують соціально-побутової допомоги вдома.

Відділення приймає на обслуговування одиноких непрацездатних громадян (пенсіонерів), в тому числі одинокі (бездітні) подружні пари та інвалідів I і II груп незалежно від віку, які частково або значно втратили здатність до самообслуговування і за висновками медичного закладу потребують соціально-побутового обслуговування та догляду в домашніх умовах на підставі картки медичного огляду, акта обстеження матеріально-побутових умов проживання та особистої заяви. До числа одиноких непрацездатних громадян належать громадяни, в тому числі подружжя, які не мають працездатних родичів, що зобов'язані за законом їх утримувати.

В територіальних центрах утворюються також інші відділення, які надають соціальні послуги. До них належать: відділення організації надання грошової та натуральної адресної допомоги, відділення соціально-побутової та медико-соціальної реабілітації, стаціонарні відділення територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян.

---

[1] Наказ Міністерства соціального захисту населення України від 1 квітня 1997 р. № 44 "Про затвердження типових положень (взірцевих) про територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян і про відділення соціальної допомоги вдома".

Стаціонарне соціальне обслуговування громадян похилого віку та інвалідів здійснюють:

— будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;

— геріатричні пансіонати;

— пансіонати для ветеранів війни і праці;

— психоневрологічні інтернати;

— спеціальні будинки-інтернати для престарілих та інвалідів.

Будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричні пансіонати, пансіонати для ветеранів війни і праці і психоневрологічні інтернати надають такі види послуг:

забезпечення житлом, одягом, взуттям, постільною білизною, м'яким і твердим інвентарем та столовим посудом;

забезпечення раціональним чотириразовим харчуванням з урахуванням віку і стану здоров'я осіб, що проживають в інтернаті, в межах натуральних норм харчування;

забезпечення цілодобовим медичним обслуговуванням, консультативною допомогою, стаціонарним лікуванням на базі закріплених за інтернатом лікувально-профілактичних закладів охорони здоров'я;

забезпечення слуховими апаратами, окулярами, протезно-ортопедичними виробами, зубним протезуванням, спеціальними засобами пересування, медикаментами та життєво необхідними ліками відповідно до медичного висновку;

забезпечення комунально-побутовим обслуговуванням;

організацію культурно-масової та оздоровчо-спортивної роботи з урахуванням стану здоров'я і віку мешканців будинку-інтернату;

створення умов, що сприяють адаптації осіб, які перебувають в інтернаті, у новому середовищі.

Ще одним органом, який здійснює соціальне обслуговування, є спеціальний будинок-інтернат для престарілих та інвалідів[1]. Він є медико-соціальним закладом, призначеним для постійного проживання інвалідів I та II груп престарілих громадян (чоловіків віком понад 60 років, жінок — понад 55 років) із числа звільнюваних з місць позбавлення волі особливо небезпечних рецидивістів та інших осіб, за якими відповідно до чинного законодавства встановлено адміністративний нагляд, а також тих осіб, які направляються з приймальників-розподільників із числа вказаних інвалідів і престарілих, раніше судимих

[1] Постанова Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1990 р. № 49 "Про спеціальні будинки-інтернати для престарілих та інвалідів".

або неодноразово притягуваних до адміністративної відповідальності за порушення громадського порядку, якщо зазначені особи потребують догляду, побутового і медичного обслуговування, систематичного та цілеспрямованого виховного впливу державних і громадських організацій.

123. Соціальне обслуговування неповнолітніх

Соціальне обслуговування неповнолітніх здійснюється в основному спеціалізованими соціальними установами (стаціонарне соціальне обслуговування). В останній час більшого розвитку набувають різні види соціального обслуговування неповнолітніх за місцем проживання (на дому).

Можна виділити три основних види соціального обслуговування дітей:

— соціальне обслуговування дітей дошкільного віку в дошкільних дитячих установах;

— соціальне обслуговування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьків;

— соціальне обслуговування дітей з вадами фізичного або розумового розвитку.

Соціальне обслуговування дітей дошкільного віку в дошкільних дитячих установах відповідно до Закону України від 23 травня 1991 р. "Про освіту" здійснюється в дошкільних навчальних закладах. Закон виділяє такі види цих закладів: ясла; ясла-садки; дитячі садки; ясла-садки компенсуючого типу; будинки дитини; дитячі будинки інтернатного типу; ясла-садки сімейного типу; ясла-садки комбінованого типу; центри розвитку дитини; дитячі будинки сімейного типу.

Найбільш поширеною дошкільною дитячою установою є дитячий садок з денним перебуванням і обслуговуванням у ньому дитини в робочі дні тижня.

Соціальне обслуговування дітей у державних і комунальних дошкільних та інтернатних навчальних закладах надається за плату, розмір якої встановлюється органами місцевого самоврядування.

Соціальне забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснюється спеціалізованими дитячими установами: школами-інтернатами; дитячими будинками сімейного типу.

Соціальне обслуговування дітей з вадами фізичного або розумового розвитку здійснюється дитячими будинками-інтер-

натами. Він є соціально-медичною установою для постійного проживання дітей віком від 4 до 18 років з вадами фізичного або розумового розвитку, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування[1]. До дитячого будинку-інтернату приймаються на державне утримання діти віком від 4 до 18 років з вадами фізичного або розумового розвитку, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового обслуговування, медичної допомоги і яким згідно з медичним висновком не протипоказано перебування в цій установі незалежно від наявності родичів, зобов'язаних за законом їх утримувати.

124. Індивідуальна програма реабілітації та адаптації інваліда

Соціальна реабілітація та адаптація інвалідів — це відповідний комплекс заходів, що спрямовані на відновлення здоров'я і здібностей інваліда та створення йому необхідних умов і рівних можливостей у всіх сферах життєдіяльності.

Основними видами реабілітаційної допомоги інвалідів є: медична реабілітація (відновна терапія і реконструктивна хірургія з поступовим протезуванням); професійна реабілітація (професійна орієнтація, професійне навчання або перекваліфікація, раціональне працевлаштування); соціально-побутова реабілітація (соціально-побутове влаштування та обслуговування).

Основним документом, що визначає види, форми й обсяг реабілітаційних заходів, оптимальні строки їх здійснення та конкретних виконавців, є індивідуальна програма реабілітації інваліда, що розробляється медико-соціальними експертними комісіями з урахуванням місцевих можливостей, соціально-економічних, географічних і національних особливостей[2].

Індивідуальна програма реабілітації має рекомендаційний характер. Інвалід може відмовитися від того чи іншого виду, форми й обсягу реабілітаційних заходів або від реалізації програми в цілому. За наявності згоди інваліда з індивідуальною програмою реабілітації він зобов'язується активно сприяти її реалізації.

---

[1] Типове положення про дитячий будинок-інтернат, затверджене наказом Мінпраці та соціальної політики України від 29 грудня 2001 р. № 549.

[2] Положення про індивідуальну програму реабілітації та адаптації інваліда, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1992 р. № 83.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аракчеев В.В.* Пенсионное право России. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — 351 с.
2. *Боднарук М.І.* Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку. — Чернівці: Рута, 2002. — 247 с.
3. *Болотіна Н.* Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // Право України. — 2000. — № 4. — С. 35—39.
4. *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. — К.: Знання, 2005. — 381 с.
5. *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту України: Навч. посібник. — К.: Знання, 2005. — 615 с.
6. *Бурак В.Я.* До питання про джерела права соціального забезпечення // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія юридична. — Вип. 38. — С. 362—369.
7. *Верланов С.* Стандарти прав людини: спроба загальнотеоретичної характеристики // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції. — Львів, 2005. — С. 57—59.
8. *Гарасимів Т.З.* Принципи права соціального забезпечення України. — Дрогобич: Видав. фірма "Відродження", 2002. — 128 с.
9. *Захаров М.Л., Тучкова Э.Г.* Право социального обеспечения России: Учебник. — 2-е изд., испр. и перераб. — М.: Издательство БЕК, 2002. — 560 с.
10. *Захаров М.Л., Тучкова Э.Г.* Социальное обслуживание рабочих и служащих. — М., 1987.
11. *Иваненко В.А., Иваненко В.С.* Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. — 404 с.
12. *Иванова Р.И.* Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. — М.: Издат. Москов. ун-та, 1986. — 176 с.
13. *Иванова Р.И., Тарасова В.А.* Пособия по социальному обеспечению. — М.: Юрид. лит. — 1997.
14. *Иванова Р.И., Тарасова В.А.* Предмет и метод советского права социального обеспечения. — М.: Наука и техника, 1982. — 176 с.
15. *Камаев И.А.* Роль льгот в правовом регулировании труда рабочих и служащих: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М., 1984.

16. *Крылатых Е.Р.* Роль льгот в праве социального обеспечения // Вестник МГУ. — Серия 11. Право. — М., 1988. — № 2. — С. 91—94.

17. *Кульчицька О.І.* Зміст правосуб'єктності громадян за правом соціального забезпечення // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — Вип. 21. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — С. 281—287.

18. *Мак Таггарт Г.* Пенсійні системи світу: порівняльний аспект // Людина і праця. — 2004. — № 7. — С. 10—12.

19. *Малько А.В.* Льготная и поощрительная правовая политика. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 233 с.

20. *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения: Учеб. пособие. — М.: Книжный мир, 1999. — 293 с.

21. *Мачульская Е.Е.* Право социального обеспечения. Перспективы развития. — М.: Городец, 2000. — 144 с.

22. *Михайлов А.В., Ткач О.Й.* Недержавні пенсійні фонди: сьогоднішній погляд у майбутнє. — К., 2001.

23. *Морозова М.С.* Льготы в российском праве (вопросы теории и практики): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 1999.

24. *Надточій Б.О.* Обов'язкове державне соціальне страхування по безробіттю // Соціальний захист. — 1999. — № 4. — С. 54—58.

25. *Надточій Б., Демчук Л.* Пенсія в Україні. Коментар Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 512 с.

26. *Онишко Є.* Європейські правові стандарти: загальнотеоретична характеристика // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції. — Львів, 2005. — С. 53—55.

27. *Павленко Ю.* Світовий досвід функціонування систем соціального страхування. Уроки для України // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 6. — С. 30—36.

28. Право соціального забезпечення: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / *П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін.* / За ред. *П.Д. Пилипенка.* — К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2006. — 496 с.

29. Право социального обеспечения. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. *К.Н. Гусова.* — М.: ООО "ТК Велби", 2002. — 328 с.

30. *Сивак С.* Пенсійне страхування та пенсійна реформа: теоретичні основи // Право України. — 1999. — № 10. — С. 61—63.

31. *Сивак С.М.* До питання удосконалення правового регулювання пенсійного забезпечення // Вісник Одеського інституту міліції. — 2000. — № 1. — С. 107—111.

32. *Сивак С.М.* Організаційно-правові основи недержавного пенсійного забезпечення // Право України. — 1999. — № 1. — С. 119—121.

33. *Сивак С.М.* Пенсійна реформа: принципи пенсійного забезпечення // Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка. — Серія юридична. — Вип. 35. — Львів, 2000. — С. 341—346.

34. *Сивак С.М.* Пенсійне страхування та пенсійна реформа // Право України. — 1999. — № 10. — С. 61—63.

35. *Сивак С.М.* Реформа пенсійного забезпечення в Україні: професійні пенсійні системи // Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка. — Серія юридична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 125—127.

36. *Синчук С.М.* Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт в Україні // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції. — Львів, 2005. — С. 250—253.

37. *Синчук С.М.* Соціальні пільги як вид соціального забезпечення // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали IX регіональної науково-практичної конференції. — Львів, 2003. — С. 356—359.

38. *Синчук С.М.* Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення // Право України. — 2003. — № 3. — С. 55—59.

39. *Синчук С.М., Бурак В.Я.* Право соціального забезпечення України: Навч. посіб. / За ред. *С.М. Синчук*. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2006. — 318 с.

40. *Сирота И.М.* Право социального обеспечения в Украине: Учебник. 5-е изд., перераб. и доп. — Х.: Одиссей, 2005. — С. 432.

41. *Сирота І.М.* Пенсійне забезпечення в Україні. — К.: Юрінком Інтер. — 1996. — С. 288.

42. *Сирота І.М.* Право соціального забезпечення в Україні: Підручник. — Х.: Одісей, 2001. — С. 38—53.

43. *Стаховська Н.М.* Соціальне забезпечення чи захист // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2000. — № 8. — С. 54—57.

44. *Сташків Б.* Принципи права соціального забезпечення // Право України. — 2002. — № 4. — С. 86—88.

45. *Сташків Б.І.* Міжнародно-правові акти як джерела права соціального забезпечення // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — Вип. 23. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. — С. 337—344.

46. *Сташків Б.І.* Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб. — К.: Знання, 2005. — 405 с.

47. *Сташків Б.* Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення // Право України. — 2003. — № 2. — С. 39—44.

48. *Сташків Б.І.* Факти, що мають значення для забезпечення пенсіями // Соціальний захист. — 1997. — № 2. — С. 68.

49. *Сташків Б.І.* Юрид. факти в праві соціального забезпечення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 1997. — 19 с.

50. *Сташків Б.І.* Юридичні факти в праві про допомоги // Проблеми права: науково-практичний збірник. — Вип. 1. — Чернігів: Юрист, 1997. — С. 22—42.

51. *Сташків Б.* Соціальному обслуговуванню — законодавче закріплення // Право України. — 1997. — № 10. — С. 31—35.

52. *Стичинський Б.* Соціальний захист громадян: проблеми і гарантії // Право України. — 1993. — № 3.

53. *Субботенко В.К.* Процедурные правоотношения в социальном обеспечении. — Томск: Изд. Томского ун-та, 1980. — 198 с.

54. *Тарасова В.А.* Юридические факты в области пенсионного обеспечения. — М.: Изд. Москов. ун-та, 1980. — 198 с.

55. *Федорченко Ф., Шендрик В.* Оформление пенсий: подробно и доступно. — Х.: Фактор, 2004. — 354 с.

56. *Фогель Я.М.* Право на пенсию и его гарантии. — М., 1972.

57. *Фогель Я.М.* Социальное обслуживание в СССР. — М., 1980.

58. *Фогель Я.М.* Социальное обслуживание инвалидов. — М.: Юрид. лит., 1986.

59. *Шайхатдинов В.М.* Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. — Свердловск: Изд. Уральского ун-та, 1986. — 156 с.

60. *Юрій С.І., Шаварина М.П., Шаманська Н.В.* Соціальне страхування. — К.: Кондор, 2004. — 464 с.

ЗМІСТ

Розділ 1
ПОНЯТТЯ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЙОГО СИСТЕМА

1. Соціальне забезпечення та його місце у системі соціального захисту 3
2. Поняття соціально-забезпечувальних відносин 6
3. Види соціально-забезпечувальних відносин 9
4. Предмет права соціального забезпечення 10
5. Метод права соціального забезпечення 12
6. Система (структура) права соціального забезпечення 17
7. Система науки та система навчальної дисципліни "Право соціального забезпечення" 20

Розділ 2
ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

8. Поняття та види принципів права соціального забезпечення 22
9. Загальна характеристика принципів права соціального забезпечення 25

Розділ 3
ДЖЕРЕЛА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

10. Поняття джерел права соціального забезпечення та їх особливості 33
11. Види джерел права соціального забезпечення 35

Розділ 4
ПРАВОВІДНОСИНИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

12. Поняття та види правовідносин соціального забезпечення 40
13. Соціально-забезпечувальні правовідносини, їх види та підстави виникнення 42
14. Процедурні правовідносини за правом соціального забезпечення 44
15. Соціально-страхові правовідносини 46
16. Юридичні факти, що передують соціально-забезпечувальним правовідносинам 48
17. Об'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин 51
18. Страховий стаж за правом соціального забезпечення 56
19. Спеціальний трудовий стаж та його значення для права соціального забезпечення 58

Розділ 5
СУБ'ЄКТИ ПРАВА
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

20. Загальна характеристика суб'єктів права соціального забезпечення ... 62
21. Громадяни як суб'єкти, що отримують соціальне забезпечення ... 63
22. Громадяни як спеціальні суб'єкти права соціального забезпечення ... 64
23. Суб'єкти, які сприяють реалізації права на соціальне забезпечення ... 65
24. Державні органи як суб'єкти права соціального забезпечення ... 67
25. Соціальні страхові фонди як суб'єкти права соціального забезпечення ... 70
26. Пенсійний фонд України як суб'єкт права соціального забезпечення ... 71

Розділ 6
СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ

27. Поняття, ознаки та види соціальних ризиків ... 73
28. Непрацездатність як соціальний ризик ... 74
29. Загальна характеристика постійної непрацездатності ... 75
30. Поняття, ознаки та порядок встановлення стійкої непрацездатності ... 75
31. Загальна характеристика груп інвалідності ... 78
32. Причини інвалідності ... 79
33. Поняття та загальний порядок розслідування нещасного випадку на виробництві ... 81
34. Поняття та загальний порядок розслідування професійного захворювання ... 83
35. Поняття, порядок підтвердження тимчасової втрати працездатності ... 84
36. Поняття безробіття, часткового безробіття. Порядок визнання громадянина безробітним ... 86
37. Втрата годувальника як соціальний ризик ... 87
38. Поняття, критерії та порядок підтвердження малозабезпеченості ... 89

Розділ 7
ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ
ТА НОРМАТИВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

39. Державні соціальні стандарти та соціальні гарантії у сфері права соціального забезпечення ... 90
40. Прожитковий мінімум — базовий державний соціальний стандарт ... 91

Розділ 8
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

41. Поняття та види організаційно-правових форм
соціального забезпечення 93
42. Відмінність загальнообов'язкового державного соціального
страхування від цивільно-правового договору страхування 94
43. Поняття загальнообов'язкового
державного соціального страхування та його види 95
44. Організація пенсійного страхування в Україні 98
45. Організація солідарної системи загальнообов'язкового
державного пенсійного страхування 99
46. Застраховані особи як суб'єкти
солідарної системи пенсійного страхування 100
47. Страхувальники як суб'єкти солідарної системи
пенсійного страхування 103
48. Добровільна участь в системі загальнообов'язкового
пенсійного страхування 103
49. Припинення участі в системі загальнообов'язкового
державного пенсійного страхування 104
50. Умови запровадження в Україні
обов'язкової накопичувальної системи 105
51. Суб'єкти накопичувальної системи загальнообов'язкового
державного пенсійного страхування 106
52. Організація загальнообов'язкового соціального страхування
у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами,
зумовленими народженням та похованням 108
53. Страхування від нещасного випадку на виробництві
та професійного захворювання,
які спричинили втрату працездатності 109
54. Організація загальнообов'язкового державного соціального
страхування на випадок безробіття 112
55. Організація недержавного пенсійного страхування 113
56. Суб'єкти недержавного пенсійного страхування 114
57. Недержавні пенсійні фонди та їх види 116
58. Асигнування з бюджету як організаційно-правова форма
соціального забезпечення 118

Розділ 9
СИСТЕМА СТРАХОВОГО
ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

59. Структура системи страхового
пенсійного забезпечення в Україні 121
60. Поняття та правові ознаки страхових пенсійних виплат 123
61. Суб'єкти права на отримання пенсії та соціальних послуг
із солідарної пенсійної системи 124

62. Загальні умови пенсійного забезпечення
за солідарною пенсійною системою 125
63. Пенсійний страховий стаж 125
64. Коефіцієнт страхового стажу 127
65. Порядок визначення заробітної плати для обчислення пенсій
в солідарній пенсійній системі 128
66. Пенсії за віком 130
67. Пенсії по інвалідності 131
68. Пенсії у зв'язку з втратою годувальника 133
69. Порядок призначення пенсії у солідарній пенсійній системі 135
70. Порядок виплати пенсії у солідарній пенсійній системі 136
71. Види довічних пенсій в накопичувальній пенсійній системі 137
72. Порядок укладення договору страхування довічної пенсії 138
73. Умови та порядок отримання одноразової виплати з коштів
Накопичувального фонду 140
74. Загальні умови призначення пенсій
у недержавній пенсійній системі 141
75. Пенсійний контракт 143
76. Пенсійні схеми 145
77. Довічний ануїтет (довічна пенсія в системі
недержавного пенсійного забезпечення) 145
78. Пенсія на визначений термін 147
79. Пенсійна виплата, що здійснюється одноразово
в недержавній пенсійній системі 148

Розділ 10
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПЕНСІЙ

80. Поняття та правові ознаки спеціальних пенсій,
що передбачені законодавством України 149
81. Державні пенсії особам, звільненим з військової служби,
та деяким іншим особам 150
82. Пенсійне забезпечення державних службовців 155
83. Пенсійне забезпечення посадових осіб
місцевого самоврядування 157
84. Пенсійне забезпечення народних депутатів 159
85. Пенсійне забезпечення суддів
і службових осіб органів прокуратури 160
86. Пенсійне забезпечення наукових
(науково-педагогічних) працівників 161
87. Правове регулювання пенсій
за особливі заслуги перед Україною 163
88. Пенсії особам, які постраждали
внаслідок Чорнобильської катастрофи 165

Розділ 11
СТРАХОВІ ДОПОМОГИ

89. Поняття страхових допомог 167

90. Види страхових допомог 168
91. Підстави та умови надання допомоги
по безробіттю застрахованим особам 170
92. Правові умови надання допомог по безробіттю
незастрахованим у системі соціального страхування особам 172
93. Підстави відкладення, скорочення
та припинення виплати допомог по безробіттю 173
94. Одноразова виплата допомоги по безробіттю
для організації безробітними підприємницької діяльності 174
95. Допомоги по частковому безробіттю 175
96. Підстави, умови та розмір надання допомоги
по тимчасовій непрацездатності 176
97. Тривалість виплати допомог
по тимчасовій непрацездатності 177
98. Допомога по вагітності та пологах, що надається
Фондом соціального страхування
з тимчасової втрати працездатності 179
99. Підстави та умови надання допомоги при народженні дитини
застрахованими особами 180
100. Допомога по догляду за дитиною до досягнення
нею трирічного віку 181
101. Допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю,
що надається потерпілому
від нещасного випадку на виробництві 181
102. Допомоги Фонду соціального страхування
від нещасних випадків на виробництві
та професійних захворювань, що надаються у зв'язку
із стійкою втратою працездатності 182
103. Страхова виплата потерпілим особам,
що виплачується під час їх професійної реабілітації 184
104. Страхові допомоги сім'ї потерпілого
від нещасного випадку на виробництві
чи професійного захворювання у разі його смерті 184

Розділ 12
ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ

105. Поняття державних соціальних допомог, їх ознаки та види 187
106. Допомоги особам, які не мають права на пенсію 188
107. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям 190
108. Допомоги дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства 192
109. Державні допомоги сім'ям з дітьми 193
110. Державна соціальна допомога у зв'язку
з вагітністю та пологами 194
111. Одноразова допомога при народженні дитини 195
112. Державна соціальна допомога для догляду за дитиною
до досягнення нею трирічного віку 196
113. Державна соціальна допомога на дітей,
які перебувають під опікою чи піклуванням 197

114. Державна соціальна допомога на дітей одиноким матерям 197
115. Субсидії на оплату житлово-комунальних послуг 198
116. Державні допомоги особам, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 199

Розділ 13
СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ

117. Поняття та ознаки соціальних пільг 203
118. Класифікація соціальних пільг 204
119. Звільнення або зменшення плати за житло та комунальні послуги 206
120. Право на безоплатне або пільгове придбання ліків 207

Розділ 14
СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

121. Поняття та форми соціального обслуговування 209
122. Соціальне обслуговування громадян похилого віку 211
123. Соціальне обслуговування неповнолітніх 213
124. Індивідуальна програма реабілітації та адаптації інваліда 214

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 215

Право соціального забезпечення України

НБ ПНУС
731640

Навчальний посібник

редакцією П.Д. Пилипенка

Редактор — *Н.О. Рожанська.*
Комп'ютерна верстка — *І.А. Томашівська.*

Підписано до друку 29.03.2007. Формат 84 х 108 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 11,62.
Тираж 1000 прим. Зам. № 240

Віддруковано з оригінал-макета видавництва "Істина"
(свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 521 від 05.07.2001)
в друкарні Мошака М.І. (свідоцтво ДК № 867 від 22.03.2002 р.).
32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. П'ятницька, 9а.
Тел./факс (03849) 2-72-01, 2-20-79.